

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

ब्राह्मणकर्तृकाचाराणांतत्तद्विधिनिषेधानामकरणप्रलवायानांचयथावद्विचारःप्रमाणैर्निर्णतोस्ति । अत्रारुणोदयाद्वारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरःकर्तव्यानां रागरहिताअनुतिष्ठतियद्विजाः । विद्वांसस्तसदाचारं धर्ममूलविदुर्बुधाः । आचारःप्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविपयत्वमिति, अपिच-विद्वेष-वेदं, परब्रह्मवा वेत्यधीतेवेतिब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । इत्याचारलक्षणम् । ब्राह्मणश्चाऽदृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्मण-त्वम् । तथा-जालाकुलेनवृत्तेनस्वाध्यायेनश्रुतेनच । एभिर्भुक्तोहियस्तिष्ठेन्नित्यं सद्भिर्ज उच्यते । इति । वसिष्ठोपि-योगस्तपोद्भूमोदानंसत्य-शौचंद्याश्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । ब्राह्मणगुणप्रयुक्तंफलं-सर्वत्रदाता-श्रुतपूर्णकर्णोजितेंद्रियाःप्रा-णिवधात्रिवृत्ताः । प्रतिग्रहेसंकुचितग्रहस्तास्तेब्राह्मणास्तारयितुंसमर्थः-इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्तिलोकानाम् । तदेवचेह-ब्रह्मवर्चसतेजोर्पकत्वेनात्यंतनिश्रेयसकरंभवतिस्वाःपदारपदंचामुत्र । तदिदंयथावद्ब्राह्मणवर्चसपूर्वकाचरणमृतेनसुलभं सदाचारोप्याहिकप्र-माणनिवधैकवेद्यइत्यन्योन्यसंबद्धत्वाद्दत्तावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशसकाविद्यन्तेयद्यपिभूयिष्ठाआहिकग्रथास्तथापिनैकेनपुंसानेकेपां-संग्रहलोचनपरस्परविसंबादमार्जनादिशक्यमिति श्रीमद्भारणसीक्षेत्रमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेणलक्ष्मणभट्टविदुषाखिलाहिक-

निर्णयकप्रमाणसमुच्चयात्प्रकोयंश्रयोव्यरचि । सोयंभूयसायासेनसंपाद्यथामतिसंशोध्यानंक्यचप्रकाशितोसाभिरधुना । अस्यादर्शोपुस्तकेष्वेकं
गोमांतकांतर्गतमाशेलग्रामवासिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिधूपकरैर्दत्तमाद्यंतेषद्भागरहितमंतरांतराच्चुदियुङ्गातिशुद्धं च । द्वितीयंश्रीकाशी-
क्षेत्रवासिभिः वे. शा. सं. वासुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्दत्तंपांकनातिशुद्धं चेत्युभाभ्यांप्रतिथलंपरस्परविसदृशाभ्यामप्यस्मत्पु-
स्तकंसंवाद्यथाकथंचित्संस्कृत्यप्रकाशितमिभंश्रंनिसर्गदयालवोविद्वांसोत्रलानि शोधनावसरेस्मानुयगेयुधीशुलभानिरखलितानिपरिशोध्यनेना-
भिनवग्रंथरत्नेनस्वीयभारतीकोशोद्भवसितानिमंडयंत्विसाशास्त्रे-

विद्वदेकांतवशंवदःपणशीकरोवासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

विषया.	पत्रं	विषया-	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया-	पत्रं
मंगलाचरणम्	...	संकरपनिर्णय	...	स्वशास्त्रोक्तकर्माच्यचरणाबुद्धा	...	देशपरलेनाचारभेदः	...
परिभाषा	...	नित्यकर्मसंकल्प	...	प्रधानागाष्टस्यादिविचारः	..	अथाहिकम्	...
उपवीतविचार	...	तान्त्रेगव्यप्रक्षेपस्थलानि	...	वारिधारयाकर्मनिषेध-	...	ब्राह्मसुदृढतलक्षणम्	...
ऊर्ध्वदृढतलक्षणम्	...	श्रीढपादलक्षणम्	...	दक्षिणबाहुद्वारविचारः	...	मातृपित्रादिनमनम्	...
उपवीतमानम्	...	क्षुतादावत्येनशतंजीवितिकथनम्	...	जपकालेऽसंसाध्या.	...	अभिवाद्यापिवादनविचारः	...
उपवीतस्यस्कंधावरोहणेप्रायश्चित्तम्	...	समिदादिग्रहणविचारः	...	तत्कालव्यापिनीतिविचारः	...	वाक्पाणिपादचापल्यादिनिषेध-	...
उत्तरीयविचारः	...	दीपादिछायावर्जनम्	...	एकद्वित्र्यह सुकर्मलोपेप्रायश्चित्तम्	...	मातृपित्रादिभि. कलहृनिषेध	...
आचमनम्	...	मौनस्थानानि	...	गृहिणाकर्तव्यानि	...	पापगंवाप्राणादौप्रायश्चित्तम्	...
प्राणायामः	...	कर्मकर्तुर्दिङ्मयम्.	...	द्वारदेशेरंगवत्यादिकरणम्	...	प्रातः स्मरणदि	...
विद्वत्ताप्रशंसा	...	मुख्यकालासम्भवेगौणकालाबुद्धा	...	मार्जनीबुल्लथावान्यनतिक्रमणीयानि	...	बहिर्विहार मलमूत्रोत्सर्गविचारः	...
आर्षच्छेदोदितस्मरणविचार-	...	रात्रावपिविहितकर्मणि	...	अग्निब्राह्मणाद्याभनतरागमनीया.	...	शौचव्याहारासृष्ट	...
कटिसूत्रविचार	...	अल्पद्वन्द्वस्यादाबुध कालोपिकर्म	...	पादत्राणनिषिद्धस्थानानि	...	शौचकालेऽपवीतधारणविचारः	...

विषया.	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया:	पत्र	विषया.	पत्रं
कर्णादुपवीतस्खलनेप्रायश्चित्तम्	११	नाभेरुर्ध्वदक्षहस्तोऽधस्तुवाम ...	१४	आचमनासंभवेकर्णस्पर्शः	१९	प्रोपितभर्तृकायारजसलायाश्चदंत	२२
शौचस्थलविचारः ...	११	पादप्रक्षालननिर्णय ...	१५	द्विद्विराचमननिमित्तानि	१९	वाचन निषेध ...	२२
यन्नियकाष्ठानि ...	१२	गंडूयसख्या ...	१५	कालतआचमनापवाद...	१९	कर्तुर्नियमा प्रतिनिधेरपिस्तु ...	२२
शौचेउपानद्धारणनिषेधः	१२	तृणद्वादशमला. ...	१५	महानिशालक्षणम् ...	२०	दंतवाचननिषेधेपिजिह्वेच्छेदया ...	२३
दिन-रात्रि-संध्याकालविचारः	१२	शौचनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तम्...	१५	निमित्तेत्यनाचमनेप्रायश्चित्तम्	२०	उप.पानलक्षणम् ...	२३
श्रुतिसृष्टिविरोधेश्रुते प्राबल्यम् १२-५८	१२-५८	आचमनविचारः ...	१५	आचमनापवादः ...	२०	पुंड्रधारणम् ...	२३
ज्ञानाभ्यंगाद्युत्तरमूत्रपुरीषोत्सर्ग- निषेध ...	१२	हस्तवर्तिव्राह्मादितीर्थानि ...	१६	आचमननिषेधः ...	२०	आज्यावलोकनम् ...	२३
अभ्यंगलक्षणम् ...	१२	सव्योपश्रीतदक्षहस्तेफलाधिक्यम्	१६	यज्ञोपवीतेनष्टेविचार. ...	२०	कुशविचार. ...	२३
ब्रह्मसूत्रविनापुत्रौमलोत्सर्गेचप्रायः०	१२	श्रुतब्रह्मग्रयिपवित्रोनाचामेव ...	१६	आचारेव्यञ्जुचिलम् ...	२१	पवित्रकरणप्रकारः ...	२३
देवोयानेमूत्रोच्चारदंडं.	१३	आचमनेजलप्रमाणम् ...	१६	अनुच्छिष्टस्थलानि ...	२१	दृत्तप्रथिवद्व्यप्रथिलक्षणम् ...	२४
वालादीनानैतेनियमाः	१३	गोकर्णकृतिहस्तोनाचमनम् ...	१६	अलाब्वादियतिपात्राणि...	२१	पवित्रस्यमंत्रवद्धारणम् ...	२४
शौचविचारः ...	१३	आचमनेशीर्षण्यानाखानास्पर्शः	१७	यते परदत्तोकेनाचमनम्	२१	पवित्रेदर्भसख्या ...	२४
शौचेकतिविधासुदोप्राह्या.	१३	उपस्पर्शोदक्ष-शखादिस्पर्शभेदौ	१७-१८	दंतधावनम् ...	२१	हेम-रजत-खड्गधारणविचारः ...	२४
शुद्धिब्रह्मचार्यादिभेदेनशौचम् ...	१४	व्याघ्रपादमतेनाचमनम् ...	१७	दंतधावनकाष्ठानि ...	२१	लोहद्वयधारणविचारः ...	२४
धातुरब्रीह्यादिशौचम्	१४	गायत्रीपादैव्याहृतिभिर्वाचमनम्	१७	निपिद्धकाष्ठानि...	२२	रक्षार्थमंगुलीयकम् ...	२५
गंधलेपक्षयंयावच्छौचम्	१४	आचमननिमित्तानि ...	१८	दंतधावननिपिद्धदिनानि	२२	माणिक्यादिरजसखचितगुलीयकवा- रणम् ...	२५
		रौद्रपिण्याद्युत्तरमंत्रातेऽपस्पर्श. ...	१८	विहितनिषिद्धानिकाष्ठानि	२२		

विषया	पत्रं	विषया	पत्रं	विषया	पत्रं	विषयाः	पत्रं
कुशाग्रहणविचार	३५	नदीलक्षणम्	३८	कुशाग्रप्रतिकृतिद्वाराज्ञानम्	३१	उत्तरीयलक्षणम्	३३
कुशानासमूलनिर्मूलग्रहणनिर्णय	३५	महानदीपरिगणनम्	३८	ज्ञानागतपेणविचार	३१	उत्तरीयस्थानेनृत्तीययज्ञोपवीतम्	३४
अभेद्यादर्श	३५	रजसखलखपिनोत्सर्जनादौज्ञाननिषेध	३८	नित्येतिलनिषेधः	३१	कच्छविचार	३४
दर्भग्रहणमन्त्र	३६	रात्रौनद्यादिलाननिषेध	३८	निर्वीतस्थलानि	३२	तिलकविचार	३४
दशाविधादर्श	३६	मंगलेषुविहितनियुक्तज्ञानानि	३९	दर्भत्यागस्थलानि	३२	त्रिपुंड्रविचार	३४
गोरोमकृतपवित्रवारणम्	३६	नित्यज्ञानेतिथ्यादिनविचार्यम्	३९	ज्ञानलोपेप्राथम्यश्चित्तम्	३२	ऊर्ध्वपुंड्रविचारः	३५
प्रातः ज्ञानम्	३६	द्विवास ज्ञानभेकवाससाच	३९	ज्ञानोत्तरकृत्यम्	३२	गोपीचंदनाद्याधार्याष्टदः	३५
सभर्तृकाणामग्निस्करज्ञानम्	३६	ज्ञानेष्टदादिसभारा	३९	पुन.ज्ञानहेतुन्यस्युद्यवस्तुनि	३२	जलेनापितिलकोष्टद्रसासमेवे	३५
उष काललक्षणम्	३७	शिरसाबंध	३९	ज्ञानवच्छेपणनागमार्जनम्	३२	तिलकप्रमाणानि	३५
आश्रमभेदेनप्रातर्नैध्याह्नानिपवण- ज्ञानविचार	३७	स्रोतोभिमुखमूर्थाभिमुखंवासानम्	३९	वृद्धवारणेमन्त्रा	३२	कर्मभेदेनतिलकभेदः	३६
कठज्ञानमातुरादीनाम्	३७	शुद्धेष्टहसुखज्ञानम्	३९	वर्णपरलेनवृद्धवर्णा.	३३	प्राह्यभस्म	३६
नदीज्ञानप्रसा	३७	ज्ञानकालेकर्णनासादिनिरोध-	३९	निषिद्धवृक्षाणि	३३	मस्सधारणेमंत्राः	३६
महानदीषुसमुद्रगात्रुविशेष	३७	ज्ञानकालेगंगादिस्तरणम्	३९	विषिद्धवृक्षाणि	३३	शंखचक्रादिष्टतिलकाः	३६
पारक्यजलाशयज्ञानेष्टिपेढोद्धार	३७	परिशिष्टोक्त ज्ञानविधि.	३९	विधवायानीलीवारणनिषेध.	३३	उपासनाभेदेनतिलकभेदा	३६
ज्ञानेनियुक्तजलानि	३८	शखसुद्रालक्षणम्	३९	नीलवृद्धनिषेध	३३	तसमुद्राधारणविचार.	३७
रजसखलासुनदीपुनज्ञानम्	३८	शोनिमुद्रालक्षणम्	३९	वैतवृद्धप्रागममुद्राग्रंथाप्रसारयेत्	३३	सध्याननिर्णयः	३७
		असामर्थ्येमंत्रज्ञानप्रकारः	३९	ज्ञानशौमादिधारणम्	३३	यथाकालेजलाभावेधृत्यार्थदानम्	३७

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
संस्थाप्रवांसा	३८	संस्थानेदेनार्थभेदाः	४३	मालासंस्कारविधिः	४६	अदुदितहोमिनोगौणकालः	५१
संस्थास्वरूपम्	३८	अर्थोत्तरक्वचित्पर्यणम्	४३	अप्राह्यामालाः	४६	होमिसुदृश्यगौणकालावाह	५१
आसननिर्णयः	३८	गायत्रीस्वरूपम्	४४-४४	अंगुलिभिर्जपप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	५२
प्राणायामनिर्वचनम्	३९	गायत्र्याश्रतुर्थपादः	४४	विधानांतरम्	४७	अर्थाधानिनोहोमक्रमः	५२
पूरक-कुंभक-रेचकलक्षणम्	३९	आत्मरक्षा	४४	गायत्रीतर्पणम्	४७	सुसमिद्धेप्रौहोमविधानम्	५२
मान्नास्वरूपम्	४०	प्रणवन्त्यासः	४४	गायत्रीपुरश्चरणम्	४७	अग्निधमनसाधानानि	५२
नासिकाधारणगुल्यः	४०	महाव्याहृतिन्यासः	४४	पुरश्चरणप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि	५२
प्रणवस्वरविचारः	४०	अक्षरन्यासः	४४	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम्	५२
ऋष्यादिस्मरणविचारः	४०	पदन्यासः	४४	अग्निवादनम्	४९	आपत्कालेहोमप्रकारः	५२
व्याहृतीनामृषयः	४०	पादन्यासः	४४	नामविचारः	४९	समस्यहोमः	५२
न्यासाविचारः	४०	अक्षरदेवताः	४४	उत्तरकृत्स्नम्	४९	पुनराधानप्रसंगाः	५२
संस्थायाजलप्रहणविचारः	४०	सुद्रप्रकारः	४४	संस्थायाउक्ताकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	औपासनविच्छेदेप्रयाश्चित्तम्	५३
मार्जनम्	४०	गायत्रीजपप्रकारः	४४	रात्रिप्रहरपर्यन्तंदिवाकर्माभ्यनुज्ञा	५०	ग्रामसीमालक्षणम्	५३
मंत्राचमनम्	४१	जपस्थानानि	४५	औपासनहोमनिर्णयः	५०	ब्रह्मचारिणोऽग्निकार्यम्	५३
नवरिभद्वितीर्यमार्जनम्	४१	जपकालेऽदर्शनीयानि	४५	औपासनहोमः	५०	अग्निकार्यलोपेप्रायश्चित्तम्	५३
अधमर्पणम्	४१	जपगताविधायिभेदाः	४५	अन्यकर्तृकहोमेविशेषः	५१	ऋत्विजानियमाः	५३
सूर्यार्थदानम्	४३	जपमालाविचारः	४६	अदुदिततादिलक्षणम्	५१	ऋतिनामभक्ष्यवस्तूनि	५३

विषया	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषया	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
दिनद्वितीयेदेवपूजापवमेवा	५४-७१	रजस्वलायाश्वाधुरायाःशुद्धिः	५८	पितृगाथयातर्पणप्रशंसा	६४	विषयाः	५८	विषयाः	५४-७१
नित्यदानम्	...	आमलकज्ञानम्	५८	पितृगणक्रमोचोपदेवस्य	६४	रजस्वलायाश्वाधुरायाःशुद्धिः	५८	विषयाः	...
शुभस्वस्त्रोक्तम्	...	अभ्यगज्ञानम्	५८-५८	अत्रसविस्तरोनिर्णयः	६४	आमलकज्ञानम्	५८	विषयाः	...
तृतीयभागेदेवादिदर्शनानि	...	तिथ्युक्तपरत्वेनविहितनिषिद्धिदिनानि	५९	विधवाकर्तृकतर्पणम्	६५	अभ्यगज्ञानम्	५८-५८	विषयाः	...
चतुर्थभागेमथ्याहलानम्	...	उष्णादकज्ञानम्	५९	तर्पणदर्शो कथ्यग्राह्याः	६५	तिथ्युक्तपरत्वेनविहितनिषिद्धिदिनानि	५९	विषयाः	...
सृष्टालानेनिषिद्धिदिनानि	...	मंत्रज्ञानबहुचपरिषिष्टे	५९	अंजलिबंध्या	६५	उष्णादकज्ञानम्	५९	विषयाः	...
गोमयज्ञानम्	...	विमृत्तिज्ञानम्	५९	प्रसंजलिभंत्रावृत्तिः	६६	मंत्रज्ञानबहुचपरिषिष्टे	५९	विषयाः	...
बौधायनोक्त ज्ञानविधिः	...	ज्ञानप्रकार क्रियासारे	६०	अंजलिनातर्पणनिर्णयः	६६	विमृत्तिज्ञानम्	५९	विषयाः	...
काल्यायनोक्त ज्ञानविधिः	...	पंचमहायज्ञा	६०	तर्पणविमृत्तिविचारः	६६	ज्ञानप्रकार क्रियासारे	६०	विषयाः	...
आश्वलायनपरिशिष्टोक्तज्ञानम्	...	ब्रह्मयज्ञ	६०	संबुध्यतेनद्वितीयातेनवातर्पणम्	६७	पंचमहायज्ञा	६०	विषयाः	...
पामभविष्योक्त ज्ञानविधिः	...	तद्विधितैस्तिरीयकश्रुतौ	६०	नामाह्वानेवौधायनः	६७	ब्रह्मयज्ञ	६०	विषयाः	...
ज्ञानगताभेदा	...	पचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तम्	६१	काडव्यार्दितर्पणम्	६८	तद्विधितैस्तिरीयकश्रुतौ	६०	विषयाः	...
अनेकज्ञानानाद्युगपत्प्राप्तौव्यवस्था	...	पचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तम्	६१	यमतर्पणेविज्ञोप	६८	पचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तम्	६१	विषयाः	...
ज्ञाननिमित्तानि	...	तर्पणेत्तरुप्रदहनविचारः	६२	भीष्मतर्पणम्	६८	पचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तम्	६१	विषयाः	...
अत्यजपरिगणनम्	...	मन्वाथायुगाथाश्च	६३	सोदप्रमोदादितर्पणम्	६९	तर्पणेत्तरुप्रदहनविचारः	६२	विषयाः	...
एकशास्त्रैकपाषाणयोश्चाडालोपवेक्षो	...	कस्मिन्संस्कारेकदिनेतर्पणवर्त्यम्	६३	श्राद्धगतर्पणम्	६९	मन्वाथायुगाथाश्च	६३	विषयाः	...
स्पृष्टास्पृष्टविचार	...	आर्द्रवाससाध्यम स्थेनकर्मकार्यम्	६३	वृषजनिष्पीडनविचार	७०	कस्मिन्संस्कारेकदिनेतर्पणवर्त्यम्	६३	विषयाः	...
रात्रिज्ञानेविशेषः	...	उद्धृतजलेनतर्पणेविशेष	६३	...	...	आर्द्रवाससाध्यम स्थेनकर्मकार्यम्	६३	विषयाः	...
...	...	...	...	...	...	उद्धृतजलेनतर्पणेविशेष	६३	विषयाः	...

विषया	विषयाः	विषया-	विषयाः	विषया-	विषयाः	विषयाः	पत्रं	पत्रं	पत्रं
तुलसी ग्रहणादौ विशेष-	शंखमानम् ...	पूजेनेदिङ्गियम् ...	पूजाधिकारिण . . .	पूजाधिकारिण . . .	शिवनिर्माल्यलघननिषेध-	शिवनिर्माल्यलघननिषेध-	७५	८१	८६
अबोमुखपुष्पार्पणनिषेध-	प्रस्थप्रमाणम् ...	सूर्यपूजा ...	पराथपूजाजपदौदोषः	पराथपूजाजपदौदोषः	पुरुषार्थप्रबोधेचतुर्वीव्यवस्था	पुरुषार्थप्रबोधेचतुर्वीव्यवस्था	७६	८१	८७
लक्षपूजायाविशेष	पूजाधिकारिण . . .	पुष्पविचार. . .	पुष्पविचार. . .	पुष्पविचार. . .	नैवेद्यग्रहणाग्रहणविचार-	नैवेद्यग्रहणाग्रहणविचार-	७६	८१	८७
विल्वपत्रेणुविशेष-	क्षत्रियादीनापूजाप्रकारः	गणेशपूजा ...	गणेशपूजा ...	गणेशपूजा ...	बंढाधिकार. . .	बंढाधिकार. . .	७६	८२	८७
धूपविचार-	स्त्रीशूद्रविषयेविचार-	पुष्पाध्यायोदेवीपुराणीय	देवप्रतिष्ठाधिकारिण . . .	देवप्रतिष्ठाधिकारिण . . .	विष्णुनैवेद्योद्गाह-	विष्णुनैवेद्योद्गाह-	७६	८२	८८
विजयधूप	श्रौतार्चनम् ...	शिवपूजा ...	श्रौतार्चनम् ...	श्रौतार्चनम् ...	विष्णुपूजा	विष्णुपूजा	७६	८२	८८
दीपविचार	न्यासादिविधि ...	रुद्राक्षधारणविचारः	न्यासादिविधि ...	न्यासादिविधि ...	विष्णुपूजाप्रदांसा	विष्णुपूजाप्रदांसा	७६	८३	८८
वर्त्यादिप्रमाणम्	पुरुषसूक्तन्यासः	शिवमूलीलिंगादिविचारः	पुरुषसूक्तन्यासः	पुरुषसूक्तन्यासः	केनवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः	केनवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः	७७	८३	८८
दीपनिर्वाणनिषेध-	पुरुषसूक्तन्यासः	शिवनाभिलिंगलक्षणम्...	पुरुषसूक्तन्यासः	पुरुषसूक्तन्यासः	पंचायतनपूजासारशालग्रामपूजा-	पंचायतनपूजासारशालग्रामपूजा-	७७	८४	८८
नैवेद्यविचार.	पङ्गन्यास. . .	शिवनाभिलिंगलक्षणम्...	पङ्गन्यास. . .	पङ्गन्यास. . .	विचार. . .	विचार. . .	७७	८४	८९
पङ्कनैवेद्यवैश्वदेवस्यपूर्वापरीभाव	पुरुषसूक्तोर्चनक्रमः ...	लिंगमानम् ...	पुरुषसूक्तोर्चनक्रमः ...	पुरुषसूक्तोर्चनक्रमः ...	पूजालोपेदिनसख्ययार्चच्छुद्धिः	पूजालोपेदिनसख्ययार्चच्छुद्धिः	७७	८४	८९
नैवेद्यासादानम्	पूजातेहोम ...	बौवायनोक्तशिवपूजा	पूजातेहोम ...	पूजातेहोम ...	चंद्रिकायाविष्णुपूजाविधिः	चंद्रिकायाविष्णुपूजाविधिः	७७	८४	८९
फलताबूलदानम्	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचार.	शिवपूजायाविशेष	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचार.	ब्रह्मविष्णुदुर्गादिपूजाविचार.	अत्रपुष्पाणि ...	अत्रपुष्पाणि ...	७७	८५	९०
प्रणामविधि	पौराणक्रम. . .	विहितनिषिद्धपुष्पाणि	पौराणक्रम. . .	पौराणक्रम. . .	द्वात्रिंशदपराधा.	द्वात्रिंशदपराधा.	७७	८५	९०
प्रदक्षिणाविधिः	आगमोक्तक्रम. . .	धूपविचारः ...	आगमोक्तक्रम. . .	आगमोक्तक्रम. . .	प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधा. . .	प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधा. . .	७८	८६	९१
गीतवादित्रादिदानम्	पंचायतनस्थापनविचार.	प्रदक्षिणाप्रमाणम्	पंचायतनस्थापनविचार.	पंचायतनस्थापनविचार.	शालग्रामचिह्नविशेषणमूर्तयः	शालग्रामचिह्नविशेषणमूर्तयः	७८	८६	९३
शंखपूजा	पूज्यपूजाकतारालंप्राची	सोमसूत्रविचारः	पूज्यपूजाकतारालंप्राची	पूज्यपूजाकतारालंप्राची	पूज्यशालिग्रामपरिगणनम्	पूज्यशालिग्रामपरिगणनम्	७८	८६	९१

विषय	पृ.	विषय	पृ.	विषय	पृ.
लालाशिला	...	फलानोर्यापि	...	निराश्रित्ये	...
होरपतीचक्रमाहस्यम्	...	फलमूत्रस्यारिषि	...	रायाहरेल्यापि	...
गालपायतोरंप्रथमा	...	शेभदेनेनिरि	...	नारीशानेपार	...
तीर्थप्रहणचिन्तार	...	क्षारपरिषयनम्	...	निराश्रित्ये	...
वेभदेन	...	उत्तानहनेन	...	अपानंर्यापि	...
विभस्याभिकाना	...	भ्रतय	...	निराश्रित्ये	...
वैभदेनहृतिमानम्	...	पश्यान्वचिन्तार	...	निराश्रित्ये	...
नेभदेनकाल	...	रिपुपुराने	...	निराश्रित्ये	...
अन्याहितामना	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
अननिलभास्तचिन्तार	...	रागचि	...	निराश्रित्ये	...
वेभदेनभास्त्यो	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
पात्रनियन्त्रिचिन्तार	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
वैभदेनडमिन्त्र	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
सातपात्रपथेविषय	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
अपामाचैनुलाभ्यनुना	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
श्रीपतिवैभदेन	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...
रुचियापि	...	वदिदने	...	निराश्रित्ये	...

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुषायनमः ॥ मंगलाचरणम् । सिंदूरारुणगंडेवंविद्यौघतिभिरमार्तंडम् । नृत्यच्छुडादंडसिद्धीशंगणपति
 वंदे ॥ १ ॥ सतिभिरजगदुद्घोतद्युमणेशंशुकुःश्रीभत् । तत्रयतिरामनामराजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणराजभिरर्थांश्रिन्ममा
 मिहंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापिकीर्त्यतरस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोद्घोतखद्योतीकृतवादिनम् । पितर
 रामकृष्णाख्यवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्ममिनिवेशादुमयाप्राप्तासामुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचिंतामातरमेकांसतीसदावदे ॥ ५ ॥
 येनोद्धृतास्वस्यकुलप्रतिष्ठामहावरोहेणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्माद्विवाकरनौमितमग्रजाग्रम् ॥ ६ ॥ अधीलक्ष्मणाख्येनकम
 लाकरसोदरात् । आचाररत्नसुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ तत्रपरिभाषा ॥ तत्रविधिरूपआचारेणुचिन्मधिकारितावच्छे
 दकम्—सदाक्षुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इतिटोडरानंदेससर्पिसृष्टतेः । श्रुतिस्मृत्युदितकर्मनक्षुर्यादशुचिःकचिदितिप्रयोगपारि
 जातेभ्युत्केश्च । अतएवत्रिकांडमंडनः—पतितो नैवकुर्वीतशास्त्रीयकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सलंबक्त
 व्यमित्यादिःपतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यस्नानसध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेषूदकोपसर्शाशुद्धेदितिगौतमोक्तेः पतितस्य
 स्नानांगमंत्रप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमत्रहीनंस्नानम् । तद्ग्राहिल्यविध्यभावात् । अतएवाद्यौचेपिसमत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं स्मृ
 त्यर्थसारे । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मस्वितिस्मृतः । अत्रसं
 ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषादितिचिन्नानेश्वरः । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनान्नसंध्येत्युक्तम् । पतितस्यत्रतोपदेशात्तदंगत्वे
 नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनंत्विज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमितिचिन्नानेश्वरः । तेनत्रतारंभाल्पकृपतितावस्थायसंध्यादि नेतिसिद्धम् । त्रिकांडमं
 डनः—पतितोऽपिनिषिद्धानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । केचित्तु—अदीक्षितस्यवामोरुद्धृतंसर्वनिरर्थकमितिपाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दागमदीक्षायधिकारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकपरमपुरुषार्थसाधनेनत्याचारचं
द्रोदयः । शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं षष्ठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्नित्यानिशक्त्यवस्थानुरूपतः । येनकेनापिका
यीणैव नित्यानिलोपयेदिति माधवीयेबौधायनोक्तेश्च । यथाकथंचिक्किचिदगहीनेनापीत्यर्थः । येनकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्या
नीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम् । नैल्यिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समासेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धकाम्यनित्यायतइतिन्यायाच्च । यत्तु—का
म्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतोरोग्युक्तेरौजचौरभयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्ये
षुनित्यहानौनपापभागितिमाधवीयेशौवागमात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहे
मानाभावात् । शौचेस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैथर्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिका
रिविशेषणम् । स्नानसध्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेतिवाराहात् । उपवासवताऽनश्नतेत्यर्थः । उप
वासोऽनश्नम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्या
नापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःपौर्वाह्निकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्नदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलमूलतांबू
लंपयऔषधम् । भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारेचक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायम
पूर्वविधिः । रागतःप्रासेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैथर्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइतिस्मृत्तिरत्ना
बली । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधजग्धिदिति विष्णुक्तिविरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपि
शब्दादितियुक्तम् । अस्नाताशीमलंभुंक्तेअजपीपूयशोणितम् । अहुताशीकृमीन्मुक्तेअदत्वविध्विभोजनः । अजपीअदत्वत्याशीत्यनुषज्यते ।

कालिकापुराणे—जलस्यापिनश्चेष्टप्रागनाद्रेयजाहते । गिलाक्रियानिवृत्तकाम्यनैमित्तिकेऽसह । शिवपुराणे—उपवामयुतःकर्मशिव
 पूजादिकंचरेत् । ज्ञानमप्यधिकारिविगेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदेवेष्विच्येचकर्मणि । पवित्राणांथाजप्येदानेचविनिदधति इतिवर्षमान
 परिभाषायांविष्येत्तेश्च । पवित्रपुनातेभंत्रपवित्रगुह्यतइतिनिरुक्तान् । अत्यात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकिंचनेनिदद्रोक्तेश्च । आग्नेये—
 खानानामपिसर्वेषांवास्तेनचमानवः । कर्तुमर्हतिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्रिजः । मा० क० डेये—गिरःस्नातस्तु कुर्वतिदेवपिच्यमयपिवा । आ
 अद्रेणवाससावापिमार्जनदैहिकविदुः । उपवीतित्वंचद्धगिखत्वचाधिकारिविगेषणम् । मन्थानादयःपचणकइच्छतिसुरय । आ
 व्युपवीतश्चयत्करोतिनतच्छ्रुतमितिकात्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतंश्चिधा—नवसूत्रसंस्थानविगेषश्च । तत्राद्यगृह्यस्यनेत्युक्तमिनाश्ररा
 याम् । अत्यशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनारुभकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मगोपत्वेनगृहस्याप्यष्टार्थकर्मण्युपवीतावश्यभावात् । यत्तुशूद्रंम
 कृत्य—नशिखीनोपवीतीत्याद्योचरेत्संस्तुतागिरमितिपात्रंतदसंशूद्रपरमकर्मकालपरनवसूत्रपरचा । उपवीतात्तुत्तरीयवक्षेणापीतिपारिजा
 तकल्पतरू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्थेऽथौत्समातेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयाश्वत्थभावेतदित्यते । उपवीतात्तुत्तरीयवक्षेणापीतिपारिजा
 तैवातु कल्पत्वेसिद्धेवक्ष्णाभावात्तु कल्पत्वार्थी । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेत्तदपि धार्थमितिकेचित् । तत्र । एकस्यैवकदा
 चिदनु कल्पत्वेसाधान्येचविरोधात् । वयंत्तृतीयस्यसर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीनत्सर्वार्थसङ्घेदेववार्थम् । एवतृतीयोप
 चीतमपितदगीकारेणकर्मविशेषपरभोत्तरसुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्ग्रहः । पाठ्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

३ रोगिणामिति पाठ । २ उत्तरीयार्थः ।

स्यसर्वदासत्त्वासंभवादिति युक्तमुत्पत्त्यामः । शिष्टाचारोपेयम् । उपवीतसुक्तंगोभिलसूत्रे—उपवीतं कुशतेसूत्रं वस्त्रं वा कुशरज्जुमिति । सूत्रोपवीतकरणप्रकारश्चंद्रोगपरिशिष्टे—शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्य षण्णवत्यातत्रिगुणीकृत्य यत्नतः । त्रिगुणीकृत्य षण्णवतित्रयं गृह्णीयादित्यर्थः । अङ्गिगकैस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रक्षाल्योर्ध्वं वृत्तं त्रिवृत् । सप्रदक्षिणमावर्त्य गायत्र्या त्रिगुणीकृतम् । ततः प्रदक्षिणावर्तैः समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्ध्वा ब्रह्मविष्णुवीश्वरात्रमेत् । यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत् । सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्तत्तदङ्गत्वाविलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विधवारचितं सूत्रमनध्यायकृतं च यत् । विच्छिन्नं वाप्यधोयातं मुत्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् । अधः कटिदेशात् ॥ ॥ ऊर्ध्वं वृत्तलक्षणं मदनरत्ने—करणदक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् । वलितं मानवे शस्त्रे सूत्रमूर्ध्वं वृत्तं स्मृतम् । आच्छादालोके देवलः—यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतंतवः । एकेन ग्रंथितं तं तु द्विगुणं त्रिगुणोथवा । त्रिगुणं नवतंतुकासंभवे एकेनेति गोपालसिद्धांतः । हरनाथीये आच्छादालोके च वृद्धमनुः—त्रिवृताग्रं थिरेकेन त्रिभिः पंचभिरिववा । एकेनैतत्पवरसंख्यया ग्रंथौ च वेष्टनमिति हरनाथः । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीते मौज्यां च तथा कुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिं विजानीयादन्यत्र तु यथा रुचि । देवलः—सावित्र्या त्रिवृत्तं कुर्यान्नवसूत्रं च तद्भवेत् । बन्धीयात्तत्सजीवंतुं पितृभ्यो नमइत्यथ । अग्नेदेवोक्षितं व्यंस्यात्पितृणां तृप्तिसिद्धिं हितत् । त्रिस्ताडयेत्करतले देवानां तृप्तिसिद्धिं हितत् । सव्ये मृदं गृहीत्वा स्मिस्थापयेद्भूरितिष्टुवन् । अभिमंत्र्याथ भूर्भ्रुश्चितुत्तत्रयंत्रिभिः । हरिन्नखेश्वरेभ्यश्च प्रणम्य च दधात्यथ । मनुः—ॐकारश्चाग्निनागौ च सोमः पितृप्रजापती । वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुस्तं देवता इति ॥ उपवीतमानं छंदोगपरिशिष्टे—पृष्टवंशे च नाभ्यां च घृतं यद्विदते कटिम् । तद्धार्यं मुपवीतं सान्नातो लंबं न चोच्छ्रितम् । देवलः—स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्तव्यं कदाचन । मदनरत्ने मनुः—उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः । इतरौ गृह्णिवन्तौ । यत्तिच्छिदं डी । स्मृत्यर्थं सारे—ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे च दूनिवा ।

आपस्तंबः—बहूनिवायुष्कामस्येति । हेमाद्रौ भरद्वाजः—दक्षिणवाहुमुद्धृत्य वामस्कंधेनिवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु श
 स्यते । कंठावलंबितं चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् । तत्रिषीतमिति ख्यातं शंस्तं कर्मणिमानुषे । उद्विष्ये वामवाहौ तु दक्षिणस्कंधमाश्रितम् । प्राचीनप्रीत
 मित्युक्तं तस्यैवैव कर्मसु । कृष्णभट्टीयेऽत्रिः—ऋषिर्तर्पणचंडालभाषणे शववाहने । विष्णुत्रोत्सर्जने स्त्रीपांरतिसंगे निवीतयः । देवलः—
 सङ्घोद्धरणत्तस्य प्रायश्चित्तीयोऽद्विजः । आशाकैः—मंत्रन्यस्तोपवीतयश्चोदरेत्कदाचन । मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मंत्रेण धारयेत् । हेमा
 द्रौऽभृगुः—मंत्रपूतं स्थितं कार्ये यस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः । देहस्थमेव तत्क्षाल्यमुत्तार्य न कदाचन । कृष्ण
 भट्टीये आचारचंद्रोदये च भृगुः—चैत्रो मंत्रैः कठः कण्वश्चरको वाजसेनकः । कंठादुत्तार्य सूत्रतु कुयै द्वैक्षालं द्विजः । बहूचः सामगश्चैव यश्चा
 न्योयाजुषस्तथा । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु पुन संस्कारमर्हति । अम्यं गे चोदधिस्नाने मातापित्रोः क्षये हनि । कंठादुत्तार्य सूत्रं तु कुयै द्वैक्षालं द्विजः । आद्रा
 लोके यमः—श्राद्धे धावनकाले च तैलाभ्यगादिकर्मणि । अत्र कायाद्दहिः कुर्यान्नान्यत्रेऽत्र वीन्मनुः । अपराकैः—उपानहौ च वासश्च धृतमन्यै
 न धारयेत् । उपवीतमलंकारं छत्रं करको भवेव च । दोडरानंदे गौतमः—उपानहश्चेत्तु कृतनिर्गणेने आपदि धार्ये इति । मनुः—मेखलामजिनं दंडमु
 पवीतं च नित्यशः । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मंत्रतः । हारीतः—मनोत्रतपतीभिश्च तस्य आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथाश्रयतीयादिति ।
 यथाश्रयतीयात् उपनयनोक्तमार्गेण समंत्रकधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ स्कंधावरोहणे प्रायश्चित्तसुक्तं भृगुणा धर्मप्रकाशे—स्कंधावरोहणे
 यज्ञसूत्रे त्रिः प्राणसंयमः । षट्कूर्परगते तस्मिन्दि वङ्कमणिबंधके । वामहस्तव्यतीते तु तस्य क्त्वा धारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्य चलनं कदाचनेति
 प्रायश्चित्तसर्वोपवीतनाशे ॥ ॥ कात्यायनवाक्ये पूर्वार्धे पुरुषार्थः शिखाबंधउक्तः । उत्तार्यैतस्य कर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थमनुवदनवर्जनव
 त्तनुशिखाबंधद्वयं उपवीतेऽपि भेदापत्तेरित्युक्तप्रयोगरत्ने पितामहचरणैः । वर्धमानोऽप्येवम् । एतेन प्रतिकर्मशिखाबंधोऽप्यस्तः । या

तुखानकालेशिखाबंधोक्तिः सादैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थं न तु सतीमपिशिखांमुक्त्वा पुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः । शूद्रस्यत्वनियताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः । स च सदसंछद्मविषयत्वेन व्यवस्थित इति शिखाबंधेपि विकल्प इति शूद्राचारशिरोमणिः । कौमुद्यां तु कर्मकालेशूद्रस्य न शिखाबंधनियम इत्युक्तम् । सर्वेषां शिरसि क्वचित्केशसत्वे तत्रैव शिखाबंधः । स शिखवपनेन खल्वाटत्वादिना वा सर्वथा कशाभोवकौशीशिखाब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णस्थायित्वादिबोधोदासः । तथा च आचारचंद्रोदये काठकगृह्ये—अथ चेत्प्रमादान्निशिखास्यात् दाकौशीशिखाब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णे निदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकालेबंधः । मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतस्नानं विना क्वचित् । स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशो न कारयेदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । न च पूर्वार्धे प्रेतस्नानान्यस्नान एव मुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धे स्नानपदवैयर्थ्यपत्तेः । स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धे एव सर्वत्र तन्निषेधे वाक्यमेदापत्तेः पूर्वार्धवैयर्थ्यपत्तेश्च । न च प्रेतस्नानपर्युदासार्थपूर्वार्धं । आद्यपादवैयर्थ्यपत्तेः । तेनोत्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्ममात्रे मुक्तकेशनिषेधः । न चोत्तरार्धवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । न च केशपदं शिखापरम् । लक्षणायां मानाभावात् । मुक्तकेश इत्यत्रापि तथापत्तेश्च ॥ ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात्सर्वकर्मणि भावित इति ब्रह्मांडात् । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरं वासः पंचस्वतेषु कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनेतथेति बौधायनोक्तौ पंचग्रहणार्थक्यप्रसंगान्न सर्वत्र वृद्धयनियम इति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतः सर्वत्र वृद्धयनियम इति माधवः ॥ ॥ आचमनमप्यधिकारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्याणि तथागुर्वभिवादनम् । कुर्वतिसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदा द्विज इति मार्कंडेयात् । यः क्रियाकुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवंति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वानसंशय इति वर्धमानपरिभाषायां वायुपुराणाच्च ॥ ॥ प्राणायामोपि—प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्मणि संशय इति वृद्धमनूक्तेः । प्रयोगपारिजाते संग्रहे—देवार्चने जपे होमेषु संध्ययोः श्राद्धकर्मणि । यागे दाने जपे स्नाने प्र

पायामाद्यक्षयः । प्रणवोपि—त्रिमात्रसुप्रयोक्तव्यः कर्मरंभेषु सर्वत इति स्थिते । सर्वत इति सार्धं विभक्ति कस्तसिः । अनौकृत्य कृतं सर्वं न भवेत्सि
 छिकारकमिति शांतिहेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ विद्वत्तापि—न ह्यविद्वान्विहितोस्ति हि विदुष एव कर्मण्यधिकारात् ॥
 ॥ आर्षच्छंदोदैवतं च विनियोगस्तथैव च । ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता । अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जपम् । होममंतर्जलादीनि
 तस्य चात्पफलं भवेदिति तत्रैव तदुक्तेः—मंत्राश्रयज्ञेयज्ञेयपिपायीयान्जायते हिंसः । ब्राह्मणं विनियोगच्छंद आर्षचदैवतम् । अज्ञात्वा
 सोक्तेः । अविदित्वा मुनिच्छंदोदैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्यज्ञे द्वेषिपापीयान्जायते हिंसः । यत्तु सर्वाऽनुक्रमेऽपि दैवतच्छंदांस्यनुक्रमिभ्या
 पंचयोमत्रेन सतत्फलमश्नुत इति चंद्रिकायां व्यासोक्तेः । अयमेव ऋष्यादिस्मरणक्रमः । यत्तु सर्वाऽनुक्रमेऽपि दैवतच्छंदांस्यनुक्रमिभ्या
 मोनद्ये तज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तदग्रेदिपरम् । अथ ऋग्वेदाग्नाये शाकलक इत्युपक्रमत् । कृष्णभट्टीये संग्रहे—न च स्मरे
 दृषिच्छंदः श्राद्धैवतानिके मखे । ब्रह्मयज्ञे च वैतर्हि यज्ञतर्पणकर्मणि इति ॥ ॥ कटिसूत्रं गृहस्थेन धार्यम् । कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेदिति
 यमोक्तस्य तस्य सर्वेषां चैतदविरोधीति गौतमीये गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्य कौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेति किंचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुते य
 र्भवेदिकं वाथतांत्रिकम् । कटिबधेन संयुक्तं सर्वतन्निष्फलं भवेत् । रौप्यं कार्पासकं हेमपट्टसूत्रकृतं तथा । वर्जयेत्कर्मकालेषु कांचीविप्रो विशेषत इति सं
 स्कारप्रयोगपारिजाते गृहस्थधर्मेष्वाम्बलायनोक्तेः । कटिबंधः कटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायं निषेधः । कर्मकालग्रहादकर्मकाले
 न निषेधः । रौप्यादेरेव निषेधेऽप्यंतादृष्टार्थत्वापत्तौ रौंदरेपि निषेधः । श्रुतौ न मलोच्छित्तवैनापभाषितवैमलोच्छोहवा एष्यदपशब्द इति तत्कर्मकालपरम् ।
 पर्वाणि स्तर्वाणो नाम ऋषयो च भूवुस्ते पर्वाणस्तर्वाणि इति प्रयोक्तव्ये यद्दानं इति प्रयुज्यते याज्ञेयुनः कर्मणि नापभाषंत इति श्रुतेरिति किंचित् । अन्ये
 तु ते सुराहेलयो हेलय इति वदंतः पराबभूवुरित्य कर्मकालेषु श्रुतेर कर्मकालेषु भाषणे दोष इत्याहुः । पृथ्वी चंद्रोदये नारदः—आसने शयने

दानेपादुकादंतधाने । पलाशाश्वत्थकौवज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु ॥ ॥ विष्णुः—संकल्प्यचयथाकुर्यात्स्नानदानव्रतादिकम् । अन्यथापुण्य कर्माणिनिष्फलानिभवंतिवै । यथा यथावदित्यर्थः । पुण्येत्युक्तेःशौचभोजनादौदृष्टार्थं नसकल्प्यः । कालहेमाद्रावादित्यपुराणेकलिवज्यं प्रकरणे—प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्प्यश्चसधर्मकः । वर्ज्यइत्यर्थः । हारीतः—स्मरेत्सर्वत्रकर्मादौचांद्रसंवत्सरंसदा । गर्गः—तिथिनक्षत्र वारादिसाधनंपुण्यपापयोः । प्रयोगदीपिकायाम्—भासपक्षतिथीनांचनिमित्तानांचसर्वशः । उल्लेखनमकुर्वणो नतस्यफलमाप्नुयात् । निमित्तपदंमासादिपदविशेषणमितिमैथिल्याः । तन्न । सक्रमादिनिमित्तानुल्लेखनापत्तेः । गोपालसिद्धांतस्तु—निमित्तपदंमासादिविशेषणमनिमित्तमासाद्यनुल्लेखार्थं । चकाराद्ग्रहणादिग्रहः । यद्वा चःउक्तसमुच्चये । निमित्तपदेननिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहइत्याहुः । तदपिन । चद्वयेनविशेषणत्वाप्रतीतेः । सर्वशइत्यनेनैवनिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहाच्च । एवंच पृथग्भासादिग्रहोऽनिमित्ताद्यर्थोवामासादिशब्दोल्लेखपरोवा । व्यतीपाताद्य नेकनिमित्तपातेकस्यचिदनुल्लेखेतन्निमित्तज्ञानादिपुनःकार्यमितिहेमाद्रिः । उक्तंच—उद्देशेनहितादर्थंविविच्यइति तिथेरौदयिक्याउल्लेखः । यांतिथिसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः । सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्खितिवचनात् । व्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियाभवेत् । उदयेसा तिथिग्राह्याविपरीतातुपैतृकइत्यपराकै भविष्याच्चेतिकेचित् । अन्येतु—कर्मणोयस्यःकालस्तकालव्यापिनीतिथिः । तयाकर्माणिकुर्वी तहासप्तृद्धीनकारणमितिवाक्यान्नित्यज्ञानकालेवर्तमानतिथेरुल्लेखः । पूर्ववाक्यंतुद्वितीयादियुक्तप्रतिपद्द्रतादौद्वितीयादावपिप्रतिपदाद्युल्लेखपरं वा दिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभावेउदयस्थतिथेःसंपूर्णतापरंवेत्याहुः ॥ ॥ नित्यकर्मणामुपात्तुरितक्षयार्थत्वमितिकेचित् । भट्टसोमेश्वरस्तु सर्वोपात्क्षयेऽन्यानर्थक्यात्कस्यचित्स्थयेविनिगमकाभावात्तेषांप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमाह । प्रयोगपारिजातस्तु—ब्रह्मण्याधायकर्माणिनिःसंगः कामवर्जितः । प्रसन्नैवमनसाकुर्वणोयातितत्पदमितिचंद्रिकायांकौर्मोद्ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानित्यकर्मणिकार्यणीत्याह । ब्रह्मण्याधानंत्रह्यार्पण

भित्तिचंद्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेः क्षाम्यपरतासात्तदपित्तैवोक्तम्—गान् कर्तामिवैतन्नौ कुरुमेवदा । एतद्भार्यापण्योक्तशृणुभिन्न
 त्वदक्षिभिः । प्रचेताः—तावृत्ताभ्यजनचैवकांक्षणाचभोजनम् । यत्तिश्रद्धाचारीचिधवाचमिन्नेत् ॥ ॥ पंचायतनमरिपट्ट
 त्रिंशन्मते—ज्ञानतर्पणदानेषुताम्रोगव्यनदुष्यति । होमैकांतथादोहोफेचपग्निण्यो । अपराकंकेमगीचिः—निस्सभक्षणलैलिलिम्न
 र्पणमंजन्म् । सप्तम्यानेवकुर्वतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—वलिभिक्षातथाचिपिवृणांचनिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदानव्यमन्यथाल्प
 फलंभवेत् । आद्धेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानासीस कायमरीतिगोपाणिचैल्ययज्ञियाणि । त्राम्ने—कृत्वागृत्तपुर्गिचरय्यामा क्तम्य
 वापुनः । पादप्रक्षालनशुभ्यास्त्रिस्त्रायभोजनेतथा ॥ ॥ आट्ठ्यायनिः—दानमाचमनहोमभोजनदेवतार्चनम् । श्रौढपादोनेकूर्वातिस्त्रा
 ध्यायपितृतर्पणम् । इदसर्वंरुमोपलक्षणम् । श्रौढपादलक्षणंतेवोक्तम्—आमनारूग्णादोवाचानोर्जवयोत्तथा । कृतावमफ्रियकोयश्च
 श्रौढपादःसुच्यते । पादोपरिपाददाताश्रौढपादइतिहरदत्तः । तत्र । नाक्त्यपादपादेननचयवद्वितौकरो । जपेवश्रौढपादस्तुनप्रकाशकरः
 सदेतिस्मृतिरताचल्यांपुनःश्रौढपादोक्तेः ॥ ॥ मदनरत्नेचर्धमानपरिभापायांचवायवीये—दानप्रतिग्रहोहोमोभोजनवल्लिं
 वच । सांगुष्ठेनसदाकार्यमसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अगुलिसगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । त्रौथायनः—भोजनहवनंदानगुपहारप्रतिग्रहः । वहि
 र्जत्रुनकार्योणितद्वदाचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निर्वंधे—श्रुतस्त्वलनजृभामुद्रुणामायुःप्रहीयते । तदंतरेणकर्तव्योजीवपूगुलिच्यनिः । मद्
 नरत्नेचिष्णुपुराणे—जीवेतिश्रुवतोवृयांश्रीवेशुक्रनवेपिच ॥ ॥ अपराकंकेआपातपः—अजाविरेणुमसर्गादायुर्लक्ष्मीश्चहीयते । श्वाका
 कोधूसरोलूकसूकराग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्णवातोनेसायांश्रुत्मानवरायदोदकम् । मार्जनैरेणुकेणांश्रुहतिपुण्यपुराकृतम् । दिवाकृत

मित्तिकाचिप्ताठः । घटोदकंघटस्फोटप्रेतकुम्भोदकम् । स्मृतिसारे—अजारजःखरजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंतिपुण्यंदि
 वाकृतम् ॥ ॥ हारीतः—समित्युण्यकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्त्रजत्सधः । अत्रशूद्रानीतैःक्रयक्रीति
 रितिसामानाधिकरण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनकृत्यविशेषादारामादेःस्वयमपिपुष्पाद्याहरेणदोषापत्तेः । कुशेष्वप्येवम् । अतोद्विजे
 स्यःकुशक्रयेनदोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैवनियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिष्यत्राद्याहरेणेत्यदोषः । श्राद्धहे
 माद्रौ—जपहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । तत्सर्वेनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रविनाकृतम् । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—अधौतेनतुवस्त्रे
 णनित्यांनैमित्तिकीक्रियाम् । कुर्वन्फलंनचाप्नोतिदत्तंभवतिनिष्फलम् । चंद्रिकायांयमः—अभ्युक्षेत्प्रयत्नेनप्रातरभ्युषितोगृहम् । मध्याह्ने
 चैवसायंचनचानभ्युक्षितेयजेत् । तत्रैवप्रचेत्ताः—वैश्वानरेणयत्किचिच्छुस्तेप्रोक्षणंद्विजः । गंगतोयसंसर्वप्रवदंतिमनीषिणः । भारते—
 सर्वाणियेषांगांगैस्तौयैःकार्याणिदेहिनाम् । गांत्वक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठितितेजनाः । मार्कंडेये—दीपभांडमयीछायाविभीतककुरंटाजा ।
 वर्जनीयासदापुत्रयदिजीवितुमिच्छसि । अधोवस्त्रेणयोवायुंकुस्तेशिरसिद्विज । स्थालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्यनश्यति । भारते—रक्तंमाल्यं
 नधार्यस्याच्छुक्लंधार्यतुपंडितैः । वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो । रक्तंशिरसिधार्यतुथावानेयमित्यपि । कांचनीयापियामालानसादुष्यतिक
 हिंचित् ॥ ॥ अग्निपुराणे—प्रचारैश्चुनेचैवप्रस्त्रावेदंतधावने । स्वानेभोजनकालेचषट्सुमौनंसमाचरेत् । प्रचारःपुरीषोत्सर्गः । प्रस्त्रावो
 मूत्रोत्सर्गः । अत्रविशेषोवक्ष्यते । नागदेवाह्निकंगिराः—संध्योरुभयोर्यजेभोजनेदंतधावने । पितृकार्येचदेवचस्त्रानमूत्रपुरीषयोः ।
 गुरूणांसंनिधौदानेयागेचैवविशेषतः । एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । चंद्रोदयेयोगीश्वरः—यदिवाग्यमलोपःस्याजपादिषुकथं

चन । व्याहृद्वैष्णवंमंत्रस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । छंदोगपरिशिष्टे—यत्रदिद्वियमोनस्याजपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशःश्रोक्ताऽद्रीसौ
 म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविशेषःकर्मणांपारागःकरः । मनुः—कुत्सितेवामहस्तःस्याद्दक्षिणःस्या
 दकुत्सिते । छंदोगपरिशिष्टे—आसीनऊर्ध्वःप्रहोवानियमोयत्रनेदशः । तदासीनेनकर्तव्येनप्रहेणनतिष्ठता । आद्धदीपकलिकायां । तेषां
 विष्णुः—दक्षिणाभिमुखःकर्मचरेत्पिच्ययथाविधि । उत्तराभिमुखोदैवमितिदिङ्निमित्तः । पित्र्येदक्षिणमुखत्ववहृचेतरपरम् । तेषां
 पिडितृत्यज्ञप्रकरणेसर्वकर्माणितादिशमितिसूत्रेपित्र्येऽथोथेयुमुखत्वोक्तेः । काल्यायनः—मुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते । गौणका
 लेपिकर्तव्यगौणोव्यत्रेदशोभवेत् । त्रिकांडमंडनः—स्वकालदुत्तरःकालेगौणःसर्वस्यकर्मणः । उत्तरग्रहान्नपूर्वकालस्यगौणत्वम् । तेनसम
 स्यपक्षहोमादावत्यद्वादश्यांचमाध्याह्निकस्यचापकर्षेनत्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तोदृहद्वारदीये—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृता
 निवै । यामिन्याःप्रथमयामयावत्कर्माणिकारयेत् । चंद्रोदयेसंग्रहे—रात्रौप्रहरपर्यंतदिवकर्मणिकारयेत् । ब्रह्मयज्ञंचसौरचवर्जयित्वा
 विशेषतः । रात्रौब्रह्मयज्ञनिषेधस्तैत्तिरीयेतरपरः । तस्यद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचियैद्देशइतितत्सूत्रात् । तैत्तिरीयश्रुतौरात्रावपिब्रह्मयज्ञोक्ते
 श्र । नित्यश्राद्धमपिरात्रौवैतवक्ष्यते । त्रिकांडमंडनः—यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छतिकेचित्सात्कन
 कर्मणि । इदंश्रौतपरम् । स्मृत्यर्थसारे—सर्वत्रगौणकालेषुकर्मचोदितमाचरत् । प्रायश्चित्तंव्याहृतिभिर्हुत्वाकर्मसमाचरेत् ।—प्रायश्चि
 त्तमकृत्वावागौणकालेसमाचरेत् । अनयोःपक्षयोःशक्ताशक्तवियत्वेनव्यवस्थेतिपारिजातः । रत्नावल्याम्—मुख्यकालंसमाश्रित्यगौ
 णमप्यस्तुसाधनम् । नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणम् । कालहेमाद्रौस्कांदे—यदाभवतिचात्पातुद्वादशैस्त्रिरुणोदये । उपःकाले
 द्वयंकुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकतदा । सर्वधर्मादिकंकृत्वाद्वादशीसाथेत्तरः । यत्त्वतएवाविदिकादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तन्न । तस्यापराह्निका

लनियमात् । धर्मपदस्य प्रातर्माध्याह्निकपदान्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ शान्तिहेमाद्रौ—तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वसूत्रं न विलंघयेत् । वसिष्ठः—
 पारंपर्यगतोयेषां वेदः सपरिवृंहणः । तच्छास्त्रं कर्मकुर्वीत तच्छास्त्राध्ययनं तथा । वर्धमानपरिभाषायां—स्वशाखायः समुत्सृज्य परशाखा
 श्रयं द्विजः । कर्तुमिच्छति दुर्ममो धंत तत्स्य त्कृतम् । शान्ता तपः—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तः श्रौतौ यथाविधिः । सर्वस्थुत्युपसंहारात्समाप्तौ प्युक्त
 स्तथाविधिः । अस्यापवादरच्छंदोगपरिशिष्टे—बह्वल्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्मप्रचोदितम् । तस्य तावतिशास्त्रार्थो कृते सर्वकृतो भवेत् । अत्र
 कर्मोपासनाद्येवन तु श्राद्धादीति स्मृतिरत्नावली—यत्सु स्वगृहे नोक्तं च त्रसाकांक्षमुक्तं तत्परकीयमपि ग्राह्यम् । तथा च कर्मप्रदीपे—यन्नाम्ना
 तं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । अपरांकेष्वेवम् । यत्त्वाशांके—अक्रियान्निविधाप्रोक्ता विद्वद्भिः
 कर्मकारिणाम् । अक्रियाचपरोक्ता च तृतीयाचार्याक्रिया । परोक्ता परशाखोक्ता । तत्स्वगृहविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्य सर्वस्थुत्युप
 संहारः । अशक्तस्य स्वगृहोक्तमिति निष्कर्षः । आपस्तंबादीनां स्वसूत्रेऽनुक्तौ विशेषो यज्ञकांडे—आपस्तंबादिभिरपि स्वसूत्राभावतस्तथा ।
 बौधायनोक्तं कर्तव्यमन्यथापतितो भवेत् । अग्निहोत्रादिकं च यच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानं येन सूत्रेण तेनैवेज्यादिकाः क्रिया
 इति यज्ञपाश्वर्धोक्तेः । छंदोगपरिशिष्टे—प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यत्सदन्वथाभूतं तत् एव समापयेत् । समासेयदि जा
 नीयान्मथैतदन्यथाकृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्न वृत्तिः सर्वकर्मणः । प्रधानस्याक्रियायां तु सांगतत्क्रियते पुनः । तदंगस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्न च
 तत्क्रिया । अन्यथा वैपरीत्येनैत्यर्थ इति हेमाद्रिः । तन्न । तदंगस्येत्यग्निग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्त्या
 गस्तदर्थः । यत इति प्रयोगमध्ये गत्यागे प्रधानत्यागे वाज्ञाते तदारभ्यां गावृत्तिः प्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्वर्थे ।
 तदंगस्येत्यंगपरम् । आवृत्तिः सांगप्रधानस्य तत्क्रियायां गागानुष्ठानं । तेन सांगप्रधानां गस्यां गस्यां चोपवीतित्वादेरकरणे न सांगप्रधानप्रवृत्तिर्नापि

तन्मात्रकरणं किञ्चिद्विष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमितिवर्धमानः । कल्पतरुरपिप्रधानांगस्यैवाकरणेप्रायश्चित्तंनल्वंगागाकरणइत्याह । अंगि
राः—मार्जनतर्पणश्राद्धंनक्षुर्याद्वारिधारया । हारीतः—मार्जनाचनवलकर्मभोजनानिदेवतीर्थनक्षुर्यादिति । अपराकंपैठीनसिः—आ
चमनहोमतर्पणानिप्राजापत्येनक्षुर्यादिति । आपस्तंबः—देवागारेतथाश्राद्धेगवांगोष्ठेतथाध्वरे । सध्ययोश्चद्वयोःसाधुसगमेगुरुसनिधौ । अश्य
गारविवाहेषुस्वाध्यायेभोजनेतथा । उद्धरेद्दक्षिणंवाहुंघ्राह्णानांक्रियापथे । उद्धरेत् सव्येसेउत्तरीयकृत्वादक्षिणवाहुमुत्तरीयाद्बहिःक्षुर्यादित्यर्थः
इतिव्रतहेमाद्रिः । बौधायनः—नाभेरथश्चसंस्पर्शकर्मयुक्तोविवर्जयेदिति । बृद्धपराशरः—ग्रच्छन्नानिचदानानिज्ञानचनिरहकृतम् ।
जप्यानिचसुप्तानितेषांफलमनतकम् । यो गियाज्जवल्क्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैवरासभंचरजस्रलाम् । जपकालेनभाषेतव्रतहोमादिकेषुच ।
अस्यापवादमाहसएच—एतेष्वेवावसक्तेतुयथागच्छेद्विजोत्तमः । अभिवाद्यततोविप्रयोगक्षेमंचकीर्तयेत् । कालहेमाद्रौस्कांदे—अभ्यगो
जलधिस्नानेदंतधावनमैथुने । जातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—ग्रसाधनंचकेशानांदंतधावनमजनम् । पूर्वाह्णैवकर्तव्य
देवतानांचपूजनम् । तत्रैव—नक्तनक्षुर्यात्पित्र्याणिसुक्त्वाच्चैवप्रसाधनम् । पितृयतर्पणश्राद्धादि । सद्योपासनहनौतुदिवाज्ञानविलुप्यच ।
होमचनैत्यकशुद्धेत्सावित्र्यष्टसहस्रकृत् । द्वादशशतदक्षिणैतिचेदष्टाधिकसहस्रम् । यत्तुजम्दग्निः—एकाहसमतिक्रम्यग्रमादादकृतयदि ।
अहोरात्रोपितःस्नात्वागायत्र्याश्रायुतजपेत् । द्विरात्रेद्विगुणंश्रोत्रिगुणं तथा । त्रिरात्रात्पततश्चैवशूद्रएवनसंशयः । इति तदेकदिनसाध्या
हिकलोपेज्ञेयम् । तथा—नित्यज्ञात्येचैवैश्वदेवद्वयस्यच । भोजनेपतितास्यचसैश्वानरोभवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानि
त्यानांकर्मणांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणांकर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उडुंबरेवसेन्नित्यंभवानीसर्व

१ उडुंबरोत्रभाषाया उवराइतिप्रसिद्ध ।

देवता । ततःसाप्रत्यहंपूज्यांगंधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यंतस्यकुलंभवेत् । पादस्यस्पर्शनंतत्रह्यसंपूज्यचलंधनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोतितस्मात्तत्स्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यगोमेयानुलेपनम् । निशायाःप्रथमेयामेधान्यसंस्करणादिकम् । कुस्तेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अकृतस्वस्तिकांयातुक्रमेस्त्रिंशत्तार्चमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्यंतिवित्तमायुर्व्यशस्तथा । मार्जनीचुल्लिकांष्ठीवंदषदंचोपलंतथा । नाक्रमेदंघ्निजाजतुपुत्रदारधनक्षयात् । उलूलं चमुसलंतथाचैवघरदृकम् । पादक्रमणाल्यापीयात्रामुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्नेचसिष्ठः—नाग्निब्राह्मणांतरेव्येवयात्राभ्योर्नब्राह्मणयोर्नगुरुशिशुभ्ययोः अनुज्ञयाव्यवेयादिति । अंगिराः—दंपत्योर्विप्रयोरभ्योर्विप्राभ्योर्गोद्विजातिषु । अंतरंथदिगच्छेतुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतत्कामतोऽस्यंताभ्यासे । सकृत्त्वेत्वेकदिनाभोजनमितिशूलपाणिः । आपस्तंबः—अभ्यगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसंनिधौ । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत् । आरुह्यपादुकेयस्तुगृहात्परगृहंन्रजेत् । छेत्तव्यौचरणौतस्यनान्योदंडोविधीयते । प्रयोगपारिजातेभृशुः—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःकचित् । द्वीपेविशेषस्तेनैवोक्तः—वृषभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महंतद्वीपमितिब्रह्मविदोविदुः । चंद्रिकायांदेवलः—येषुदेशेषुयतोयाचयत्रैवमृत्तिका । येषुदेशेषुयच्छौचंधर्माचारश्चयादृशः । तत्रतन्नावमन्येतधर्मस्तत्रैवतादृशः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपरिभाषा ॥

अथाह्निके । [ब्राह्मसुहूर्तलक्षणं] चंद्रोदयेब्राह्मे—ब्राह्मेसुहूर्तेऽस्थायचितयेदात्मनोहितम् । तल्लक्षणंतत्रैवस्कांदे—रजनीप्रांशयामार्धब्राह्मःसमयउच्यते । चिष्णुपुराणे—रात्रेःपश्चिमयामस्यसुहूर्तोयस्तृतीयकः । सत्राह्नाइतिविज्ञेयोविहितःसप्रवीधने ।

चंद्रिकायाम्—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तोत्राह्युच्यते । स्मृतिरत्नावल्याम्—त्राहोमुहूर्तयानिद्रासाणुष्यक्षयकारिणी । तांकोरित्तु
 योमोहात्पादकृच्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निपिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातूक्तं बह्वृचकारिकायाम्—अत्रिद्युक्तक्रियाश्रान्तमतिनिद्राव
 शगतम् । अर्कोऽभ्युदेतिचेदतःशेषस्थित्वासावगतः । उदितेयस्यतेत्रिश्वेत्युग्भिश्चतसृषीरविम् । उपतिष्ठेत्विहितकर्मश्रान्तस्यनेष्यते ।
 त्राह्यमुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्थम् । अंगिराः—उत्थायपश्चिमोयामेरात्रिवासःपरित्यजेत् । प्रध्यात्यहस्तपादास्यान्युपरपृष्ठ्यहरिस्मेरेत् ।
 वामनपुराणे—त्राहोमुहूर्तेबुद्ध्येतस्मेरेदेववरानृपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचित्वात्रस्मेरेन्मत्रनतूचरेदितिनारसिंहात् ।
 नाशुचिर्देवर्षिपितृणांमानिकीर्तयेदिति विष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ ब्राह्मे—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादेयत् । आचार्यमथविश्रांश्च
 भूसोवेकेनपाणिना । इदंसूर्ध्वकर्मके । अजाकर्णेनविदुषोमूर्खोणामेकपाणिनेति विष्णुक्तैः । श्रोत्रसमौकरोऽक्रुत्व्यापुनःसद्युक्तेनकच्छयेनेति
 मदनपारिजातः । अजावत्कर्णोवानम्येतिवा । यस्तु—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्भक्तवर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलं तस्य एकहस्ताभिवादेना
 दितिमदनपारिजातेवचन तद्भूम्यसस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् अभिवाद्यनिर्णयः । जमदग्निः—देवताप्रतिमां दृष्ट्वाय
 त्तिदृष्ट्वाग्निदंडिनम् । नमस्कारनकुर्याच्चैदुपवासेनशुद्ध्यति । यत्तिग्रहणमान्यमात्रपरमितिस्मृतिरत्नावल्याम् । यवीयसोभातुलादीन्नाभिवा
 दयेदित्याहगौतमः । ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलानांप्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेइति । बृहस्पतिः—जपयज्ञगणस्थचसमित्युष्पकुशानलान् ।
 उदपात्रार्थैश्क्षान्नवहंतनाभिवादेयत् । नारदीये—तथाह्वानंप्रकुर्वंतजलमध्यगततथा । विवाद्दशीलमशुचिशयाननाभिवादेयत् । शान्ता
 तपः—पाखंडपतितत्राल्यमहापातकिनशठम् । सोपानत्ककृतघचनार्भिवादेत्कदाचन । धावतचप्रमत्तचभूत्रोच्चारकृतंतथा । उच्चारः

पुरीषोत्सर्गः । भुंजानमाचमानार्हं(?) नास्तिकंनाभिवादेत् । वमंतंजृम्भमाणं चकुर्वंतं दंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसंचैव वहांतं नैवभिवादेत् ।
 शुक्रपाणिकमनाज्ञातमशंकरिपुमातुरम् । योगिनंचतपःसक्तं कनिष्ठंनाभिवादेत् । स्मृत्यर्थसारे—अभिवाद्यद्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
 सर्वेवापिनमस्कृत्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । विष्णुधर्मे—समित्पुष्पकुशादीनिवहंतंनाभिवादेत् । तद्धारीचैव नान्यान्हिनिर्माल्यंतद्भवेत्तयोः ।
 मदनरत्ने—सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकंतु नमस्कारो हतिपुण्यं पुराकृतम् । मिताक्षरायाम्—दंतधावनगीतादिब्रह्मचारी
 विवर्जयेदिति । योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेच्चैत्तिभोजनम् । मनुः—नेक्षेतो धंतमादित्यं नास्त्यंतं कदाचन । नोपसृष्टं न वारि
 स्थं न मध्यं न भसोगतम् । अत्र न ऋष्युदासार्थो न निषेधार्थः । व्रतशब्दे कवाक्यत्वात् । स एव—नाश्रीयाद्भार्ययासाधनेनामीक्षितचाश्रतीम् ।
 क्षुवतीजुंभमाणं वानचासीनां यथासुखम् । नांजयतीस्वकेनेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । नपश्येच्चप्रसूयंतीति जस्कामो द्विजोत्तमः । योगी—ष्ठी
 वनासुक्शकृन्मूत्रे तांस्थप्सुन निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाशौ न चैनमभिलंघयेत् । जलं पिबेन्नांजलिनानशयानं प्रबोधयेत् । शयानं श्रेष्ठम् । श्रयांसं
 न प्रबोधयेदित्युक्तेः । नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मैर्व्याधितैर्वानसंविशेत् । विरुद्धं वर्जयेत्कर्मैः प्रतधूमनदीतरम् । केशभस्म तु पांगारकपालेषु च संस्थितिम् ।
 नाचक्षीत धयंतीगां न द्वारेण विशेषेत्काचित् । गौतमः—नवाव्यश्रिविप्रादित्यापो देवान्नाश्च प्रतिपादौ प्रसारयेदिति । तत्र काचिदृष्टदोषः काचिददृष्टो
 बोध्यः । देवत्विक्त्वात् काचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रघ्नीवनोद्धर्ताना निच । गुरोर्बभ्रुणो दीक्षितस्य चेति मनौ । स्नानोदकं श्लेष्म
 वां तानि च नाक्रमेत् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादां भांसिसुत्सृजेत् । श्रुतिस्पृष्ट्युदितं सम्यङ्ङनित्यमाचारमाचरेत् । विप्राहिंश्रित्रियात्मानो नावज्ञेयाः
 कथंचन । आमृत्योः श्रियमाकांक्षन्न कंचित्कर्मणि स्पृशेत् । गोब्राह्मणानलान्ना निनोच्छिद्ये न पदास्पृशेत् । न निर्दिताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यंच ताडयेत् ।

कर्मणामनसावाचायानद्धर्ममचरेत् । अव्यथलो रुषिद्विष्टाभिप्याचरेत्नु । मानृगिनितियोगात्तामिमयविमान्द्रे । वृद्धात्पुत्राचार्ये
 घसश्रितवांश्वै । ऋत्विपुरोहितापत्यभार्याद्राममुनादिभिः । निरादर्पयित्वा नुगयो हन्त्येदृती । पराश्रयापरोत्रानगुह्यानानिर्गयेन ।
 पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणीव्रणामूर्ध्निणुमान्म रुभडु । कुर्यान्त्रदक्षिणदेशद्वन्द्वविप्रानम्पनीन । दाशायणहंस तन्येकुले । श्रेणी
 धारयेद्यष्टिसौदकचकम्डलुग् । यजोगवीतेदन्तशुभेरोमेनकुलेऽस्मिन्नुः । योगीश्वरः—शुद्धिर्मनिनामदान्कालाद्दो कर्मणाजया ।
 सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्दहंमालेनलेपनात् । गृहस्यपृथग्रहोमार्जगलयो प्रलङ्गास्व्येऽतिचिजानेश्वरः । वरुचशुभे—पापकानमात्रायाश्चि
 सद्नेकर्णध्वननेसुचक्षाअहमक्षीभ्याशूयामसुवर्चापुनेनशुक्लर्णाग्नामिदक्ष क्वड्निजपदगमनीयांगलाज्याज्याजयित्वाज्जो यशुस्व्याऽ
 प्रतिग्राह्यप्रतियुषचैत्ययुवोपहृत्य—पुनर्मौल्विद्रियपुनगयुपुनर्भग । पुनर्द्विणमेतुमापुनर्वाष्णोभेतुरास्याह । इमेविण्ययोमोऽन्नयोयथा
 स्थानमिहकरुपताम् । वैश्वानरोवावृथानोत्थंश्रुतुमनोहृतरश्रुतस्येकेतुःस्वाहतिचोत् ॥ इतिश्रीमन्नागयणभट्टालजश्रीमद्रामकृष्णभट्टमनु
 दिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेखनःकृत्यपरिभाषणेप ॥ ॥

अथप्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामिभवर्षीनिमहानिर्गालेनागयणपरुज्वाहनमञ्चनागम् । ग्राह्यभिसूतवस्वारण
 मुक्तिहेतुचक्रायुधतरुणवारिजपवनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिभनसाचमाचमूर्धापादाग्विदुगुल्परमस्युम । नारायणम्यनरकर्णवतारण
 सपारायणप्रवणविप्ररायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयकरतप्रात्मवजन्मकृतपापभयापहृत् । योश्राहव रूपतिताश्रिगजेद्रथोरगोक्रत्र
 णाशमकरोद्भुतशस्त्रचक्र ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथशुभेन्दूरपूरपरिशोभितगडुमम् । उद्वडविशपरिखड

१ भजनाममितिपाठ । २ विष्णुपुर्णपंगतिपाठ ।

नचंडंढमाखंडलादिसुरनायकवृंदवंधम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंधमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदंधानम् । तंतुंदिंलद्विसनाधिपय
 शसूत्रपुत्रंविलासचतुरंशिवयोःशिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य
 वाहमुत्साहवर्धनमहंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातस्त्थायसततयःपठेत्प्रयतःपुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
 स्मरामिखलुतत्सवितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोथतनुर्यजूषि । सामानियस्यकिरणाःप्रभवादिहेतुंब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिच्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रात
 र्नमामितरणितनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मैन्द्रपूर्वकसुरैःस्तुतमार्चितंच । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहेहेतुभूतंत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
 मिसवितारमनंतशक्तिपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिगीकंठबधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
 भानोःप्रातःप्रातःपठेत्तुयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःपरमंसुखमामुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिदुकरोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुंडलहारसूषाम् ।
 दिव्यायुधैर्जितसुनीलसहस्रहस्तारंक्तोत्पलाभचरणंभवतीपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिषासुरचंडमुंडशुभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
 ब्रह्मैन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलांचडीसमस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभिलाषदात्रीधात्रीसमस्तजगतांदुरितापहंत्रीम् ।
 संसारबंधनविमोचनहेतुभूतांमायांपरामाधिगतांपरमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्रंडिकायाःपठेत्तुयः । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु
 लोकेमहीयते ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिभवभीतिहरंसुरेशंगंगाधरंवृषभवाहनमंविकेशम् । खड्गंगशूलवरदाभयहस्तमीशंसारारोगहरमौपधमद्विती-
 यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशं गिरिजार्धेदेहंसर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसाररोगहर ॥ २ ॥ प्रातः
 र्भजामिशिवमेकमनंतमार्धवेदांतवेद्यमनघंपुरुषंपुराणम् । नामादिभेदरहितंपद्मभावशून्यंसंसार ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशिवंचिंत्यश्लोकत्र

१ हारशोभाम् । दिव्यायुधैर्जितेतिपाठ । २ मखिलार्थदात्रीइतिपाठ । ३ परासमधिगम्येतिपाठ । ४ पठेत्तर ।

यंयःपठतीहभक्त्या । सद्गुःखजातंविविधप्रभूतंहित्वापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ पराणारमाश्रय्याम्—त्राणपुरारिनिपुरांतकारीभादुः
 शशीभूमिसुतोबुधश्च । गुरुश्चगुकःरोहभादुजेनकुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्गसिष्ठःऋतुरगिराश्रमदुःपुलस्त्यःपुलहःभगौतमः ।
 रैभ्योमरीचिश्चयवनश्चदक्षःकुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनकुमारःसनकःसनंदनःसनातनोयायुरिरिपिलौच । सप्तस्वराःसप्तसप्ततलानि
 कुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तर्षयोद्वीपवराश्चसप्त । भृगोदिक्त्वामुवनानिसप्तकुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीसंगंधासरसास्तापःस्पर्शीचवायुर्ज्वलितचतेजः । नमःसशब्दमहतासहैवकुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामेवेदुःसचवःऋतुडंश्चि
 तामणिःश्रीतुलसीचगगा । अरुधतीकौस्तुभकल्पवृक्षाःकुर्वतुसर्वममुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्यग्रभातेपरमपवित्रपठंस्मरेद्वाशृणुयाच्चभक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशस्त्विहसुप्रभातंभवेच्चनित्यभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकोनलोराराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकोजना
 र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्यनागस्यदमयत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्यराजपंःकीर्तनकलिनागनम् ॥ २ ॥ अथत्थामवल्लिच्यसोहृन्मूंशंश्चवि
 भीषणः । कृपःपरशुरामश्चसप्तैतैचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्सस्मरेन्नित्यसार्कडेयमथाष्टम् । जीवेद्वर्षशतसाग्रमपमृत्युविवर्जितं ॥ ४ ॥
 अहल्याद्रौपदीकुतैतारामदोदरीतथा । पचैताःसस्मरेन्नित्यमानवो नैववध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ प्रयोगपारिजातेस्कांदे—समुद्र
 वसनेदेविपर्वतस्तनमडिते । विष्णुपनिनमस्तेस्तुपादस्यशंक्षमस्वमे ॥ काल्यायनः—श्रोत्रियसुभंगांचअग्निमग्निचिततया । रोचनांचदनग
 धसृंदंगदर्पणंमणिम् । गुरुमग्निरविपश्यन्नमस्येत्यातरेवहि । आचारादर्शेचिशेषःभारते—अवलोक्योनचादर्शमलिनोबुद्धिमत्तैः ॥

१ शनिराहुंकेतव इतिपाठ । २ ज्वलन मतेजा इतिपाठ । ३ सीतातारामदोदरीतथा । पच कृनाम्मेन्नित्यमहापातकनाशनमितिपाठ ।

॥ कात्यायनः—पापिष्ठदुर्भंगंधनशुद्धुक्तनासिकम् । प्रातरुत्थाययःपश्येत्कलेरुपलक्षणम् । नैर्गंबालभिन्नम् । दुष्टत्वात् । इतिश्रीलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःस्मरणम् ॥

अथबहिर्विहारः ॥ प्रयोगपारिजातेशौनकः—आमाद्बहिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सजेत् । पराशरः—आमाद्बहुःशतगच्छेन्नगराच्चतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुरलीतिस्मृत्यर्थसारे । माघवीथेविष्णुपुराणे—नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकंमुवः । दूरादावसथान्मूत्रपुरीषंचसमाचरेत् । मनुरपि—दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिकेचदूरादेवसमुच्चरेत् । दिनपरमिदम् । रात्रौमूत्रपुरीषेतुर्गृह्याभ्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । देवलः—विष्णुत्राद्याचरेन्निलयंसंध्यासुपरिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धेतरपरम् । नेवंगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तेः । विष्णुः—ब्राह्मेसुहूर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीषेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रयोगपारिजातेदक्षः—उभेमूत्रपुरीषेतु पूर्वमादायमृत्तिकाम् । आददानश्चवैपश्चात्सचैलोजलमाविशेत् । नचप्रह्वोनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नल्पन्दिजः । क्रमादभ्यादिवाय्वंतदिबुखोनाहरेन्मृदम् । हलाशुधे—अष्टगुलंखनित्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदधोमृत्तिकाग्राह्यासर्वत्रैवचक्षणैः । चाच्चतुरंगुलम् । यत्तु—विनालोहविनाकाष्ठमृत्तिकायेनचोद्धृता । विष्णुलेपंतस्यपुनःस्नानेनशुद्ध्यतीत्याचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मूलम् । सायणीयेमरीचिः—विप्रेशुक्लानुमृच्छौचैरक्ताक्षेत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णावैश्येतुशूद्रेकृष्णेतिनिर्दिशेत् । कौमुद्यांकदर्यपः—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । मनुः—यस्मिन्देशेतुयत्तोययाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तास्या

१ चाधंनमहृतिपाठ । २ तदभ्याथश्चित्तमाह—कर्मोटकथनागस्येतिश्लोकपठेदितिस्मार्तकृतहले । ३ छदोविरहितोममद्रतिवेदविरहितोब्राह्मणइत्यर्थइतितत्रैव ।

४ गृहेशौचस्थलामात्रे—मूत्रोच्चारणविसर्गवाग्दहेकुर्याच्छुचिस्थलेइतिसरणत् । ज्योतिषग्रथेपिगृहेमूत्रपुरीषपाननियमादितिशेषकृतआहिके ।

तथाशौचविधीयते । एतेनयथोक्तमृदलाभेकिचिद्गुणहीनामृदवशालानुतद्वर्णद्वयान्तर्प्रतिनिधेयम् । युक्तचैतत् । शुणीभूतशुक्लानुरोधेन
 प्रधानीभूतसूच्यत्वयोगेमानाभावात् । आश्वलायनः—अतर्जलेद्वयहेवल्मीकेभूपरुश्ले । अन्यग्रीचावगोपाश्वनश्राया पचश्रुत्तिकाः । अ
 न्यशौचेत्यत्रकर्मधारयोनतुपृथीतस्युरूपः । तत्पुरुषोपेक्षयाकर्मधारयस्यलुधुवात् । तेनैकस्यैवग्रीचांतरशेषाअग्निनिषिद्धाः । सगव—मार्ग
 ध्याश्मशानस्थांशुलांमलिनांलज्जत् । कीटांगारास्थिसहितांनाहरेच्छर्करान्चिताम् । वापीकृततटगोपुनाहरेडाल्यमृत्तिकाम् । अतर्जलागताग्राध्या
 दूरतोमणिवंधनात् । जलांतःस्थितमृत्त्रिषेधउद्भूतोदकशौचविषयः । जलात्शौचेतुग्रमः—वापीकृतातडोंगुनाहरेडाल्यतोमृदम् । इदचारण्य
 विषयम् । सूच्यर्थसारे—आरण्यकेपुलेवसाद्वाभ्येज्वाहरणविदुरित्युक्तेः । स्मृत्तिचिन्तामणावायेवम् । आचारादर्शद्वारीनः—मृ
 द्वात्रीकठेसमासज्यदक्षिणपार्श्वेकमडलुमाधयेति । चंद्रिकायांविष्णुः—ब्रह्मसूत्रग्रीवायामासज्योवरेदिति । तद्वैवापस्तंबः—कृत्वाम्
 र्श्युपवीतकमितिमाधवीयंऽगिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतुष्टतःकठलवितम् । विष्णुमृतुगृहीकुत्र्यायद्वकणंसमाहितम् । श्रेष्ठनिधानचानेकव
 हास्य । एकवहास्यसांख्येयनेनयद्येकवह्नोपवीतकणं कृत्वेल्युक्तेरितिपृश्चवीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्रद्धक्षिणः । पत्रित्रदक्षिणकर्णे
 कृत्वविष्णुमृतुज्जेदितिलिङ्गात् पवित्रसदक्षिणकर्णस्थत्वोक्तेरुपवीतमपितत्रैवेतिमाधवीये । द्विवह्नवे—नियम्यप्रयतोवाचनिवीतागो
 वगुठितइतिमनूक्तेर्निवीतमित्याचारादर्शः । मदनरत्नेयेवम् । स्मृत्तिरत्नावल्यांतु—दिवासध्यासुकर्णस्थत्रह्मसूत्रउदशुखइति
 ब्रह्मचारिप्रकरणेयाज्ञचल्त्रधोक्तेर्ब्रह्मचारिणःकर्णेनिधान गृहिनस्तुष्टुप्रलवितमित्युक्तम् । वस्तुतस्त्वनिवीतपृष्ठलवितयोर्विषवादिपरत्वात्
 यद्येकवहास्यस्यब्रह्मचारिपरत्वासभवात् पृश्चवीचंद्रोक्तिरेवन्त्याया । ब्रह्मचारिप्रकरणेयाज्ञचल्त्रधोक्तिस्तुप्रथमंत्रह्मचारिवर्माभिवानात्
 प्रस्तुतसाधिका । गौतमीयेइतरेपाचैतदविरोधीतिगृहस्थादौब्रह्मचारिवर्मातिदेशसावकत्वादित्युक्तम् । अतएवस्मृत्यर्थसारे—उपवीतनि

वीतं पृष्ठतः कंठलं वितं कृत्वा एकवह्नाश्चक्षिणकर्णे निधायेति । ज्योतिर्निबन्धे—दक्षे कर्णे च मूत्रे तु पुरीषे वा मर्कणे । धारयेद्ब्रह्मसूत्रं तु मैथुने ह्युप
 वीतवानित्युक्तम् । स्मृतिं सारे कृष्णभट्टीये चैवम् । अत्र मूलं मृगमित्यपि केचित् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था । शूद्रस्य न कर्णे निधानं उपवी
 ताभावात् । न चोपवीतं वस्त्रविन्यासादिति बौधायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्य वस्त्रोत्तरीयादेः कर्णे निधानं तत् कर्णे निधानसंस्कारो न निवीता
 दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखो व्युपवीतश्चेत्यादेः श्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । न चैतस्मार्तं रागतः प्राप्तेः । भोजनदौ तु प्रायश्चित्ताम्नानात्तन्नि
 यमः । न च—पिवतो मेहतश्चैव मुञ्जतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयं षड्गुणं च त्रितयं क्रमादिति वाक्पथान्मेहनंगत्वं । तस्य द्विजपरत्वात् । तदा
 हृष्टं पराशरः—यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरु स्तोद्विजः । अथ मूत्रपुरीषे वारतः सेचनमेव वा । त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः । अहो
 रात्रोपोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी । अतः शूद्रस्योत्तरीयवाससो न कर्णे निधानमिति शूद्राचारशिरोऽभिः । तत्र । संस्कारत्वे मानाभावात् भोजना
 दावपि प्रायश्चित्तस्य द्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकं हीदं कर्णे निधानम् । केचित्तु बृंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्य कर्णे निधानं स्थूलवह्नादेरसंभवादित्याहुः ।
 वस्तुतस्तु कर्मकाले एवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावात् कर्णे निधानमिति ॥ ॥ यमः—राजमार्गं रश्मशानानिक्षेत्राणि च खलानि
 च । उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं च तुष्पथम् । उदकं चोदकांतं च पंथानं च विवर्जयेत् । राजमार्गं च तुष्पथयो रुक्तिदोषाधिक्यार्था पथः पृथगुक्तेरित्ये
 के । दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपलक्षणार्थेति ह्यायुधः । स्वच्छायायां त्वेव मेहेदित्युक्तेः पुरुषांतरच्छायापि निपिच्छे
 त्याचारादर्शः । शौनकः—अग्नौ च गच्छं स्तिष्ठन्वैरथ्यातीर्थं रश्मशानके । अंगारे गोमये न द्वां यज्ञभूमिषु सर्वदा । फाले जले चितायां च वल्मीके
 गिरिमस्तके । देवाले न दीतीरेर्धं पुष्पकुशस्थले । सेव्यच्छायेषु वृक्षेषु मार्गोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेष्वेतेषु सवेषु कुर्यान्मूत्रादिकं च न । वायुवार्थकं
 गोसोम तु लसीक्ष्णी द्विजन्मनः । पश्यन्नभिमुखो मूत्रपुरीषादीन्नकारयेत् । न फालकृष्टेन जलेन द्वां न च पर्वते इति मूत्रानां पर्वतमात्रनिषेधात् । गिरि

मस्तकग्रहणं दोषाधिक्यार्थम् । अतः पर्वतवासिनां पर्वतापरिहारेण मस्तकपरिहार्यं इति चिन्ता । कात्यायनः—भूत्रपुरीणं श्रीवचनात्पानं कुर्या
 दिति । याज्ञवल्क्यः—न प्रत्यशर्कणो सोमसंश्रुत्को द्विजन्मन । चिण्डुः—गोभयां गारवर्भीकाल्कृष्टं उवर्तगै । समयं तज्जाद्रज्यो प्रा
 नेनेमेहेतकदाचन । अत्रं उत्तरिक्षे । चिण्डुः—नो जं रदा हागे इति । आकाशं उग्रते । यदा हागः स्त्रुतो गीगस्तस्मान्नामवृतेन चिन् । कुर्यान्मू
 त्रपुरीपवान्मुंजीतपिथेन्नवेति चानुपुराणात् । अतो द्वालिकादौ न निपेयद्व्यान्चारदर्शः । तत्र । अंतरिक्षनिपेनेन तत्रिपेनात् । चंद्रो
 दये वृद्धमनुः—दशहस्तपरित्यज्य भूत्रकुर्याज्जलाजयात् । यतहस्तपुरीणेतुतीं चिनचनुरीणम् । मनुः—दशत्रायमयान्भूत्रदूगत्पादावने
 जनम् । उच्छिष्टान्ननिपेकचदूरो देवसमानेत् । मदनपारिजातेन वृद्धद्विण्डुः—अतर्थायलृणैर्भूमिगिरः प्रागुल्यवामसा । वाचनियम्ययने
 नष्टीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैरयज्ञियं । अयज्ञियैरनाष्टैः मन्थानकाष्टवृणैर्भहीमिति यमोक्तः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युक्ता नित्राग्ने—
 शमीपलाशान्यग्रीधप्लक्षवैककतोद्भवाः । अश्वत्थोदुवरो विल्वश्रदगः सरलस्तया । मालश्वदेवदारुशकगदिरश्रेतियजिया । काष्ठायतर्धानं कुर्या
 न्नवेति स्मृत्यर्थसारे । प्रयोगपारिजाते संग्रहे—न सोपानत्पादुकीवाळ्त्रीनानांतर्क्षिणः । द्वारीतः—त्राणां स्यममावेष्टयेदिति ।
 याज्ञवल्क्यः—दिवासंध्यासुकर्णस्थत्रालसूत्रउदशुख । कुर्यान्मूत्रपुरीणेषु चार्चो चैन्नक्षिणासुगः । केचिन्नुदिवापदेनैव संन्याप्राप्तौ पुनरुक्तिरह
 निमन्त्रुत्सुखसुखत्वत्रार्थेत्याहुः । तत्र । सध्यायादिवारविभेदेन पुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाऽऽडमडलावच्छिन्नः कालो दिवसः । स्वाडमं
 डलावच्छिन्नः कालः संध्या । तस्मिन्वारविरिति शास्त्रेषु च व्यवहारः । अतो रात्रौ दिक्षिणासुखोऽन्यथोदशुखइति वाच्ये पुनः सध्याग्रहोऽन्वभिचारा

१ ससत्वप्राणिप्रभुरम् । २ तात रुधर्मप्रकरणेऽपस्तन —नोपानतरो मूत्रपुरीपे कुर्यादिति । उदयात्तत्कर्मप्रकरणत्वात्कर्मियथम् । उपानहनिपेथस्तुअननेवया
 त्राष्टुपशुकोपानहरोदधार्थं । सोपानतक प्रकुनातमूत्रोचारविमर्जनमिति स्मृत्यन्तरात् ।

र्थइतिवचयम् । यच्च—प्रत्यञ्जुखस्तुपूर्वलिंप्राञ्जुखस्तथा । उदञ्जुखस्तुमध्याह्नेनिशायांदक्षिणामुखइतिमोक्तिः सासूर्यसामुख्यनिषेधपरा । सदैवोदञ्जुखःप्रातःसायाह्नेदक्षिणामुखइतिदेवलोक्तेरितिपृथ्वीचंद्रपारिजातादयः । प्रातःपदंदिनपरम् । सायाह्नपदंरानिपरम् । योगीश्वरोत्तयनुसाराद्विकल्पइतिचंद्रिकामदनपारिजातकृत्यरत्नेषु । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पयोगात् । तस्याष्टदोषप्रस्तवाच्च । केचित्तुल्यार्थत्वेपिमनुविपरीतायास्थितिःसानशस्यतइति बृहस्पतिस्मृतेरन्यस्मृतीनांहुबलत्वेनाप्रामाण्यनतुविकल्पइत्याहुः । तन्न । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपिस्मृतीनामप्रामाण्यंनस्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किंत्वनुष्ठानलक्षणंतत् । स्मृतिविरोधेप्यप्रामाण्यंस्मृतीनांदूरापास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तुप्राशस्त्यार्थकृतयुगपरा । कृतेतुमानवाधर्मक्षेतायांगौतमाःस्मृताः । द्वापरशंखलिखितौकलौपाराशरस्मृतिरितिमाधवीयेबृहस्पतिस्मृतेः । यत्तुमनुः—छायायामंधकारेवारात्रावहनिवाद्भिजः । यथासुखसुखःकुर्यात्प्राणवाधाभयेषुच । तत्रीहारादिजातदिब्बोहविषयमितिमाधवः । शिवधर्मोत्तरे—नविष्णूत्रमवेक्षेतछायानैवात्मनोऽपिच । दर्शनेयमः—दृष्टासूर्यनिरीक्षेतगामग्निब्राह्मणंतथा । कृत्यरत्नेजावाल्लिः—स्नानंकृत्वार्द्रवासास्तुविष्णूत्रंकृस्तेयदि । प्राणायामत्रयंकृत्वापुनःस्नानेनशुद्ध्यति । कौर्मै—तैलाम्यक्तोऽथवाकुर्याद्यदिमूत्रपुरीषके । अहोरात्रेणशुद्ध्येतश्मश्रुकर्मणिमैथुने ॥ ॥ अभ्यंगउक्तःप्रायश्चित्तशूलपाणावायुर्वेदे—मूर्ध्निदंतंयदतैलंभवेत्सर्वांगसंगतम् । स्रोतांसितर्पयेद्ब्राह्मूअभ्यंगःसउदाहृतः । तैलमल्पंयदंगेषुनचस्याद्ब्राहुतर्पणम् । सामार्ष्टिःपृथगभ्यंगोमस्तकादौप्रकीर्तितः । माधव्यांशातातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । एतच्छौचंविनाचिरकालंस्थिताविति मदनपारिजातः । विलंबाभावेस्नानमात्रम् । विनाङ्गिरप्सुवायंतःशरीरंयोनिषेवते । सचैलोवाद्गिराहुत्यागामालभ्यविशुद्ध्यतीतिमनूक्तेः । अलंतातस्येदमितिशूलपाणिः । भिताक्षरायांमरीचिः—ब्रह्मसूत्रंविनामुंक्तेविष्णूत्रंकृस्तेतथा । गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणायामेनशुद्ध्य

ति । स्मृत्यर्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनविण्मूत्रेपदश्राणायामाः । मत्याभक्षणानविण्मूत्रेत्त्वशतजपइति । प्रयोगपारिजातेभरुद्राजः—
मलमूत्रेज्येद्विप्रोविस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतंतदुत्सृज्यद्दध्यादन्यन्नवतदा । निवीतादिविस्मृत्यैः । स्मृत्यर्थसारे—चांडालाद्रिस्पृष्टश्रे
स्युरीपादिकरोतितदान्निरात्रमुपवासइति । माधवीश्रेसंचर्तः—कृतमूत्रपुरीषोवासुक्तोच्छिद्योपिवाह्विजः । श्रादेःस्पर्शजपेदेव्याःसहस्रक्षानपू-
र्वकम् । प्रयोगपारिजातेकौर्म—देवोदानेतुयःकुयन्मूत्रोच्चारसकृद्विजः । छिद्यान्छिंशंशुद्ध्यर्थचरेचांद्रायणव्रतम् । देवायतनेत्येतत् ।
विष्णुपुराणे—तिष्ठन्नातिचित्रनेति । तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थले । हारीतः—लोष्टेनप्रसृजितशुष्ककोष्ठेनवेति । लोष्ठकाष्ठाभावेगौतमो
क्तिविरोधादित्याचारादर्शः । भरुद्राजः—अपकृत्यचविण्मूत्रकाष्ठलोष्ठवृणादिना । यत्तुगौतमः—नपर्णलोष्ठाश्मभिमूर्त्रपुरीषेअपकर्ष
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियपर्णविषयंवा । मार्जनंवामहस्तेनवीरणधैरयज्ञियैरितिस्मृत्यतरात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसभवइतिचंद्रि
का । अत्रिः—शुद्ध्यर्थचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिघर्षयेत् । आश्वलायनः—विण्मूत्रोत्सर्जनंकुयर्थाद्दृतशिश्रुदशुखः । स्कांदे—वा
मेनपाणिनाशिशुद्धत्वोच्छिष्टेत्सदाह्विजः । देवलः—आशौचान्नोत्सृजेच्छिश्रंश्रावोचारयोस्तथा । नैतेनालसनियमाउदशुखादयः । तं
लक्षणमदृष्टतेआचारलेमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥

अथदौचम् ॥ दक्षः—शौचैतलःसदाकार्यःशौचमूलोह्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलाःक्रियाः । ब्रह्मांडपुराणे
सुनिर्णिकेष्टदंद्धान्युदंतेत्वपएवच । सुनिर्णिकेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिप्रोच्छितइत्यन्थे । गौतमः—गंधलेपाद्यपग
मेशौचमभेध्यस्यतदङ्घ्रिःपूर्वसदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिपर्वणमात्रावायुत्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुञ्जः । परिमाणमिदं न गुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमिति दक्षेण गुदे प्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणं प्रावासकमृद्घात्रीतः । तदसंभवे न्यतो वेति । शौचं दिवोदद्भ्युखोरात्रौ दक्षिणमुखः कुर्यादित्युक्तम् । चंद्रिकायां शौचनकः—लिंगशौचपुराकार्यगुदशौचंततः परम् । एकातुसृत्तिका लिंगेति स्रः सव्यकरे मृदः । करद्वये मृद्ग्रहं स्थान्दुल्यमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचे तु सृत्तिका । मूत्राच्छुद्धिगुणं शुक्रेमिश्रुनेत्रिगुणं भवेत् । शुक्रैश्चुनं विनाशुक्रोत्सर्गं । पुरीषेतु—पंचापाने मृदः क्षेप्याः करे वा मेदशस्मृताः । हस्तयोः सप्तदातव्याः पुरीषे मृत्प्लमाणकम् । अर्धप्रसृत्तिमात्रं स्यात्तदर्थं तु ततः परम् । एकैकंपादयोर्दद्याच्छस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमिति मूत्रपरमिति कृष्णभट्टीये । उभयपरमिति युक्तम् । दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रातु प्रथमासृत्तिकास्मृता । द्वितीयाचतृतीयाचतदर्धार्धाः प्रकीर्तिताः । लिंगेष्वेवं समाख्याता त्रिपर्वीपूर्यते यया । चंद्रिकायां त्वंगिराः—प्रथमासृत्तिज्ञैश्चाद्वितीयातु तदर्धिका । तृतीयासृत्तिकाज्ञेया त्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगइति मूत्रशौचे । पंचापाने इति विदशौचे । पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तसृत्तिका इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु चिबखान्—तिस्रो मृदोर्लिंगशौचे ग्राह्याः सांतरसृत्तिकाः । वामे पाणौ मृदः पंचतिष्ठः पाणयोर्द्वयोरपीति । सांतराः किंचिन्नूना इत्यर्थः । यच्च यमः—द्वेलिंगे सृत्तिके देयेति । यदपि शंखः—मेहने सृत्तिकाः सप्तलिंगे द्वे परिकीर्तितइति । तल्लेपमूयस्त्वे विण्मूत्रोत्सर्गं शुद्ध्यर्थम् । मृद्धार्यादेयमर्थवदिति मनूक्तेः । गुदे पंचेति प्रयोगपारिजातपृथ्वीचंद्रादयः । चंद्रिकाचारादर्शौ तु—एकालिंगे गुदे तिष्ठस्तथैकत्रकरे देशेति मनूक्तेर्गुदे तिष्ठः । गुदे पंचसस्यतु—अर्धप्रसृतिमात्रातु प्रथमासृत्तिका भवेत् । पूर्वपूर्वाधमात्रास्तु चतस्रो न्याः प्रकीर्तिता इति वृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । यत्तु शातातातपः—आर्द्रामलकमात्रास्तु

१ द्वाविभागा करमन्ये च तत्र पृष्ठे पडिति । पट्टपृष्ठइति हारीतीयादिति भैथिला । २ अर्धामलकमात्रास्तु इति पाठ ।

आसाइन्दुनेत्स्थताः । तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थेयाश्चाशुक्ताइति तद्वस्तुगौचपरम् । गुदलिङ्गयोर्भ्रुत्परिमाणान्तरोक्तेरित्युच्यते । ग्रमः—
 उभयोः सप्तदातव्याः पुनरेकागुदेतथेति पुनर्दानमवर्षपेपुजेयमित्तिचन्द्रिका । हारीतः—दृगमव्ययदृष्टेयसोभ्यामित्युभिः पादौक्षाल
 येदिति । षष्ठसव्यहस्तास्य । तिसृभिरितिलेषभूयस्त्वडत्याचारादर्शः । एफन्वत्रित्वयोस्तुल्यवद्विकल्पइत्यन्ये । मिनाश्चरायां गौनकः—
 एतच्छौचगृहस्थानां द्विगुणव्रतचरिणाम् । त्रिगुणस्याह्ननस्थानां यतीनां शान्तगुणम् । दिनत्रयद्वित्तगौचतदधनिगिक्तीतिम् । तदर्थमातुरे
 श्रोक्तमातुरस्यार्थमध्वनि । द्वैगुण्यादिसव्यामात्रे तदुत्तरस्मृतिष्वभिवानादिति टोडरानन्दः । नन्दयुक्तम् । सत्यार्थासंभवात् । अत्रमव्यामृद
 र्थपरिमाणान्नाहोतिस्मृतिः कौमुदीशुद्धाचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्थमशक्तपरम् । शक्तस्य पूर्णमेव । दिवाशौचस्य निश्चयार्थं पत्रिपादो वि
 धीयते । आर्तः कुर्याद्यथाशक्तिसव्यः कुर्याद्यद्यद्वितमित्यादिपुराणादिति चन्द्रिका । योगीश्वरः—बीजद्रोद्रेऽक्तानां चालानां चोपनीतिनाम् ।
 गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्नसव्यया । वातादिनाशुष्केलेपे गन्धनिवृत्तावपिलेपक्षयार्थेलेपग्रहः । तन्निवृत्तावपि गन्धावुच्चैतद्वारणाय गन्धपदम् ।
 बालस्य पचमवर्षप्रभृतिषु दद्यावश्यकम् ।—बालस्य पचमाद्वर्षाद्रक्षार्थे गौचमाचरेदिति स्मृतेः । आदित्यपुराणे—बीजद्रयोरर्धमानयोक्त
 शौचमनीपिभिः । एतच्छौचद्विजातीनामर्धशद्रेऽप्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशद्रान्यपरम् । तस्य—एतच्छौचगृहस्थानामित्येव सिद्धेरितिकेचित् ।
 तन्न । गृहस्थेऽर्धे नैतच्छौचमित्यस्यवाधात् । अतएव—नयावदुपनीते द्विजाः शद्रास्तथांगनाः । गंधलेपक्षयकरगौचमेपां विधीयत इति परा
 शरस्मृतौ । बीजद्रपदमकृतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यात्पराशरमाधचीये । अतएवार्धसव्यागृहस्थपरा । वस्तुतस्तु शद्रगृहस्थप
 दयोः सामान्यविशेषाभावस्य तुल्यत्वाच्चद्रगृहस्थस्य विकल्पइति सोपिव्यवस्थितः । विवाहाभावेद्वादशवर्षोत्तरपोडशवर्षोत्तरवामृत्सव्यानिय
 मोऽन्यथानेति कौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसव्याचशद्रस्य चनविधवापरा । अन्यथा गंधलेपक्षयकरशौचवाधापत्तेरित्याचारचंद्रोदयो

क्तिःपरास्ता । बृहन्नारदीये—त्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानां चराजेंद्रवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवास्त्री परेतिवयंप्रतीमः । यत्तुदक्षः—एकस्मिन्विंशतिहस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेज्ञेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिपरमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमाप्त्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्चुरेतिविरोधइतिचंद्रिका । अपराकेंदक्षः—न्यूनाधिकंन कर्तव्यशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादितिटोडरानंदः । तदपि यावदुक्तेन गंधलेपनाशे । अनशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैवदेवलोक्तेः । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्तमित्याचारादर्शाःपरास्तः । यावन्नापैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्धारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रिकाप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्चुरेतिप्रामांयः । संगंधलेपानामेवतेषांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् । पुरीषाद्युत्सर्गप्रवृत्तस्यतदभावेसायणीयेप्रयोगपारिजातेचवृद्धपराशरः—उपविष्टस्तुविष्णुमंत्रंकर्तुंयश्चनविदति । सकुर्यादधशौचंतुस्वल्पशौचस्यसर्वदा । दातव्यमुदं कंतावन्मृदभावीयदाभवेत् । बृहस्पतिः—भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्प्रसवेदुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचतस्यशौचंविधीयते । पूर्वकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्थेत् । ततःकृत्वोपवासंपंचगव्येनशुद्ध्यति । पैठीनसिः—मूत्रोच्चोरेकृतेशौचंनस्यादं तर्जलाशये । इदंनद्यादिविषयमितिप्रयोगपारिजाते । असंभवइतिस्मृतिरत्नाचल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रस्यतुविचस्वान्—रत्निमात्रंजलंयक्त्वाकुुर्याच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्धि शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तेः । पराशरः—धर्मविद्वक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेनभेरूर्ध्वंनशोधयेत् । देवलः—प्रकृतिस्थितिरिषाहिकारणादुभयक्रिया । कारणोद्धस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वंदक्षिणेनाप्यूध्वयर्थः । स्मृतिसंग्रहे—करस्थमुद

पात्रं चैच्छुर्यान्मूत्रपुरीषयोः । तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् । एतदपवादाद्माहृद्मूत्रपराशरः—अरण्ये निर्जले रात्रौ चौरव्यालकुले पथि ।
 कुर्वन्मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तो न दुष्यति । मृदादिहस्तो हृत्त्वान दुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायासाचारादर्शो च देवलः—अथ मंत्राञ्जुषः
 स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदञ्चुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः । इत्येवं मृद्भिर्द्राजानुश्रुत्या चरणौ पृथक् । हस्तौ वामणि वं धाञ्च कुर्यादा च
 मनततः । यत्त्वापस्तंब आह प्रत्यक्पादावसेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । कृष्णाभट्टीये—स्वयप्रक्षालयेत्पादौ शू
 द्रादिर्वाकथंचन । शौचाद्वेवामपादं पश्चाद्दक्षिणे मेव च । शौचे प्रथमदक्षिण अन्यत्र वामम् । अत्र दक्षिणपादमवने निजे सव्यं पादमित्या
 दिलिगात्पादप्रक्षालनक्रमो ज्ञेयः । क्षत्रियवैश्ययोः क्षालयितृसत्सव्यं वा पूर्वदक्षिणवेत्यनियम इति नारायणवृत्तिः । दक्षिणोपक्रमं पादौ
 क्षालयेदितिकात्यायन आष्याञ्च शौचाद्वेवामपादमिति निर्मूलम् ॥ ॥ निवीतं प्रष्टलवितकर्णस्थवा आहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनो
 पवीतसंवाधयोग्यत्वात् । अपवित्रत्वं च शौचान्नात् । उपवीतस्य कर्मगत्वेन विधानाग्निवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अतएव वृद्धपरा
 शरः—कृत्वा तु शौचप्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निचद्दशिक्षकच्छस्तु द्विज आचमन चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्ये सेवाग्यतः कार्यसंयतम् । शिख
 कच्छइत्यत्र व्युत्क्रमो बोध्यः । कच्छवधोक्तेः पूर्वशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखावधश्च दैवान्मुक्तशिखस्य शिखावं धार्यनतु मूत्रपुरीषोत्सर्गकाले शिखा
 मोचनार्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्द्विदशगङ्गुपात्पुरीषोत्सर्जने बुधः । मूत्रोत्सर्गं तु चतुरोभोजनं तु पोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने च गङ्गुपाट
 कमाचरेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः प्रुष्टतः सर्ववामे गङ्गुपमुत्सजेत् । स्मृतिरत्नाचल्यं कृ
 ष्णाभट्टीये च—चतुरष्टद्विपदं ह्यष्टगङ्गुपैः शुद्ध्यते क्रमात् । मूत्रपुरीषे मुच्यते रतः सप्तवणेपि च । स्मृति संग्रहे—सकर्मभेतु र्पासुप्रविश्य ग्राम

संकटम् । जंघयोर्मृत्तिकास्तिखःपादयोर्द्विगुणंभवेत् । विष्णुः—नाभेरधस्तात्कायिकैर्मलैःसुराभिर्वीपहतौमृतौयैस्तदंगप्रक्षाल्याचांतःशुद्धोत् । अन्यत्रोपहतौमृतौयैस्तदंगप्रक्षाल्यस्नात्वेन्द्रियोपहतस्तूपीष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतश्चेति । मनुः—वसाशुक्रमसृञ्जामूत्रविट्पूर्णाविण्णखाः । श्लेष्माशुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः । दूषिकानेत्रमलः ॥ ॥ अत्रशौचमाहबौधायनः—आददीतमृदोयश्चषट्सुपूर्वेषुशुद्धये । उत्तरेषुतुषट्स्वद्विःकेचलाभिर्विशुद्धयति । मनुस्तुद्वादशस्वपिष्टजलाभ्यांशुद्धिमाह—विष्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमृद्धार्यादियमर्थवत् । दैहिकानांमलानांचशुद्धिषुद्द्विषुद्दशस्वपीति । कृत्यरत्नेयमः—मूत्रादौपादयोस्तिस्त्रोहस्तयोस्तिस्त्रएवच । मृदःपंचदशामेधेहस्तादीनांविशेषतः । एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शे । परत्यशोणितस्पर्शैरेतोविष्मूत्रजेतथा । चतुर्णामपिपर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः । शूलपाणौदेवलस्तु—मानुपास्थिवसांविष्टामार्तवंमूत्रैरेतसी । मज्जानशोणितंवापिपरस्ययदिसंस्पृशेत् । स्नात्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत् । तान्येवखानिसंस्पृश्यपूतःस्यात्परिमार्जनात् । मार्जनोत्तरमाचमनंच । शंखः—तिखस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वाचनखशोधनम् । नखशोधनंनखातर्गतमलशोधनम् । एवंपादयोःमनुः—अज्ञानात्प्राश्यविष्मूत्रंसुरासंस्पृष्टमेवच । पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः । रेतःप्राशनेश्वरीयेप्रचेताः—नखकेशमृह्लोष्ठमक्षणेअहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । संवर्तः—कृत्वामूत्रपुरीषंवायदानैवोदकंभवेत् । स्नात्वालब्धोदकःपश्चात्सचैलस्तुविशुद्धयति ॥ ॥ शौचोक्तेनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तंस्मृतिरत्नावल्याम्—गायत्र्यष्टशतंचैवप्राणायामत्रयंतथा । प्रायश्चित्तमिदंश्रोक्तंनियमातिक्रमेसति ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजं०लक्ष्मणभट्टकृताचारत्नेशौचविधिः ॥

अथाचमनम् । शौचोत्तरमाचमेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिबृहन्नारदीयात् । पूर्वोक्तवृद्धपरशरोक्तेश्च । याज्ञवल्क्यः—अंतर्जानुशुचौदेशेउपविष्टउदच्छुखः । प्राग्वात्राक्षेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत् । उपस्पृशेदाचमेत् । अत्रविज्ञानेश्वरेणद्विजोनशुद्धा

दिरित्युक्तेः शूद्राचमने उपवेशनादि नियमोनेतिकेचित् । युक्तं तु ब्राह्मतीर्थस्यैव द्विजे नियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
हारीतः— ऐशान्यभिमुखो भूत्वोपस्थे तु यथाविधि । हेमाद्रौ देवलः— उदञ्चुखो वा देवत्यै तृके दक्षिणमुखः । स्मृतिरत्नावल्याम्—
यान्यप्रत्यञ्चुखत्वेन कृतमाचमनं यदि । प्रायश्चित्तदा कुर्वात्मानमाचमनक्रमात् ॥ ॥ तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः— कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
प्रकरस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । वसिष्ठः— अंगुल्यग्रेणुमापुं पाणिमध्ये आश्रेयतीर्थमर्पकनिष्ठाकमूलइति तीर्थानि । ब्राह्मणस्य
दक्षिणहस्ते पंचतीर्थानि ति प्रचेतः स्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अजलितर्पणे दक्षिणहस्ताभावे च वामहस्ते पितृदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदं क्षत्रिया
द्युपलक्षणम् । ब्राह्मणतीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थे दिति याज्ञवल्क्येन द्विजपदोक्तेः हेमाद्रौ चंद्रिकायामप्येवम्— कायं कनिष्ठाकामूले तीर्थमुक्त
द्विजस्य त्विति वर्धमानपरिभाषायां शंखोक्तेश्च । शूद्रस्य तर्पणादौ पित्रादि तीर्थेषु च । अतएव— ब्राह्मणविप्रस्तीर्थेनेति मन्त्रौ विप्रपद
माचमनकर्तुमात्रोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्र विकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगे वेधनप्रतिप्रयोगमिति चंद्रिका । वस्तुतस्तु एकाचम
नांतर्गतत्रिःप्राशनेप्येकमेव तीर्थम् । ब्राह्मणनित्यमुपस्थे दिति याज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्मणस्यम् । यत्तु हेमाद्रौ शंखः— प्राजापत्येन तीर्थेन त्रिः
प्राश्रीयाञ्जलं शुचिरिति । यच्च मनुः— कायत्रैदशिकाभ्यां वानपित्र्येण कदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्य क्षताद्यवरोधे ज्ञेयमिति पृथ्वीचंद्रः । हारीतः—
वामहस्ते कुशाच्छ्रुत्वा समाचामतियो द्विजः । उपस्थं भवेत्तेन रुधिरणमलेन च । वामहस्ते केवले । उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामतियो द्विजः । सोमपा
नफलंतस्य भोक्ता यज्ञफलं भेदिति गोभिलोक्तेः । आच्छेहेमाद्रौ गौतमः— वामहस्ते स्थितेर्भेदक्षिणेन पिवेन्ननु । वज्राजिनोपग्रहणेन दोषः
पिवतो भवेत् । चंद्रोदये यमः— तावन्नोपस्थे द्विद्वान्यावद्वाभेन न स्पृशेत् । दक्षिणकरमिति शेष इति पृथ्वीचंद्रः । जलमिति चंद्रिका पराकाँ ।
हस्तं जलमित्याचारादर्शः । आचारप्रदीपे— दक्षिणे स स्थितो यतर्जन्यासव्यपणिना । ततोयं स्पृशेते यस्तु सोमपानफलं भवेत् ।

आचारचंद्रोदयेप्येवम् । आश्वलायनः—ग्रथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेत् । ग्रंथिर्वह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचामेन्नदूर्वाभिःकदा चनेतिचंद्रोदयेस्मृत्तिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वभवत्याचमनतथा । ग्राह्याव ल्वयः—अङ्गिस्तुप्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिःफेनबुद्बुदैः । हृत्कंठतालुगामिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्धेरन्धीचशुद्धश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्र कृतिस्थाभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेतिचिज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादन्तेनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रान्तेनेत्याचारादर्शः । मापमञ्जनमात्रा हृदयंगमामवंतीत्युच्यतेःस्मरणार्थेककपादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीतवदाचमनमित्या चारचंद्रोदयः । तन्न । नह्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदामौजिबंधनात् । शुद्धेणहिसमस्तावद्येदेनयुज्यतइतिमन्त्रैः । उपनयनात्पूर्वशुद्ध समत्वोक्तेःशुद्धवदाचमनमितियुक्तम् । बौधायनस्तुशुद्धाणामार्कछिष्टि(?)तानामार्यवदाचमनंवेश्यवच्छैचमिति । हारीतः—विवर्णगंधव तोयैफेनिलंचविवर्जयेत् । प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिपिद्धम् । आधव्यांप्रचेत्ताः—अनुष्णाभिरफेनाभिःशूताभिर्वस्त्रच क्षुषा । हेमाद्रौबौधायनः—शब्दमकुर्वन्निरपोहृदयंगमाःपिवेदितिदोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेदुच्छिद्येहैवातोन्व थाभवतीति । दक्षः—प्रक्षाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिवेदंबुवीक्षितम् । यमः—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । उदकेनानुराणांतुयथो ष्णेनोष्णपायिनाम् । मार्कण्डेयगारुडयोः—अंतर्जानुतथाचामेत्त्रिश्चतुर्वापिवेदपः । अत्रचतुष्टयत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिस्माधव्यांहे माद्रौच । दैवपितृकर्मविपयत्वेनव्यवस्थेत्यन्ये । त्रित्वेनचतुष्टयाभावेइतिमदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रिरित्यर्वाङ्निषेधपरमितिस्र दनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनंअग्निश्चमेत्यादि तेनसहचतुष्टयमन्यत्रत्रिरितिहरदत्तः । हेमाद्रौदेवलः—अथापःप्रथमात्तीर्थार्थदक्षिणा त्रिःपिवेत्समम् । प्रथमाद्ब्राह्मात् । समव्यवधानेनेत्यर्थइत्युक्तं । तत्रैव भरद्वाजः—आयतंपूर्वतःकृत्वगोकर्णाकृतवत्करम् । संहतांगुलि

नातोयंग्रहीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांशेषणाचमनचरेत् । मापमअनमात्रास्तुसंगृह्यत्रिःपिवेदपः । मापमअनमात्रापानत्रालणमात्र
परम् । क्षत्रियादेस्तुन्यूनम् । स्मृत्यर्थसारे—पीतावशिष्टाद्युपानेवामहस्तेनपानेपरान्कार्थमिति । भचिद्व्ये—दक्षिणतुकरकृत्वागोकर्णकृति
वपुन । त्रिःपिवेदक्षिणेनांगुष्ठिरास्यपरिमारजयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वगोकर्णकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेत्रहि.कृत्यपुनर्गोर्कर्णकृतिंकुर्या
दितिहेसाद्रिः। वहृचपरिशिष्टे—पाणिपादयुखप्रक्षाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौत्रिंशोऽवितलतित्रोत्रांगुलीःसहतोर्ध्वाःकृत्वात्रिः
पिवेत् सहतमध्यमांगुलिभिःपाणिप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरशान्मुक्ष्येति । आचारादञ्जंभचिद्व्ये—समौचचरणौकृत्वातथात्रद्वजिखौ
नृप । धनांगुलिकरकृत्वाएकाग्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । याज्ञवल्क्यः—त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यत्तान्यद्विःसमुपस्थशेत् ।
अतिखमुदकग्राह्यम् । अतरापाणिमाप्लाव्यवारिणेतिञिचत्र्यर्मात्तरात् । औनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितयातोयाशयम्यितैः । कुर्वन्नाच
मनंविप्रोनिह्यंखानिसमालभेत् । तदभाचेतुकुर्वन्तपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्यण्यानि । खानिचोपस्थञ्जंशीर्षण्यानीतिगौतमोक्तेः । शी
र्षण्यानिततःखानिमूर्धानचतृपालभेदितिचिच्छुपुराणाचेतिहेसाद्रिः । नामेरूर्ध्वानीतिसिनाक्षरायास् । चंद्रोदयेद्दारीनः—वाम
हस्तेत्वप'कृत्वायःखानिसमुपस्थशेत् । वृथैवाचमनंतस्यप्रायश्चित्तीयतेहिम । दक्षः—समृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुग्वम् । सहतांगुलि
भिःपूर्वभास्येमेतदुपस्थशेत् । अगुष्ठेनप्रदेगिन्यात्राणचसमुपस्थशेत् । अगुष्ठानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रैतत.परम् । अगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुषी । अंगु
ष्ठानामिकाभ्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठान्नाभिहृदयंतुलेनै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्ब्रह्मचर्येणससृशेत् । अंगुलिभिस्त्रिसृभिर्मध्यमाभिः । मध्य
माभिर्मुखपूर्वतिसृभिःसमुपस्थशेदितिचंद्रिकाभ्यांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । पाठदेवकमेसिद्धेपश्चादितिचनवाहंनंतरशिरःस्पर्शार्थम् । ऊं
खस्तु—तर्जन्यगुष्ठयोगेनस्स्थेशेवासापुटद्वयम् । अगुष्ठखानामिकयायोगेनश्रवणेश्चेशेत् । मध्यमागुष्ठयोगेनस्स्थेशेत्वेवद्वयततः । कनिष्ठागुष्ठ

योगेनस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नाभिं च हृदयंतद्वत्स्पृशेत्पाणितलेनतु । संस्पृशेच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । चंद्रोदयेपैठीनसिः—अशिरंगुष्ठस्तस्मान्नेवसर्वाणिस्पृशेदिति । आश्वलायनः—पाणिनापोऽग्निमंत्रेणअवमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखांलभंनंस्मृतम् । सूर्यायदक्षिणेनेत्रेवामेसोमायवाथवे । नसोर्दिग्भ्यःश्रवणयोर्बाह्वोरिद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोर्तरिक्षायगुह्यके । दिवेनाभौब्रह्मणेचविष्णवेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्यंतेहस्तप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्ज्जन्म्याभ्यांनित्रयोराचसंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा नामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचबाहुके । सांगुष्ठैरखिलैरेवस्थानेष्वन्येषुसंस्पृशेत् । व्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमेनचषष्ठेनद्विरोष्ठाहुन्मृजेत्करमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिमन्थ्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिमन्यंचनवेमेनच । दक्षिणंदशमेनांत्रिवाममेकादशेनचै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेद्दूर्ध्वोष्पृष्ठकम् । संकर्षणायनमहत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्ज्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाभ्यांजलैःसह । नासारंश्रवासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यासुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंस्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्दक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममंत्रेणताभ्यांवामांस्पृशेद्दशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंस्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजन्तुसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्द्वेसंस्पृशेत्करमात् । नाभिमन्च्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृशेद्भुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमास्लिष्टैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृष्णाभ्यांसंस्पृशेद्दक्षिणोत्तरो । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—देव्याःपदैस्त्रिभिःपीत्वाअब्जिनैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रेद्विधास्पृशेत् । स्मृत्यर्थसारे—तदोकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिर्कतव्यंयद्वाकार्यमंत्रकम् । तैत्तिरीयश्रुतौ—त्रिराचामेद्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभतइति तदेतद्वह्नयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थाचमनेकमर्गाचमनेवाप्रवर्तते । हेमाद्रौबौधायनः—त्रिःपरिमृजेद्विद्विरित्येकइति । तत्रैवकण्वः—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायनब्राह्मणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मज्ज्यादिति । हेमाद्रौदक्षः—नात्रांगुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । आपस्तंबः—दक्षिणेनपाणिनासव्यंप्रोक्ष्यपादौ
 शिरश्चेंद्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदितिऽध्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णावोष्ठौचतदंतरम् । ततःस्पृशेन्नभि
 देशंनुरापश्चसंपृशेत् । बौधायनः—खान्यङ्किःसंपृश्यपादौनाभिशिरःसव्यंपाणिमततःप्रोक्षेदिति । पैठीनसिः—पादौप्रोक्ष्यसव्येपाणौशे
 षाळयोनियेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । शूद्राधिकारेगौतमः—आचमनार्थे
 पादप्रक्षालनमेवैकइति । ब्राह्मे—स्त्रीशूद्रयोरनित्यांभक्षालनाच्चकौष्ठयोः । आचमनक्रियेशेषेतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथाचमननि
 मित्तानि । यमः—उत्तीर्योदकमाचांमेदवतीर्यतथैवच । ब्रह्मांडे—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पृशेत्
 थापादावसेचने । उच्छिष्टस्यचसंभाषादशुच्यप्रयतस्यच । संदेहेषुचसंषुशिक्षांभुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
 ह्वयाचैवसंपृश्यदंतासंक्ततथैवच । देवलः—भोजनेदंतलग्नानिनिहृत्याचमनंचरेत् । हारीतः—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्रपुरीषोत्सर्गद
 र्शनेदेवताभिगंतुमाचांमेदिति । जपादौस्त्रीशूद्रभाषणेइत्युक्तंमाघवीयेस्मृत्यर्थसारेचप्रजापतिः—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपि
 सन् । कृत्वाचपितृकर्मणिसकृदाचम्यशुज्ज्वति । चंद्रिकायांहारीतः—सुषुसुराचमेदिति । आपस्तंबः—स्वप्नेक्षवशौसिघाणिकालं
 भेलोहितस्यकेशस्यवसानामर्गेर्गवाब्राह्मणस्यस्त्रियाश्चाल्भेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
 प्रयोगंपारिजातः । च्युतेकशनखस्पृशेत्स्मृत्यर्थसारे । अथ्यादिस्पृशेत्स्मृत्यर्थसारे । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
 मनमग्निगोस्पर्शवत्यायश्चित्तत्वेनविहितेतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्येतिप्रयोगपरिजातः । नीवीअधोवासोऽग्रंथिरितिचंद्रिका ।

१ चक्षुषीनासिकाश्रोत्रेचौचेतिपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वतिसम्यगाचम्यतद्वदेषुजिक्रियाम् । बृहस्पतिस्मृतौकर्मप्रदीपेच-
 पितृमंत्रानुचरणेआत्मालंभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गैश्चाक्रंदेक्रोधसंभवे । मार्जारमूषिकास्पशेप्रहोसेनृत्तभाषणे । निमित्तेष्वेषुसर्वेषुकर्मकुर्वन्नपः
 स्थशेत् । आलंभेविहितेहृदयस्पशेइतिकल्पतरुः । आत्मस्तुतावितिबर्धमानः । स्पृशेदितिस्पशमात्रमितिस्मृतिरत्नाबलिः । आचामेदि
 तिवर्धमानः । मार्जारकर्तृकेस्पशेआचमनंस्वयंकृतेखानमित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पशेखानम् । अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखूंश्र
 कुक्कुटान् । संस्पृश्यशुद्ध्यतिखानादुदक्यग्राभसूकरावितिवचनादितिशूलपाणिः । केचित्तुमार्जारस्पशःपुच्छान्यदेशपरः । कर्मकालेअबुद्धि
 पूर्वस्पशेविषयोवा । पुच्छेविडालकंसृष्टृष्ट्वात्वावित्रोविशुद्धयति । भोजनेकर्मकालेचविधेरेपउदाहृतइतितत्रैवबुद्धिपूर्वखानविधानादन्यदाशु
 चिरेव । मार्जारैश्चैवदर्वीचमारुतश्चसदाशुचिरितिअबूत्केरित्याहुः । याज्ञवल्क्यः—रौद्रपित्र्यासुरान्मत्रांस्तथाचैवाभिवारकान् । व्याहृत्या
 लभ्यचात्मानमपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंत्रनोदकस्पशः । संग्रहे—श्राद्धारंभेऽवसानेच
 चपादशौचार्चनांतयोः । विकिरेपिंडदानेचकुर्यादाचमनंकृती । तत्रप्रथममेवद्विःशेषाणितुसकृत्सकृत् । चंद्रिकायांकौर्मे—उच्छिष्टंपुरुषं
 दृष्ट्वाभोज्यंचापितथाविधम् । आचामेदश्चुपातेचलोहितस्यतथैवच । शातातपः—आचामेत्तृवणेनित्यंमुक्त्वातांबूलचर्वणम् । औष्टौ
 विलोकौस्पृष्ट्वावासोविपरिधायच । चर्वणेआदावंतेच । अनाचम्यभक्षणेऽष्टशतजपोभोजनेतूपवासइतिस्मृत्यर्थेसारात् । अपरांके—
 प्राणस्यायमनकृत्वाआचामेत्प्रयतोपिसन् । मनुः—वेदमध्येव्यमाणश्चाप्यन्नप्रश्नश्चसर्वदा । आचामेदितिसंबंधः । चिष्णुः—पंचनखा
 स्थिनिःशेहंसृष्ट्वाचामेचंडालम्लेच्छसंभापेचेति । पाराशरे—श्वपाकंवापिचंडालंविप्रःसंभाषतेयदि । द्विजसंभाषणंकुर्यात्सावित्रीतुसकृत्जेपत् ।
 उच्छिष्टैःसहसंभाषेत्रात्रेणविशुद्धापि । द्विजनूचानइतिभाषवः । चंद्रिकायांपादौ—चंडालदीन्जपेहमेदृष्ट्वाचामेद्विजोत्तमः ।

यत्तु स्मृत्यर्थसारे—अंलसभापणेकर्मकुवन्नाचामेदित्युक्तंचित्यम् ।—तूष्णीमासीतजपंश्रृङ्गालपतितादिकान् । दृष्टान्त्वान्प्रुपस्पृश्याभाभ्यह्ला
 त्वाविशुद्ध्यतीतिचंद्रोदयेवर्धमानपरिभाषायां योगयाज्ञवल्क्योक्तेः ।—चंडालपतितौदृष्टानरःपश्येतभास्करम् । स्नातस्त्वेतौसमा
 लोक्यसचैल्लानमाचरेदितिचंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च । माधवीये—चंडालैकथगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । यत्तुव्याघ्रपादः—
 चंडालपतितचैवदूरतःपरिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादवैक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्सकटपरम् । अतएवबृहस्पतिः—युगंचद्वियुगचैव
 त्रियुगचचतुयुगम् । चंडालसूतिकोदक्यापतितानामघःक्रमात् । अंगिराः—श्वादीन्स्पृष्ट्वापिवाचामेत्कर्णवादक्षिणंस्पृशेत् । नाभेरधःस्पर्शे
 तत् ।—नामेरूर्ध्वकरौमुक्त्वाशुनायद्युपहन्यते । तत्रस्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीतितेनैवोक्तेः । चंद्रिकायांज्ञातातपः—चर्म
 कारजकाश्चैवव्याधव्यालोपजीविनौ । निर्णेजकःसौनिकश्चनटःशैलृषकस्तथा । मुखेभगस्तथाश्वाचवनिताःसर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्वजीवीग्रा
 म्यकुक्कुटसूकरौ । एतैर्यदंगस्पृष्टस्याच्छिरोवर्जद्विजातिषु । तोयेनक्षालनंकृत्वाआचांतःप्रयतोमतः । रजकोवस्नादिरागकर्ता । आचारादर्शोसं
 वर्तः—चर्मरंजकवैणधीवरनटमेवच । एतान्स्पृष्ट्वानरोमोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् । इदंशिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानंवक्ष्यते । ज्ञांत्वा
 यनः—श्रुतेनिष्ठीवितेचैवदतोच्छेत्तथाच्युते । पतितानांचसभाषेदक्षिणंश्रवणस्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्चधर्मराट् । विप्रस्यदक्षि
 णेकर्णेसर्वेतिष्ठंतिसर्वदा । विप्रोक्तेःक्षत्रियादीनांदक्षिणकर्णंस्पर्शेन । विप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तन्न । उप
 लक्षणत्वमानाभावात् । इदंचाचमनासंभवे । तथाचहरनाथीयेमार्कंडेये—क्षुर्यादाचमनस्पर्शगोष्ठृप्त्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालभनवापि

१ रजकश्चर्मकश्चैवेतिपाठ ।

दक्षिणश्रवणस्यच । यथाविभवतोहोतपूर्वाभावेपरंपरम् । विज्ञानेश्वरादावप्येवम् । टोडरानंदेपराशरः—गंगाचदक्षिणेश्रोत्रेऽना
 मिकायांहुताशनः । उभयोःस्पर्शेनैवतत्क्षणादेवशुद्धीतीति । बौधायनयः—नीवीविसंस्थस्यपरिधायपउपस्पृशेदार्द्रतृणगोमयभूमिगामोपधी
 वेति ॥ अथद्विराचमननिमित्तानि । याज्ञवल्क्यः—खाल्वापीत्वाश्रुतेसुसेभुक्त्वाथ्योपसर्पणे । आचांतःपुनराचामेद्वासो
 विपरिधायच । वस्त्रपरिधानेसकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववासःपरित्यज्यान्यवासःपरिधानेद्विराचमनम् । तस्यैवान्यथापरिधानेस
 कृदाचमनमितिटोडरानंदः । कर्माधिकारार्थेद्विरन्यत्रसकृदित्यन्ये । कौर्मे—रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गोऽशुचिभाषणे । संध्योरुभयोस्तद्वदा
 चांतोप्याचमेत्युनः । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनंकर्माधिकारार्थं । हारीतेनतत्रसकृदाचमनविधेर्व्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्पयोगात् । ब्रा
 ह्मे—होमेभोजनकालेचसंध्योरुभयोरपि । आचांतःपुनराचामेज्जपहोमार्चनेषुच । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयांबुपानेपुपूर्वपश्चाद्द्विरा
 चमेदितिस्मृत्यर्थस्सारात् । संध्यात्रयेंऽंबुपानेचेत्यर्थः । सायणीयेनंदस्वरिः—भूस्युपवीतविन्यासेसखेहौषधमक्षणे । पैतृकेकर्मणिखेहम
 क्षणंताद्ययोःसकृत् । बौधायनः—हविर्भक्षणकालेचतद्विराचमनंस्मृतम् । कौर्मे—प्रक्षाल्यपाणिपादौचमुजानोद्विरसस्पृशेत् । ष्टीवित्वादा
 वनारंभेकासश्चासागमेतथा । चत्वरंवाश्मशानंवासमागम्यद्विजोत्तमः । स्मृत्यर्थस्सारे—रोदनेपीत्वावलीढेभुक्त्वाचाभ्यंगोद्विराचामेदिति ।
 द्विराचमनेऽंगभूतंपाणिपादक्षालनंसकृत् । द्योपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शादित्वदृष्टमेदादावर्तते । तत्रत्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्यपुनःसांगाच
 मनक्रियेत्वेवं दाक्षायणयज्ञेदर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्याचारादर्शः ॥ अथाचमनापवादःकालतः । हेमाद्रौपैठीनसिः—
 अपेयहिसदातोयंत्रौमध्यमयामयोः । स्नानैचवनकर्तव्यंतथैवाचमनक्रिया । तत्रैवनिश्चासिञ्जः—महानिशातुविज्ञेयामध्यत्रंहरद्वयम् ।

तस्यांखानं कुर्वीत काम्यमाचमनं तथा । तत्रैव षड्त्रिंशन्मते—सूत्रोच्चारं महारात्रौ कुर्याद्वाचमनं युगः । प्रायश्चित्तीयेते विप्रः प्राजापत्याधम
 हति ॥ महानिशाद्रेधा । तत्राद्यामाहमार्कण्डेयः—महानिशाद्रेटिके रात्रौ मध्यमया मयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याद्येत्यर्थः । द्वि
 तीयातृद्विश्वाग्नित्रोक्ता । द्रव्यतः स्मृत्यर्थस्यारे—अस्त्रिगधौषधेजघेसिग्धेबुद्धेसेलेपने । नाचमेद्भोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थं क्रमुकादिषु । अन्येषु चा
 ममध्येषु ससारेषु सुगंधिषु । तांबूले क्रमुकेहोमेषु कखेहा नुलेपने । इक्षुदंडेतिले मूलपत्रप्रफलेषु च । तथात्ववृणकाष्ठे पुनाचमेदामभक्षणे । म
 धुपकंचसोमेचप्राणाहुतिषु चाप्सु च । आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिद्यो भवति द्विजः । क्रमुकादिष्वित्यत्रादिशब्दानां वूलादीनि । पुनर्येतांबूलक्रमुक
 योर्ग्रहणादत्र पूर्वोचमननिषेधः । अतएव शुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्विति प्राणाहुतिसाहचर्यादस्य तापिधानमसीति पीता
 षेधः । तेन विषयसप्तमीयम् । तेन भोजने अमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरं नाचमनम् । अतएवाप्स्विति प्राणाहुतिसाहचर्यात्तरमाचमने कर्त
 प्यं । अन्यथोच्छिष्टस्य मत्रपाठासभवात् । तेन तस्मिन्प्रप्यने कर्तव्ये नोच्छिष्टत्वमित्युक्तं श्राद्धहेमाद्रौ । नचैवंपुरीपाद्युत्सर्गोत्तरमाचमने कर्त
 व्येतत्राधिकारसिद्ध्यर्थमाचमनंतरापत्तिः । आरभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासांगारभणीयातिदेशादारभणीयायां प्रासानवस्थाप्रसं
 गात्स्वात्मनि स्वातिदेशासंभवाच्चनतथेहापि । नचैवमाचमने सकृदलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्य गार्थ्यादिमंत्रसाध्यत्वाद्दुच्छिष्टस्य
 तदसभवादित्युक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रौ गवेषमव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृच्छणभट्टीये—अनाचांतःपिबेद्यस्तु पीत्वाना
 चामयेद्यदि । गार्थ्यश्रुतं जम्वाप्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ आचमनापवाद आचारसारे—अपोजग्ध्वौषधं जग्ध्वाकृत्वा तांबूलचर्वण
 म् । सौगविकानिसर्वाणि नाचमेतविचक्षणः । अपोजग्ध्वेत्यमृतपिधानमसीति मंत्रैः । पीत्वान्योद्येभ्यमाणश्चाचामेत्ययतोपिसन्निति मन्त्रैरेति

कल्पतरुः । अप्सूच्छ्रितानिषधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । चिश्वादर्शोऽआपस्तंबः—संध्यर्थभोजनार्थेवापितुदे
 वप्रयोजने । शूद्राहृतेननाचामेअपादिहवनेषुच । संवर्तः—शूद्राशुच्येकहस्तैश्चत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिषेधःसर्वकर्मसुज्ञेयः । स्मृत्य
 र्थसारे—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाभ्युदकशेषेणकर्माणिक्षुर्यात् । यदिक्षुर्याद्भूमौजलंसावयित्वात्रांबुपात्रंस्थापयित्वाच्छुक्रुयक्षुर्यादिति ।
 आपस्तंबः—नवर्षधारयाचामेन्नप्रदरोदेकेनाकारणादिति । प्रदरःस्वयंभिन्नोभूभागः । वसिष्ठः—प्रदरादपिगोतृषेराचामेतेति । नेदंकलौ ।
 गोतृमिशिशिष्टेपयसिशिष्टैराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवज्येषुपाठात् । स्मृतिसारे—एलालंगकर्पूरगंधावैर्वासितैर्जलैः । नाचामेदद्भिरुष्णा
 मिस्तथाशौचावशेषितै । चंद्रोदयेसंग्रहे—पात्रावशिष्टंयच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदबुनिःस्त्राव्यशेषेणाचमनंचरेत् । चंद्रिकायां
 विष्णुस्मृतावप्येवम् । देवजानीये—शौचशेषपादशेषपीतशेषतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पर्युक्षणकृतीतिविना । स्मृत्यर्थसारे—पाद
 शौचशिखाकच्छबंधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यंचक्केठेशिरस्यपि । प्रयोगपारिजातेभृशुः—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामे
 द्विकदाचन । अकृत्वापादशौचंयतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्थेतरपरम् । जानोरूर्ध्वजले
 तिष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्ध्यतीतिविष्णुक्तेः । अधस्ताजान्वोः । चंद्रिकायांविष्णुः—नस्य
 शन्नहसन्जल्पन्नश्चचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेताः—नासमपादआचामेदिति । स्मृत्यर्थसारे—उपविष्टःसमाचामेअनु
 मात्रादधोजले । तथा—सोपानत्कोधृतोष्णीषःपर्यकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदश्चैवनाचाम्शुद्धिमाशुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तंबूलौषधि
 जग्धिकृत् । नागदेवाह्निकेयमः—मधुपर्कभोजनंतिसंध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुट्टासनः । स्मृत्यर्थसारे—
 नयज्ञोपवीतसुतरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सूत्रंबंधोपवीयाचामेत् । हारीतः—नजले

शुष्कवस्त्रेषु लथलथैवाद्र्वाससा । तर्पणाचमनजल्प्यमार्जनादिकमाचरेत् । पैठीनसिः—अंतरेकंवहिरैकंकृत्वापादसाचमेदिति । व्यासः—
 शिरःप्रावृत्त्यकठंचमुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । गौतमः—नमुल्याविप्रपुत्रोच्छिद्रुर्वृत्तिचचेदंगेनिपतं
 तीति । अंगस्पर्शोऽपस्तंबः—यथास्याद्विदवःपतंतउपलभ्यतेतेष्वामेत् । गौतमः—मंत्रब्राह्मणमुचारयतोविदवःशरीरउपलभ्यंतते
 ष्वचमनमिति । मनुः—स्थशतिविदवःपादौयस्याचमयतःपरान् । तेषार्थिवैःसमानेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाजंघादिस्पर्शदोष
 इतिमिधात्तिथिः । तन्न । ग्रयांलाचमतोयाश्चशरीरेविशुषोनुणाम् । उच्छिद्रदोषोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्तदाइतिमाघवीयेयमोक्तौ
 शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्राधिकम् । तेनांगांतरस्पर्शोपिनदोषइतिस्वर्जनारायणः । माघवीयेयेवं । आपस्तंबः—
 नश्मश्रुभिरुच्छिद्रोभवतियावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । यान्नचल्क्यः—मुखजाविशुषोमेध्यास्तथाचमनविदवः इति ।
 शंखः—दतवहंतलयेपुरसर्वजमन्यत्रजिहाभिमर्शनादिति । गौतमस्तुप्राक्च्युतरेकैइत्याह । च्युतेतुशंखः—च्युतेष्वाम्नाववद्विद्यान्निगिरत्रेव
 तच्छुचिः । मुखोदकमास्नावः । ज्ञानातपः—दंतलग्नमूलफलेमुक्तखेहेतथैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिद्रोभवतिद्विजः । स्मृत्यंतरे—
 अलाबुताम्रपात्रस्थकरकश्चयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोद्भवतिनान्यथा । स्वययुहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्धादिपात्रं
 यतिपरम् । यतिपात्राणिमृद्धेणुदार्वलाबुमयानिचेतियाज्ञबल्क्योक्तेः । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्घ्नानिचेतिमनूक्तेश्च । अलाबुदार
 जंवापिवैणवंमृन्मयतथा । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदितिपंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च । तत्रैवसंवर्तः—सौवर्णराजतंताम्र
 मुख्यंपात्रंयकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंश्रवतेयन्नधारितम् । क्लृप्षणभट्टीयेमरीचिः—कांसेनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःश
 तकृत्वोपिनकदाचनशुद्ध्यति । यस्तुस्मृत्यर्थसारे—सौवर्णरौप्यपत्रैश्चवेणुविल्वाम्बुचर्मभिः । अलाबुदारुपात्रैश्चनरिकैलैःकपित्थकैः । तु

रूषावतिमुक्तं वृषक्षान्कपायं कडुकं कंच । गृहीतशुद्धैर्दत्तानामन्यास्तत्रविवर्जयेत् । आत्रातकआंवाडाइतिप्रसिद्धः । सजोरालइतिप्र
 सिद्धः । राजादनचारोली । कदरः श्वेतसारः खदिरः । अतिसुक्तं मोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्येष्ठीमधुः ।
 संग्रहे—अपामर्गेष्टतिर्भेषाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । अंगिराः—प्रक्षाल्यभक्त्वातज्ज्वान्चुचैरेसेसमाहितः । जातूकपर्णः—ईशान्य
 भिमुखः कुर्याद्वाग्यतोदंतधावनम् । कृत्यरत्नेर्गर्गः—प्राशुवस्यधृतिः सौख्यशरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथाकार्यपश्चिमेन पराजयः ।
 उत्तरेण गवांशः स्त्रीणां प्रियजनस्य च ॥ अथ निषिद्धानि । मदीयाः श्लोकाः—श्लेष्मातकः पिपलितिदुकौपारिजातरिष्टाक्रमुकेंगु
 दीच । कार्पासभयौशणपरिमद्रौकुशेष्टकैवैवकुलश्चशुष्कम् । शाल्मल्यक्षौशिशुमोचानखानिकाशोलोष्टसैधवचांगुलिश्च । मुक्त्वांगुष्ठानामिके
 शिशपायामृत्स्वापर्णगारपापाणतार्णम् । कुम्भोविभीतकधवौसिकताश्चमल्योनिर्गुडिगुगुलपटौकनकश्चकण्डूः । नदास्वष्टमिरव्योर्व्रतदिनेद्वेरे
 वौमृमिजेश्चाद्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यानिजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेर्पौर्णमास्यामांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेवा
 मृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशामुखोवाह्मिजानां विशुद्धिनकुर्वादिमीभिः । अत्रमूलपृष्ठञ्जीचंद्रादिशुस्पष्टम् । पारिभद्रोनिवतरित्यमरः । रक्त
 मंदारइतिहिमाद्रिः । यत्तुआह्रकाशिकायांस्मृतिः—शण्णाकंमृतंमांसकरेणमथितंदधि । अगुल्यादंतसर्घर्षस्तुल्यगोमांसभक्षणैरिति
 तदगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्टपाषाणैरितरंगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्वाइतथावनमितिचंद्रिकायांगृह्ययाज्ञच
 ल्कयोक्तेः । वाराहे—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यद्यान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुग्मपत्राणिनपाट्टिनिनचार्यशुष्काणिविनात्वचाच । आ
 श्वलायनः—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधवांगना । नित्यमद्यादंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्भे—नाद
 शैचैववीक्षेतनारेरेदंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्यादितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजर्यां—रजस्वलाचतुर्थोद्दिष्टतिकादशमेहनि । खानात्पूर्वबंधमोक्षेनिधेव्वपिचरेदिति । बंधोनिगडः ॥ ॥ अथविहितनिधिद्धा
 नि—खर्जूरीलुवटबिल्वकदंबचंधूकाश्चत्यकिशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथतिंतिणीचनिर्गुड्युदुंबरविशोककोविदारान् ।
 विद्वानेतान्सदानिद्यात्प्रतिषिद्धविधिसिस्तात् । अत्रदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौविशेषविधिनोषनिषेधेसतिपुनर्निषेधःप्रतिनिधित्वेनग्रहणं
 नेत्यर्थकोमाषनिषेधवदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् । वयंतुविहितग्रहणेन
 तदन्यनिषेधसिद्धेषुनस्तद्ग्रहणंविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थविहितनिषिद्धग्रहार्थतद्ग्रहणमितिब्रूमः । नारदः—आस
 नेशयनेयानेपादुकादंतधावने । पलाशाश्चथकौवज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु । धर्मसारे—स्त्रीसंगंखादनंपानंस्वाध्यायंश्रुकर्मच । नकुर्यादंतसं
 घर्षतैलेशिरसिसस्थिते । यमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंकरमेरवौ । एषुस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठंचवर्जयेत् । भविष्ये—दशम्यांदंतकाष्ठे
 नजिह्वालेखयेतेयदा । एकादशीविधानायनिराशःस्याधमस्तदा । इद्धमनुः—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंतकाष्ठंचतांबूलवर्जये
 द्धनितसती । प्रयोगपारिजातेदक्षः—अंजनाभ्यंजनेस्नानप्रवासंदंतधावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणतथा । संवर्तः—रवौ
 विवाहआशौचवर्जयेदंतधावनम् । मरीचिः—नाद्यादजीर्णवमथुश्चासकासज्वरादितः । गोभिलः—श्राद्धेज्ञेथनियमेनभक्ष्यंप्रोदितेरवौ ।
 ग्रमः—मध्याह्नस्नानवेलायांयोभक्षेदंतधावनम् । निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमध्याह्नेपितृनिषेधेसिद्धेमध्याह्ननि
 षेधोपाधिक्यार्थइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमध्याह्नेतन्निषेधस्तत्पूर्वंप्रोदितेपितृप्राप्त्यर्थः । अन्यथानिषेधवैथर्यादितियुक्तम् । श्राद्धेदंतधावन
 निषेधस्तुकर्तुरेव । श्राद्धस्तुक्रातस्त्रथायप्रकुर्यादंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्यादंततानांधावनमुधइतिप्रचेतोवचनात् । अविधक्तानांज्येष्ठस्यक
 र्तृत्वेपिफलभाक्त्वात्फलसंस्कारादंतवावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धंशिष्येणपुत्रेणतदन्येनापिकारयेत् । नियमानाचरेत्सो

पिनियतांश्रवसुधेरइतिहेमाद्रौचारहाच्च । विष्णुरहस्ये—उपवासेतथाश्राद्धेखादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंप्लूमंत्राश्रयविशु
 ङ्कति । काशीखंडे—अलाभेदंतकाष्ठानानिपिद्धेवाथवासरे । गंडूपाद्वादशग्राह्यामुखसपरिशुद्धये । स्कांदेप्रभासखंडे—वर्जितेदिव
 सेदेविगडूपीश्रैवषोडश । तत्तत्रैःसुगधैर्वाकारयेदंतधावनम् । यस्तु—उपवासेपिनोदुष्येदंतधावनमजनम् । एकादश्यांतृणैःपर्णेनकुय्यादंत
 धावनमितिक्वृष्णभट्टीयेस्कांदं तत्समर्तृकोपवासपरम् । अंजनसाहर्यात् । हेमाद्रावप्येवम् । दंतधावननियेधेऽपिजिह्वेलेखोभवति—
 प्रतिपत्पर्वषष्ठीषुनवम्यादंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वेलेखःसदैवहीतिव्यासोक्तेः । स्कांदे—दंतधावनकाष्ठेनजिह्वापरिमार्जयेत् ।
 आयुर्वलयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेयांचत्वनोवेहिवनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेदंतधावनमितिकाशीखंडान्मत्रोभक्षणे
 इतिपृथ्वीचंद्रमदनपारिजातौ । छंदोगपरिशिष्टेप्येवम् । अभिमन्याहृताशाखाभेत्रेणानेनवैद्विजाः । तत ऊर्ध्वक्रमेणैवधावयेच्छाखया
 तयेत्यंगिरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइतिस्मृतिरत्वावली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । स्पएव—पतितांलजपांखडिदेवाजीवरजस्वलाः ।
 भिषक्पातकिचंडालानपेक्ष्यादंतधावने । शुनकविट्टुराहचार्दभताम्रचूडकम् । अन्याश्चैवेदशान्पश्येद्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदवलकः ।
 यस्तुकरूपतरौ—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचामिमुखोस्थिते । अतोन्वथानिपतितेअनीयपुनरुत्सजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतप्रकरणान
 भिज्ञत्वाद्यात्किचिदेव ॥ ॥ उषःपानम् । बृहदात्रेयसंहितायाम्—पिवतिपथुपितंजलमन्वहंतिमिरवांश्रमग्रहरेनिशः । यदितदा
 लभतेसतुगारुडीदशमपास्तसमस्तगदोनरः । आयुर्वेदेभोजोपि—अभसःप्रसृतीरद्यौरवावतुदितेपिवेत् । नवनगवलंप्राप्यजीवेद्वपशंतनरः ।
 शौनकः—पश्चाद्वादशगडूपैःशुद्धिंक्वत्वाद्द्विराचमेत् । ललाटेददिवाहोश्चऊर्ध्वपुंड्राणिधारेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चदनादिभिः ।
 विष्णुपुराणे—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शजनमांगल्यदूर्वाधालंभनानिच । मार्कंडेयपुराणे—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिवसमुखाएव च । केशान्संस्क्रुस्तेमयोधननाशंसर्विदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतथावनम् ॥

अथाज्याचलोकनम् ॥ मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः—स्वमात्मानंघृतेपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । स्कांदे—आदौविप्रस्यवरणंकुर्याद्ब्रह्मानुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्पात्रंस्वैर्भैश्वप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णैकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो हेमाद्रौगोपथब्राह्मणे—आज्यंतेजःसमुद्भूतमाज्यंपाहंरंपरम् । आज्येनदेवास्तुप्यंतिआज्यलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेकलम्षमागतम् । सर्वतदाज्यसंस्पर्शात्प्राणशमुगच्छतु । अन्यच्च—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थंभेसर्वगत्रेव्ववस्थितम् । तत्सर्वशमयाज्यत्वंलक्ष्मीपुष्टिचवर्धय । इति ॥ अथकुशाः । चंद्रोदयेऽत्रिः—उभयानामिकाभ्यांतुघार्येदर्भपवित्रके । पवित्रमाहर्माकर्कडेयः—चतुर्भिर्देर्भपिजूलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टवर्णैर्वर्णैयथाक्रमम् । यत्तुकात्यायनः—अनंतर्गभिणंसाग्रंशकौशद्विदलभेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रयत्रकुत्रचिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । स्मृत्यर्थेसारेतु—सर्वेषांवाभवेद्ब्रह्माभ्यांपवित्रयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । चंद्रिकाश्यांतु—सप्तभिर्देर्भपिजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेषांतथैवचेति । तथाऽनंतर्गभिणमित्यादितुस्थालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ रत्नावल्याम्—प्रथमंलंघयेत्पर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहिषः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । चंद्रिकाश्याम्—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्भिजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामग्रेकरस्यतु । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीतेमौज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मप्रथिविजानीयादन्यथातुयथारुचि । पवित्रप्रकारस्तत्रैव—अंगुष्ठवर्षयेद्ब्रह्मन्तर्जन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्भृथिवंधनम् । आश्वलायनः—तारेणकुर्याद्भृथितुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिकेकांगुलस्तद्वत्तदूर्ध्वंबंगुलंमतम् । तारः प्रणवः । भरद्वाजः—अत्रोक्तसंख्यापिजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाग्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

हस्तेन द्वाभामनुवर्त्य प्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेण चोत्थ्य कुर्याद्ग्रथियथा दृढाम् । वृत्तग्रंथिलक्षणं हेमाद्रौ गारुडे—अर्धप्रदक्षिणीकृत्य शिखां पा
 शं प्रवेद्येत् । वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रंथौ पवित्रके । वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः । ब्रह्मग्रंथिरपितत्रैव—संत्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्राह्ममार्गं विमिश्रि
 तम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मग्रंथिः स उच्यते । कर्तुरभिमुखप्रदेशो ब्रह्ममार्गः । क्षेमप्रकाशो शंखः प्रकारांतरमाह—त्रिगुणीकृतश्चुस्तु
 त्रिवृत्त्वासांनियोजयेत् । ब्रह्मग्रंथिः सविज्ञेयः सदा मौजादिषु द्विजैः । चंद्रोदये व्यासः—कोरेकं ठेशिखायां च कर्णयो रभयोरपि । पवित्रधारकोय
 श्वनसपापेन लिप्यते । कात्यायनः—सपवित्रः स भौवाकर्मगोपितुकर्मणि । अशून्यतुकरं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् । नोत्सृज्य तत्पवित्रं तु सु
 क्तवोच्छिष्टं तु वर्जयेत् । ब्राह्मे—मंत्रविना धृतं यत्तत्पवित्रमफलं भवेत् । तस्मात्पवित्रे मन्त्राभ्यां धारयेद्दभिमंत्र्य च । पवित्रे ते तु इत्यादि मन्त्रद्वितयम
 स्यतु । प्रणवस्त्वस्य मंत्रः सात्समस्ताव्याहृतिस्तु वा । पृथ्वीचंद्रोदये—धृतपवित्रकर्माते ग्रंथिमुखत्वात्तु तस्येत् । विस्मृत्य यदि पात्रेषु पवित्रवि
 संजे तथा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं तत्किल्बिषविशुद्धये । आश्वलायनः—तस्मिन्क्षीणे क्षिपेत्तोर्यं वैहो वायज्ञसूत्रवत् । भूमिज्ञात्वा तथा शुद्धांश्च
 द्विस्तारेण पूरयेत् । भरद्वाजः—कर्मातिपुनरादाय पवित्रद्वितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दध्यादे तत्पुनः पुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहतं पवित्रं वि
 हतं भवेत् । तदैव ग्रथिमुत्सृज्य त्यजेदितरथानहि । मदनपारिजाते कौशिकः—पवित्रस्य तु नाशौ च मार्चांते तु कदाचन । पिटृणां तर्पणत्या
 ज्यमुच्चारे पूजने तथा । दर्भेषु तु हेमाद्रौ स्कां दे—अनामिका धृताद भौक्षिकानामिकया पिवा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धारयेद्दर्भपवित्रके । आ
 श्वलायनः—अथवानामिकाभ्यां तु ग्रथिहीनं कुशादिकम् । हेमादीन्वाथ विमृश्यात्सर्वकर्मस्वपि द्विजः । गौडास्तु—मध्यमानामिकाभ्यां तु धा
 रयेद्विदलकुशम् । सध्यादिकर्मजाप्येषु स्वाध्याये पितृ तर्पणे । केवलानामिकायां तु अज्ञानाद्धारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमतो यं पीत्वा चांद्रायणचरे

१. मनुनाटु—मेरालामजिनदडमुपवीतकमडलम् । आमुप्रास्यविनद्यनिष्टुर्हीतान्यातिमत्रवत् । (मनु अ २ श्लो ६४) इत्युक्तेरत्र लोवह्निनिक्षेपो विचारणीय ।

दितिहारीतीक्तेः कुशधारणमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तन्न । वचनस्यमहानिवधेषुक्काप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषुकुशहेमरूपयपवित्राणामविशेषोक्तेश्च । कुशानूर्ध्वान्विमृश्यात् । वज्रयथासुरद्रस्यशूलहस्तेहरस्यच । चक्रायुधंयथाविष्णोरेवंविप्रकरेकुशइतिचंद्रिकायांगोभिलोक्तौ संदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयाच्छूलद्वान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहंत्रिशाखत्वादिनात्रिशूलसाम्याच्च । दर्भसंख्यामाह—समूलाग्नौविगर्भौतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सव्येचैवतथात्रीन्यैविमृश्यात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौदर्भौदक्षिणेहस्तेसव्येत्रीनासनेसकृत् । उपवीतेशिखायांचपादमूलसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्रधारणम् दक्षिणेपवित्राभेकुशाः दक्षिणएवोभयमिति । तृतीयःकातीयपरः—सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकइतिकाल्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजैःकुशैः । सुवर्णरजैरितिवहुत्वमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्णत्वादेरवयवविवृत्तित्वात्सुवर्णादीनांसमुच्चयः । अनामिकायांतद्भेमाधारयेदक्षिणेकरेइतिदेवीपुराणे—अनामिकायांहेमधारणोक्तेस्तत्समभिव्याहंतरंजतमपितत्रैवधार्यम् । तर्जन्यारंजतंधार्यमितिवचनंतुनिर्मूलम् । कल्पतर्वादिभिरनादरादितिवर्धमानः । तन्न । अनामिकाधृतं हेमतर्जन्यारूप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतंखड्गंतेनपूतोभेन्नरइतिश्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायांचयोगयाज्ञवल्क्यविरोधात् तर्जन्यारूप्यंजीवत्यित्रन्यपरम्—उत्तरीययोगपट्टंतर्जन्यारंजतं तथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यज्येष्ठेवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यैर्धृतंनगृह्णीयात्पित्रंतृणसंभवम् । हेमादयस्तुसंग्राह्याःसम्यङ्निष्ठप्यवह्निना । सएव—पवित्रेपतितेज्ञातेथाजपगणेमुवि । प्राणायामत्रयंकुर्यात्खात्वाविभ्रोऽधमर्षणम् । जपगणो माला—हेमैवसर्वदासर्वंकुर्यादिवविचारयन् । रौप्यंदक्षप्रदेशिन्यांविमृश्यादीक्षितोद्धिजः । अग्रंधिकंचहेमंच तथालोहत्रयोद्भवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेणगृह्णीयात्ताम्रमुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथारूपंत्रिष्टुभःकनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा तावदंशंताम्रम् ।

एवमग्रेपि । द्वात्रिंशदक्षरात्तुम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप्—शलाकाःकारथित्वातोऽभिमृजेदंगुलीयकम् । शुद्धोधार्येद्विचारात्रत्रयंममथापिवा । आगमेत्वन्यथोक्तम्—सोमसूर्याशिरूपाःस्युर्वर्णलोहत्रयतथा । रौप्यमिदुःस्थतोहेमसूर्यस्ताम्रहताशन । लोहभागाःसमुद्दिष्टाःस्वराश्रसस्य या । तैलैःकारयेन्मुद्रामसकलितसगताम् । अकारादयःपोडश १ दस्वरास्तावतोभागीयस्य । कायामांताःपंचविंशतिः २ ५हेम । यादयःक्षांता दश १ ०ताम्रस्य । साग्रसहसंजयस्पृष्टातांजुहयात्ततः । तस्यांसपातयेन्मंत्रीसर्पिषापूर्वसंख्यया । जपःपूर्वोक्तमातृकामत्रस्य कं ख गं इत्यादिः । निक्षिप्यकुभेतामुद्रामभिपेकोक्तवर्त्मना । आवाह्यपूजयेद्देवीमुपचारैःसमाहितः । अभिपिन्यविनीतयादद्यातांमुद्रिकांगुरुः । इयरक्षाशुद्रोग विपज्वरविनाशिनी । शारदानिलकेतु—तारताम्रसुवर्णानामर्कपोडशखटुभिरित्युक्तम् । खदबोदश । बोपदेवः—हिंशुचप्रमगोरानीश वेकेपुगुगो । प्राच्याद्रत्नानिखेटाश्चमध्येमाणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिशुमित्याद्यधद्वानिर्हीरकशुक्रादिग्रहबोधकानि । मंत्रशास्त्रे—अकंदुरक्तज्ञगुरुस्तुमदाहिकतवः । माणिक्यमौक्तिकचारुविट्टुमगारुडंपुनः । पुण्णरागलसद्वज्रनीलगोमेदकंशुभम् । वैडूर्यनवरता निमुद्रातैःकल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकसर्वकुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारेयेदेनांतस्यस्युर्वर्गग्राहः । विन्यामेविशेषोज्योतिषे—माणिक्यमंतस्तरेर्निधेयवज्रसुमुक्ताविलसत्प्रवालम् । गोमेदकंनिर्मलमिंद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वादितःशुक्रशशांकभौमराहुक्किं त्विज्यशशांकजानाम् । रत्नानियत्नेनचमुद्रिकायांन्यस्यानिखेटेयुनिजोच्चगेषु ॥ इतिलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेंगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथकुशग्रहणम् । कुशाःकतिविधाःकदाकथकैर्ग्रीवाःकेऽविकारिणोऽगृहीतानामहर्म्यांदांचाह स्मृतिचिंतामणौ—अहन्यहनि कर्मार्थकुशोद्धारःप्रशस्यते । तत्रैव—मासिमास्तुद्धृतादर्भासासिमास्त्रेवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषुधर्मविद्विरसमताः । षट्त्रिंशन्मते—मासेनस्यादमावास्यादर्भास्त्रोन्नवःस्थतः । मदनरत्नेशंस्वमरीची—मासेनभस्यमावास्यात्सादर्भाच्चयोमतः । अयातयामास्तेदर्भानियो

ज्याश्रपुनःपुनः । आर्द्राङ्गुनीयाद्रात्रौनलुनीयाद्वापिसंध्यौः । मासःशुक्लादिरितिबधमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभस्यमावास्यातस्यां
 दर्भोच्चयोमतः । यत्तुशंखः—अमायांचैवनच्छिद्यत्कुशांश्रसमिधस्तथेति तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तविषयम् । कुशाःकाशाश्रदूर्वाद्याग
 वार्थचतुणादिकम् । निषिद्धेवापिगृह्णीयादमावास्याहनिद्विजइतिजाबाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरिनिषेधः । त्रिसु
 हूर्तवसेदकैत्रिसुहूर्तजलेवसेत् । त्रिसुहूर्तवसेदोषुत्रिसुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिस्याद्द्वनस्पतीच् । घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्र
 संशयइतिसौपर्णोक्तेरितिमदनपारिजातः । रागप्राप्तस्यायंनिषेधः वैयतन्निषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयमः—समूलस्तुभ
 वेद्धर्मःपितृणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्दिष्टम् । एकोद्दिष्टकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । बहिर्द्वेनाःसकृष्टूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तेः ।
 बहिर्द्वेनाःउपमूलंलूनाः । तेचैकोद्दिष्टतरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पित्र्यमूलनमध्येनारंदानचयत्ततः । दैवंकर्मकुशाश्रयेणक-
 र्तव्यंभूतिमिच्छता । तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवहारीतः—पितृदे
 वद्विजार्थेषुसमूलानाहरेद्विजः । स्मृतिचिंतामणौ—सतरात्रंशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्रत्थखदिरवटप्लक्षस
 मीपगाः । विल्वैकंकतांतस्थास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भाःकृष्णाजिनंमंत्राह्वणाहविरययः । अयातयामान्येतानि
 नियोज्यानिपुनःपुनः । इदंनभस्यदर्शच्छिन्नदर्भविषयमितिवर्धमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भायैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्या
 ऽशुचिलिप्सायेतेषाल्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भाश्चितौदर्भोयदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुपट्कुशान्परिवर्जयेत् । अत्रषट्त्व
 मविवक्षितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भोयदर्भाःपितृतर्पणे । हतामृत्पुरीषाभ्यांतेषाल्यागोविधीयते । सूत्रोच्छिष्टधृतायेचेतिवर्धमानधृतःपाठः ।
 येत्वन्तर्गभिंतादर्भायेचच्छिन्नानखैस्तथा । काथिताश्राग्निनादर्भास्तान्दर्भान्परिवर्जयेदितिष्टद्धहारीतोक्तेः । शंखः—नीवीमध्येस्थिताद

भ्रातृसूत्रे च यथेष्टताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्येतुकर्णचदक्षिणे । नीवीपरिधानवस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । चंद्रोदये संग्रहे—अग्निकार्ये
 चयागेचसमूलान्परिवर्जयेत् । संग्रहे—आचातःश्राकुशांस्त्यक्त्वापाणवन्थांश्चधारयेत् । श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपादशौचेविसर्जयेत् । अर्च-
 नादौतुयेदर्भाउच्छिद्यतेविसर्जयेत् । पर्वणादौतुयेदर्भाघ्राणांतेविसर्जयेत् । मार्जनादौतुयेदर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत् । उत्तानादौतुयेदर्भा
 दक्षिणांतेविसर्जयेत् । प्रार्थनादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत् । विकिरेपिंडदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचांतश्चक्रुर्वीतदर्भसंलयजनशुधः ।
 कात्यायनः—समूलाःपितृदेवत्याःकल्माषावैश्वदेविकाः । ह्रस्वाःप्रवर्णीयाःस्युःकुशादीर्घास्तुबर्हिषः । प्रवर्णीयाःस्नानाद्यर्हाः । दर्भ
 ग्रहणमंत्रमाहशंखः—विरिचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणिपपानिदर्भस्वस्तिकरोभव । स्मृत्यर्थस्मारे—हुंफटकारेणम
 त्रेणसकृच्छित्त्वासमुद्धरेत् । हेमाद्रौकाष्ठांजिनिः—पूर्वतुशिथिलीकृत्यस्वनित्रेणविचक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थेनहुंफट्सकृत्सकृत् ।
 भरद्वाजः—शुनाशुद्धवराहेणमार्जारैरेणैकचक्षुषा । खरेणकुक्कुटैर्नवस्पृष्टःकर्मरिपुःकुशः । कपिनाकृकलासेनपतितेनांलजातिना । भिषजा
 रोगिणास्पृष्टःकुशःकर्मस्वशोभनः । देवलेनचषंडेनव्रात्येनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यःसूतकिनास्पृष्टःकुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिःस्पृष्टःक्रि
 यायुक्तःपुराधृतः । उच्छिद्यजनसंस्पृष्टःकुशःकर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेर्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याःसदोपायास्ताभिःकुशःस्पृष्टः
 क्रियारिपुः । आत्रेयिका गभिणी । अपराकै—कुशाःकाशायवादर्वागोधूमाश्चाथकुंदुराः । उशीराव्रीहयोमुजादशदर्भाःसबल्वजाः । बल्व
 जादक्षिणदेशेमोळइतिप्रसिद्धाइतिहेमाद्रिः । दर्भत्वोक्तिःकाशादिस्तुल्यार्थी । दर्भभावेद्विजःकर्मकाशैःकुर्वीतसंयतइतिशंखोक्तेः । नागदे
 वाहिकेसुमंतुः—कुशःकाशःशरोरुंद्रोयवादर्वाश्रबल्वजाः । गोकेशकंदौमुंजश्चपूर्वाभावेपरःपरः । वृद्धपराशरः—दर्भैर्लोहितदर्भैश्चका

शरीरणवल्बजैः । शूकधान्यवृणैर्वापिदर्भकार्यचरोद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्नदूर्वाभिःकदाचन । बौधायनः—हस्तयोरुभयो द्वौद्वावासनेपितथैवच । लेखनेचतथाद्वौद्वास्तरणेषोडशस्यूताः । कौशिकः—गवांवालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सवैद्वादशवर्षाणिकृत संध्योभवेन्नरः । भरद्वाजः—रोम्णांपवित्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । पाद्मे—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोनपित्ककापिलंपयः । नोच्चरेत्यणवंमंत्रपुरोडाशंनभक्षयेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मज०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । शंखलिखितौ—अनश्नन्नायादिति । अनश्नन्तांबूलाद्यभक्षयन्नितिकल्पतरुः । हेमाद्रौकौर्भे—नित्यमस्यु दयात्पूर्वस्नातव्यंशुद्धिमिच्छता । एषसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवज्यविगाहनम् ॥ ॥ भारते—ब्रह्मक्षत्रविशांचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्यूतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधप्राप्तेनमह्तिनमस्कारमंत्रोविधीयते । सएवमूद्रोमयस्नानेपिविज्ञेयः । तेनाश्चक्रांतेइत्यादिमंत्रोनेतिमदनपालः । श्रीदत्ताह्निकेतु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधो नपौराणानामित्युक्तम् । टोडरानंदेप्येवम् । कल्पतरुस्तु—कर्मगमंत्रपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोनमइत्येवोच्चारयेदिति । शूद्रशिरोमणावप्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतंगे सशिरस्कताविधानाच्च । जाबालिः—सततंप्रातरुत्थायदंतघावनपूर्वकम् । आचरेदुषसिस्नानंतर्पयेद्देवमानुषान् । आर्द्धचंद्रिकायां पुराणे—चतस्रोघटिकाःप्रातररुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभसदृशःस्यूतः । यतयो नित्यताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यानिषेधादितिहरिहरः । तत्र । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्याचारादर्शः । तदपिन । वक्ष्यमाणपराशरवाक्येनानारत्रेस्नानोक्तैः । वृद्धपराशरः—उधस्युषसित्यत्स्नानंक्रियतेऽनुदितेरवौ । प्राजापत्येनतत्तुल्यंमहापातकनाशनम् । उषःकालस्तुलोहितदिगु

पलक्षितकालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशोचविष्णुः—नाडिकापद्मं चागत्यातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःका
 लोऽष्टपंचाशच्छेषःसूर्योदयःस्युतः । यच्चुमार्कडेयः—सूर्योदयं विना नैव खानदानादिकः क्रमः । अग्निं हरेणैव चक्त्वभावश्च लक्ष्यते । इतितदुपः
 कालासंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनकुर्यादित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमिति
 दोडरानंदः । इदं नित्यकाम्यं च । ससाहंप्रातरहायीद्विज.शूद्रत्वमाशुयादिति वसिष्ठोक्तेः । उपस्युपसीति त्रींसाश्रुतेश्च । प्रातःस्नानं ह
 रेत्यापमलक्ष्मीग्लानिमेव च । अशुचित्वचदुःसप्ततुष्टिषुष्टिचयच्छतीति काशीखंडाच । प्रातःस्नानीभवेन्नित्यमध्यहायीसदाभवेदिति च्या
 न्नपादोक्तेर्मध्याह्नखानमपिनित्यमिति हेसाध्यादयः । नित्यमेव तु मध्याह्ने प्रातश्चकचकस्यचिदिनिस्सृत्यर्थं सारान्मध्याह्ने एव नित्यमित्या
 चारादर्शः । कामधेनावप्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडयोः—प्रातर्मध्याह्नयो.स्नानवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिपवणंस्नानसकृच्च
 ब्रह्मचारिण । सकृदित्यशक्तपरम् । हायात्यातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारीगृहीतेथेति चंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः । बह्वृचपरिशिष्टे—स्नानप्रक
 म्य तत्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्रवेति । कात्यायनः—यथाहनितयाप्रातर्नित्यस्नानायादनतुरः । दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौ गेहे च तद
 मत्रवत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्य मंत्रस्नानादिवेति पृथ्वीचंद्रः । अमत्रवदल्पमत्रम् । गृहेपि हि द्विजातीनां मत्रवत्स्नानमिष्यते इति हे
 माद्रौ जैमिनिस्मृततेः । सायेर्नद्यादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसक्षेपतःस्नानं होमलोपोविगाहितइति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्विंशतिमते—प्रातर्मध्याह्नयो.स्नानगृहस्थस्य विधीयते । शक्तश्रेढुयंकुर्यादशक्तस्त्वापरात्किम् । तत्सशि
 रस्कम् । जावाल्लिः—अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ कर्मिणाम् । स्मृत्यर्थं सारे—चक्षुरोगीकर्णरोगीशिरोगीकफाधिकः । कंठला
 नं प्रकुर्वीत शिरःस्नानसमं हितत् । मुलवक्त्रापादकोरोगः । आयुर्वेदेषु—स्नानमदितेन त्रास्यकर्णरोगात्तिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण

मुक्तवत्सुचर्हितम् । हेमाद्रौवाराहे—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयासुनम् । सद्यःपुनातिगंगेयंदर्शनादेवनार्मदम् । समुद्रगानां सरितामन्यासामपियत्पयः । पावनंस्नानदानेषुप्राजापत्यसंस्मृतम् । रूपनारायणीयेब्राह्मे—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेद्भोदानजंफलम् । गोप्रदानैश्चदशभिःस्नानेषुण्यंतुसंगमे । अग्निपुराणे—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्माच्चोदयमुच्यते । तीर्थतोयंततःपुण्यंगंगंपुण्यंतुसर्वतः । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांपतिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावाप्येवमितिरूपनारायणः । त्रिरात्रोपासफलदाइतिहेमाद्रिः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—नदीस्नानानिपुणयानितडागेमध्यमानिच । वापीकूपेजघन्यानिगृहेष्वत्यवराणिच । गारुडे—नित्यंनैमित्तिककाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । माघवीथेगार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकंस्नानंशीताद्भिःकाम्यमेवच । नित्यंयादृच्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । हेमाद्रावप्येवम् । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्याग्नीष्मकालेऽपि तासुस्नानंसमाचरेत् । शुभ्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्याशुतापिताः । तासुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिकचित् । इदंकाम्यपरम् । रूपनारायणीयेभविष्ये—शिवलिंगसमीपस्थयत्तोयंपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतितज्ज्ञेयंतत्रस्नानाद्विवंजेत्र । तत्रैव—देवार्चादृष्टितुस्नानंकृत्वानलाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तःक्षणाद्भवतिनिर्मलः । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—कूपेषूद्धृततोयेनस्नानंकुर्वीतवाभुवि । योगयाज्ञवल्क्यः—अलभेदेवस्नानांसरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । पराशरः—कदाचिद्विदुषामत्यानस्नातव्यंपरांभसा । पंचवाससवापिडान्स्नायादुद्धृत्यतत्रतु । शौनकः—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचयथाक्षिपेत् । पैठीनसिः—त्रीन्पिंडानुद्धृत्यस्नायादिति । बौधायनः । निरुद्धासुतुष्टपिंडान्कूपाञ्चत्रीन्घटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिप्रांचः । तन्न । अप्रतिष्ठित

जलत्वेन तत्र स्नानाभावात्परस्वोपयोग्यौ चौर्यापत्तेः श्रेतिहरिहरादयः । अतः पिण्डत्रयोद्धारः सेतुपरः । पंचपिण्डोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिपिण्डोद्धार
स्तर्पणाद्यर्थमिति पृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यव्यवस्थेति चंद्रिका । सर्वमेतदनुसृत्य विषयम् । अनुसृत्येषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु चेति मरी
च्युक्तेः । पराशरः—नतीर्थस्थाकुले स्नायान्नासञ्जनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यच्चित्तश्च न शोनशिवो विना । बौधायनः—शाल्म
लीति तिणीचैव कर्जश्च हरीतकी । कोविदारकविल्वार्कावदरीचविभीतकः । शेलुश्च खादकश्चैषां स्नानास्नानं विवर्जयेत् । माधवीये आप
स्तंबः—अंल्यजैः खानिताः कूपस्तडागो वाप्यएव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति । खानितग्रहणादखानितेन दोषः । तत्रै
व विष्णुः—जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु मंहीतले । कूपवत्कथितां शुद्धिर्महत्सु न तु दूषणम् । चंद्रिकायां बौधायनः—अवोवर्णो देके स्ना
नं वर्ज्यं नर्धां द्विजातिभिः । तस्यां रजकतीर्थं तु दशहस्तेन वर्जयेत् । तत्रैव पुराणे—स्वन्नदीषु न स्नायात्प्रविश्यांतः स्थितो द्विजः । मरीचिः—
नद्याच्च परिभ्रष्टनद्याच्च विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं यच्च ततोऽप्यपरिगर्जयेत् । स्नानादाविति शेषः । खानादाविति शेषः । विवर्जितं नदीतोनिः शु
तम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्तत इति चंद्रिका । व्याघ्रपादः—सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः । तासु स्नानं कुर्वीत वर्जयित्वा स
मुद्रयाः । स्नानं तर्पणादेरुपलक्षणम् । न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतैः तीरवासिनानं निषेधः । न तु तत्तीरवासिनामिति
त्रिस्थलीसेतौ निगमात् । समुद्रगान्तु हेमाद्रौ देवीपुराणे—समुद्रगामिनीनांतु षड्भ्रज्ज्यते ॥ ॥ नदीराहकाल्यायनः—
धनुःसहस्राण्यष्टौ गतिर्यासां न विद्यते । नतानदीशब्दवहागतीस्ते परिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति वाचस्पतिः । भविष्योत्तरे—आदौ
कर्कटके देविमहानघोरजखलाः । त्रिदिनंतु चतुर्थे हि शुद्धाः स्युर्जाह्ववीयथा ॥ ॥ महानद्यश्चोक्ता ब्राह्मे—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

चवेणिका । तापीपयोष्णीर्विन्ध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविन्ध्यस्योत्तरतःस्थिताः । चंद्रिकायां वामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावेरिरेवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता कलसना । एताअपिमहानद्यःसह्यमूलाद्विनिर्गताः । अपराकैमरीचिः—तपनस्यसुतांगंगौतीमचसरस्वती । रजसानामिभूयैतेवेणाचन दसंज्ञिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्षराः । शतद्रुश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः । हेमाद्रौवामनपुराणे—सर स्वतीनदीपुण्यातथैवैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवंगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुमतीकौशिकीयमुनातथा । दृषद्धतीमहापुण्यातथाहैरण्व तीनदी । रजसलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिषेधपरम् । पूर्वोक्तभविष्यविरोधादिदिहेमाद्रिः । प्रथमंकरुटेदेविन्ध्य हंगंगारजस्वलेयंतर्गतर्गजोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतर्गजोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभद्राः ॥ ॥ रजोयुक्तनदीस्नानेप्रायश्चित्तमुक्तंत्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्रिरात्रनुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंस्यात्स्नात्वानाद्यादहर्नि शम् । कात्यायनः—उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रतस्नानेनतथैवच । चंद्रसूर्यग्रहेचैवर्गजोदोषोनिविद्यते । प्रेतपदेप्रातःपदमित्याचारादर्थेदोडरा नंदेचपाठः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—प्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्योदकेद्विजःस्नायात्रदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । वृद्धपराशरः— नस्नायाच्छ्रद्रहस्तेनैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमञ्जनमप्सुवर्जयेदस्तमितेचस्नान मिति । अशिरोमञ्जनमितिपाठेमञ्जनयोग्यजलेगात्रक्षालनंकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । व्यासः—नद्यां चास्तमितेसूर्येवर्जनीयंसदाबुधैः । न स्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरो नमहानिशि । नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये । अत्रास्तमितशब्देनाद्ययामोनिषिद्धोमहानिशाशब्देनमध्य यामः । आचारादर्शेतुअस्तमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिशानिषेधोदोषाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरान्यादावपिकार्यम् ।

नैमित्तिकतुर्कतव्यस्नानं चरानिश्चितिपचवात् । हेमाद्रौ भविष्ये—ननायादुसवेऽतितिमंगलप्रित्यर्पण । अनुग्रहव्ययुद्धं श्रायिष्ये
 घृदेवताः । अत्रशीतलजलस्नानगेचनिषिद्धमिति जिष्टाः । सागगात्रमिति तुक्तम् । तत्रैत्र—गग्रेष्विष्येतेरांगं दृष्ट्वापर्वोत्सोपुन । मोढ
 मंत्रसमायुक्तमध्याह्नाख्याग्विषोपतः । अयपूर्वांक्तप्रतिप्रमवृत्तिहेमाद्रिः । प्रवृत्तानिधिं गेनियुक्तपत्नीमः । योगयाज्ञवल्क्यः—द्वौ
 स्नानं कुर्वन्तमातापित्रोस्तु जीवतोः । स्नानं कुर्वन्ति रात्रेपिनो रुचानि जीवन्ति । मातापित्रो रिति मालिन्यमिति प्रुञ्ची चंद्रः । दशंगगप्राप्त
 स्नानपरमिति पारिजातः । दशंपयुक्तानपरमिति दोडरा नंदः । मत्तुर्गः—नयोदश्यात्तृतीयायां दशम्याचैत्रमर्षदा । अद्रुविदक्षधियाः
 स्नानं नाचरेयुः कथंचनेति तद्विद्यै नैमित्तिकान्यपरम् । यादृच्छि क्रतुयत्नानभोगार्थं क्रियते द्विजैः । तत्रिणि द्वादश्यादौ नित्यनैमित्तिकेन ह्यित्यया
 पस्तंबो च्छेरिति मदनपारिजातः—अभोवगाहनस्नानविहितं सर्ववर्षिणिक्रमिति वचनोक्तस्नाननिषेधं इति कल्पतरुः । गणप्राप्तस्नाननिषेधो
 वैधनिषेधे विकल्पाद्यापत्तेरिति दोडरा नंदः । गर्गपैत्री न भिचमिष्टाः—पुत्रजन्मनिमत्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यनानंच कर्तव्येति धि
 दोपो न विधत्ते । अपराकेंद्रात्मे—स्नानमकमणं श्चन्द्रिग्यामानमभाचंत् । ज्यामः—नादशोक्तं वंरं गन्वायात्क्रौपीनतादने । नान्यदी
 येन नाद्रणनसूत्र्याप्रयितेन च । अत्रैतत्कर्मवद्बलद्वयधारणनियमितमिति कल्पतरुः । भयानि प्रिम्नु—एकेन वामगाथायाद्वा न्यामनियम
 स्थितः । बहुभिः प्रतिपेयस्तु स्नाने फलमभीप्सितमित्याह । अपराकस्तु—असृश्यस्य शनंचैव वातयां पुत्रजन्मनि । तीर्थद्विवाममात्मानमन्यत्रै
 केन वाससेत्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिना भाव्यमदात्र द्वाश्रितेन चेति वास्येन च द्वाश्रित्येन ज्ञोपवीतित्वयोः सर्वदा प्राप्तोपुन. स्नानप्रकर
 णे च द्वाश्रित्येन ज्ञोपवीतीति कात्यायनोक्तिः शिशुभिर्दशकेशवधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति हरिहरः । तत्र । अनेनैवमिद्वोक्ते कवन्त्या श्राचीनावीनिन

इति कात्यायनोक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्वेतन्नैमित्तिकस्नानांतरेद्विवस्त्रताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तं किंतु वाचनिकं वांतरादनादावपितथापत्तेः । मुक्तकैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानं विना क्वचिदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शोऽस्यानुवादत्वान्नोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मदत्ताचार्योऽपिसवखोऽहरहराणुलेतिशांखायनसूत्रेसवस्त्रग्रहणं द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थमित्याह । हेमाद्रौशौनकः—तथाभ्युक्षणमाहर्तुपात्रमौदुंबरदंडम् । जपार्थमक्षमालांचरुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवंसभृतसंभारःस्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंबरं ताम्रमयम् । याज्ञवल्क्यः—मृदोमयतिलान्दर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच । आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थेप्रयतःशुचिः । इदंकातीयानांप्रातर्मध्याह्नयोः । आश्वलायनानांतुबह्वृचपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेनकुर्यान्मृदामध्यंदिनेशुद्धाभिरङ्गिःसायमिति । स्मृतिसारे—जलंतेतिलदर्भास्तुयोऽनुष्ठानाययाचते । नानुष्ठानफलंतस्यदातुरेवहितफलम् । वामने—निषिव्यतीरेकुशपिंडुलानिपूर्वोत्तराप्राणिसृदंन्यसेच्च । प्रक्षाल्यपादौचमुखंचकंठेयज्ञोपवीतंचजलंपिबेत्त्रिः । यज्ञोपवीतंकंठेकृत्वात्रिःप्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानवह्निःकार्ये । जलदेवगृहचैवशयनंचद्विजालयम् । निर्णिकपादःप्रविशेन्नानिर्णिकःकथंचनेतिव्यासोक्तेः ।—मलस्नानंवह्निःकृत्वाआचम्यप्राञ्जुखःस्थितः । प्राणायामांस्ततःकुर्यात्ततोध्यात्वादिवाक्ररमितिचंद्रिकायांयमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यांधारयेद्दर्भान्शिखाबंधंविधायच । प्राणायामंतथाकुर्यादितिब्यासः । स्मृत्यौकांस्तुगायत्र्यानिवधीयाच्छिखांततः । षड्त्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तुगायत्र्यानैर्ऋत्यात्रहंरंभ्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वकंस्नानंकुर्याद्विप्रःसमाहितः । मनुः—तिथिवारादिकंज्ञत्वासुंकरूप्यथाविधि । स्नायादितिशेषः । स्नायान्मार्जनंचाधमर्षणम् । अन्यत्रार्कमुखोरौप्राञ्जुखोऽग्निमुखोऽपिवा । संध्यामुखस्तुसंध्यायांतथाचाधंतयामयोः । स्रोतोभिमुखत्वंबह्वृचपरम् । स्रोतसोभिमुखःसरिसुखायादन्यत्रादित्याभिमुखइतिबह्वृचपरिशिष्टात् । कातीयैत्तरीयादीनांसर्वत्रार्काभिमुखस्नानम् । आचारदर्पणेभ्येवम् । तेषामपि

रात्रौ प्रावाहाभिसुखं स्नानं दधादावित्युपक्रम्य सूर्याभिसुखो मञ्जेदिति सामान्येन कात्यायनोक्तेरिति हरिहरः । अथ मर्षणादिसर्वेषां श्रोतोभिमुख
 म् । ततो गुहांगुलीभिस्तु श्रोत्रदृङ्नासिकासुखम् । पिधायांतः प्रतिश्रोतस्त्रिजर्षेदधमर्षणमिति व्यासस्मृततेः । आश्वलायनः—गृहे गृहमुखं
 विधादन्यत्रापिसुखं रेवः । एतद्बहुचपरम् । अन्येषां तु वृद्ध्या ज्ञवत्कथः—स्थानेषु गृहे चैव सूर्यसुखमाह्वयेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—ना
 भिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । जीवत्पितानकुर्वीतदक्षिणे केशसंचयम् । वृद्धपराशरः—निसृद्य कर्णौ नासांचत्रिःकृत्वोन्मज्जंत
 तः । कृष्णमद्द्रीये विश्वामित्रः—नाभिसात्रे जले तिष्ठन्ससद्वादशपंचवा । त्रिवारवापि चाहुत्यस्नानमेव विधीयते । हेमाद्रौ संग्रहे—गं
 गांयांकुरुक्षेत्रं प्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतानिससृज्यततो मञ्जेजलाशये । तत्रैव व्यासः—कुरुक्षेत्रं गयांगंगंप्रभासं नैमिषंतथा । तीर्थान्ये
 तानिसर्वाणि स्नानकाले भवंतु मे । तत्रैव गंगावाक्यम्—नंदिनी नलिनी सीतामालती च मलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूता गंगा त्रिपथगामिनी ।
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी । द्वादशैतानि नामानि त्रयत्रजलाशये । खानोद्यतः स्मरेन्नित्यतस्य तत्र भवाम्यहम् । तीर्थस्थिति कृत्रिमे ।
 न नदीधुनदीन् प्रयात्पर्वतेषु न पर्वतम् । नान्यांशं सेत्तत्र स्थस्तीर्थेष्वायतनेषु चेत्तच्छ्रोत्रोदये देवलोक्तेः । गंगादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु सस्मरेदि
 ति पराशरोक्तेश्च गयादिस्थितिः संनिहिततीर्थाभावे । गंगायाम्स्तु सर्वत्र । यत्र स्थाने तु यतीर्थं नदीपुण्यतमाचया । तां ध्यायन् मनसा स्नायादन्यत्रे
 ष्टविचितनमिति हेमाद्रौऽभ्युक्तेः । अन्यत्र उद्धृतजले इति टोडरानंदः । स्नानकाले न्यतीर्थेषु जप्येते जाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदीकान्यत्स
 मर्थाद्यशोधन इति निर्णयामृतोस्कांदाच्च । प्रतापमार्तेऽप्येवम् ॥ ॥

अथ परिशिष्टोक्तः स्नानविधिः । गोमयं त्वं तरिक्षं संगृह्य भूमिष्ठचोपर्यधश्च संस्यज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदात्साभ्यु

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणः कर्मसंकल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्येपाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधा विभज्य दक्षिणं भागं प्राणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं मानस्तोक इत्युचाभिमंत्र्य गंधद्वारामित्युचा मूर्धोदिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्वरुणमवतेहेळइति द्वाभ्यां प्रसंभ्राजे बृहदर्थेति सूक्तेन हिरण्यशृंगं वरुणं प्रपद्येतीर्थेभेदे हियाचतः । यन्मेनामुक्तमसाधूनांपोभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मेनसावाचा कर्मणा वादुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनंतु पुनः पुनरिति द्वाभ्यां च प्रार्थ्य । याः प्रवत इति तीर्थं भिमिष्टश्यावगाह्यहातो द्विराचम्य मार्जयेदंबयोयं त्यश्वभिरित्यष्टाभि रापो हिष्ठेति न वभिरथ तीर्थं गुष्ठेनेमंगंग इति त्रिः प्रदक्षिणमालोड्यप्रकाशपृष्ठमग्नौऽधमर्षणं त्रिरावर्त्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्ववा ह्रुत्यशंखमुद्रया योनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेवाहो रुरसिचात्मानं गायत्र्याभिषिच्य त्वं नो अशेवरुणस्येति द्वाभ्यां तरत्समं दीधावतीति सूक्तेन पु नः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिचिच्च द्विष्णोरक्ष्णोरक्ष्णो अग्नेयात्किचेदमित्येताजपेत् । साक्षताभिरङ्गिः प्राञ्जुख उपवीती देवतीर्थे नव्याहृतिमिव्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादि देवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वोद्भ्रुखो निवीती सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन ऋधीन्व्याहृतिभिर्द्विंस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीनवीती पितृतीर्थे न सतिलाभिरङ्गिव्याहृतिभिर्भूरित्यादि त्रिस्त्रिस्तर्पयेदथ तीरमेत्यदक्षिणामुखः प्राचीनवीतीयेके चास्मदिति वस्त्रं निष्पीड्योपवीत्यप उपस्पृश्य परिधा नीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयं प्रोक्षितं प्रावृत्याचामेदथ संध्यामुपासीतेति ॥ ॥ शंखमुद्रालक्ष्णसागमे—वामांगुष्ठं तु संगृह्य दक्षिणेन तु मु ष्ठिना । कृत्वोत्तानंततो मुष्टिमंगुष्ठं तु प्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथा श्लिष्टाः संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसस्पृष्टाः शंखमुद्रेयमीरिता । यो निमुद्रापितत्रैव—मिथः कनिष्ठिकेभ्यश्चातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टे दीर्घमध्यमयो रधः । अंगुष्ठप्राद्वयं न्यस्येद्योनिमुद्रेयमी रिता । अयं प्रातः स्नानविधिर्वहृचानाम् । कातीयानंतु मध्याह्नस्नानविधिरेव ॥ ॥ प्रातः स्नाने यो गश्याञ्जवल्क्यः—य एष विस्तरेणोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुथश्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते । स्नानमंतर्जले चैव मार्जनचमने तथा । जलाभिमंत्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अधमर्षणसूक्तेनत्रिावृत्तेननित्यशः । खानाचरणमित्येतदुपदिष्टमहात्मभिः । अन्यांश्चवारुणान्मंत्रांश्चामतःसंप्रयोजयेत् । अयंचांगसंको-
चोमथाह्खानेपि । सार्कडेये—मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुम् । यमुद्दिश्यनिमज्जेतअष्टमांशलभेतसः । चंद्रिकायांवृहद्दसिष्टो
चौतु—निमज्जेयुयमुद्दिश्यद्वादशांशलभेतसइत्युक्तम् । पैठीनसिः—प्रतिकृत्तिकुशमयीतीर्थवारिणिमज्जयेत् । कुशोसिक्कुरायुत्रोसिन्नब्रह्मणा
निर्मितपुरा । त्वयिखातेपिसखातोयस्येदंश्रयिचंधनम् । अत्रपूर्ववाक्येनिमज्जेतेतिश्रुतेर्मज्जनरूपंखानंजीवत्यतिनिधित्वेनखाने । प्रतिकृतिमज्ज
नंतुसृत्रप्रतिनिधित्वेनखानेइतिप्रयोगपारिजातः । खानोत्तरंतदंगतर्पणंकुर्यात् । खानादनंतरतावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उत्तीर्यपीडयेद्ब्रह्मसं
ध्याकर्मततःपरमितिचतुर्विंशतिमतात् । खानेषुचैवसर्वेषुतर्पयेत्पितृदेवताः । काम्येनित्येविशेषेणतत्प्रकुर्यात्प्रयत्नतइतिचंद्रिकायांब्या
ब्रौक्तेश्च । चंद्रोदयेब्रह्मांडे—नित्येनैमित्तिकंकाम्यंत्रिविधंखानमुच्यते । तर्पणंतुभवेत्तस्यतदंगत्वेनकीर्तितम् । अस्पृश्यस्पृशादिनि
मित्तस्नानेतु—अस्पृश्यस्पृशनेवातिअश्रुपातेक्षुरभगे । खाननैमित्तिकंज्ञेयदैवपित्र्यविवर्जितमितिपराशरोक्तंनतर्पणमित्युक्तं गयादा
सनिबंधेआचारचिंतामणौचवाचस्पतिभिः । खानांगतर्पणंविद्वान्कदाचिन्नैवहापयेदितिहेमाद्रौब्रह्मवैवर्ताच्च आशौचेपितद्भव
ति । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । माधवीयेयमः—द्वौहस्तौयुग्मतःकृत्वापूयेदुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत् । चंद्रो
दयेदक्षः—श्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंग्राह्युखःसुरान् । उदब्धनुष्यांस्तर्पेतपितृन्दक्षिणतस्तथा । बौधायनः—अनुत्तीर्यसपउपसिचतीत्यनु
त्तीर्येवदम् । तत्प्रकारःपृथ्वीचंद्रोदये—भूदेवांस्तर्पयामि । भूदेवांस्तर्पयामि । भूसुवःखदेवांस्तर्पयामि । एवंऋ

१ आश्वलायनानामसूत्रेस्यस्तुत्याभावादंजलिनैवदान । सत्रोक्तब्रह्मज्ञानंस्वपितृतर्पणतइक्षिणैवकार्यं । सत्रेअजलिचोदनाभावात् । अनादेशेदक्षिणप्रतीयादितिस्तुत्रका
रोक्तेरिति कमलाकरिणे ।

व्यादीन् । अथवाभूर्देवगणतर्पयामि । भुवर्द्धविगणतर्पयामि । स्वर्मनुष्यगणतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणतर्पयामि । कृच्छणभट्टीये—उपवीती ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः पितृमान्यमोगिरस्वानग्निष्वात्ताःकव्यवाहनादयोयेपितरस्तान्पितृंस्तर्पयामि भूःपितृनित्यादि । सनकादयोयमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मनुष्यानित्युक्तंजयंतवृत्तौ । स्मृत्यर्थसारेचैवम् । अत्रदेवपितृणामेवज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाच्चीवत्पितृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीती त्वत्वाप्रकोष्ठादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेयुसभिः ॥ ॥ संक्षेपातिशयमाहशंखः—आब्रह्मस्तंबपर्यंतजगत्तृप्यत्वतिक्रमात् । जलंजलि त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । आचारदर्पणेस्मृतिः—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये तुप्रातःस्नानांगभूतेतर्पणेसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृतिरत्नाबल्यां कौशिकोक्तेरित्याहुः ॥ ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौपाद्मे—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानास्थलेदद्याञ्जलंजलिम् । प्रेक्षमाणोदिश्याम्यामंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । तत्रैवव्यासः—अनग्निदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूसौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरंगतिमिति । इदंजलस्थनैवकार्यम् । जलाद्र्दवासाःस्थलगोयःप्रदद्याञ्जलम् । वह्निश्च्योतनंप्रेताअपवार्यपिवंतितइत्सुमंतूक्तेः । अपवार्याजलिल्यक्त्वेतिहेमाद्रिः । शौनकः—स्नानांगतर्पणंकृत्वा यक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । तत्रमंत्रः—यन्मयादूषितंतोयंशारीरमलसंभवैः । तदोषपरिहारार्थयक्ष्माणंतर्पयाम्यहम् । आश्वलायनः—येकेचास्मत्कुलइतिवह्निष्पीडनस्थले । वृद्धमनुः—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

तेयस्तु खानंतस्थाफलं भवेत् । सायणीये—मनुष्यतर्पणे चैव खानवह्निपीडने । निवीतीतु भवेद्विप्रस्तथा मूत्रपुरीपयोः । आशाकंतु—वह्नि
 ष्पीडनं चैव कुशानां च विसर्जनम् । अपसव्ये न कर्तव्यं हस्तप्रक्षालनं तथेत्युक्तम् । अतो विकल्पः । बहु चानांतु प्राचीनावीती । बहु च परिशिष्टे—
 प्राचीनावीती वह्निष्वीडयेदित्युक्तेः । इदं च जीवस्वितुको न कुर्यात् । न जीवस्वितुकः कुर्याद्बह्निष्वीडनं युधइति जीवस्वितुकनिर्णये पुरा
 णात् । यत्पुरा शरः—निराशाः पितरो यांति वह्निष्वीडने क्रुते । तस्मान्न पीडयेद्बह्निष्वीडनेऽपि तृतर्पणमिति तद्रागप्राप्तवह्निष्वीडनपरम् ।
 अतएव मध्याह्न खाने हेमाद्रौ ब्रह्मांडे—ततः खान्वा विधानेन संतर्प्य पितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्गत्य द्विराचामेत्समाहितः । खानवह्निष्वी
 ङ्खस्थायमास्थलतर्पणात् । स्थले पितृर्पणकृत्वा ततो वह्निपीडयेत् । एवं वह्निष्वीड्यैकपादं जलेऽन्यं स्थले कृत्वा आचामेत् । उदके चोदकस्थस्तु
 स्थलस्थस्तु स्थले युचिः । खान्वा चामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा स्थले जले इति दक्षोक्तेः ॥ तर्पणोत्तरं दर्भल्याग उक्तः स्मृतिरत्वावल्याम्—
 विकिरेपिडने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचांतस्तु प्रकुर्वीत दर्भसत्यजनबुधः । दर्भल्यागो प्राचीनावीतित्वमुक्तं प्राक् ॥ नदी खाने तत्प्रार्थनो
 क्तार्कौर्मे—ज्ञानतो ज्ञानतो वापियन्मेदुश्चरितकृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोस्तुते । खानाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—
 त्रिष्व(श्च) प्रसुवसूक्तं च खानलोपो भवेद्यदि । स्मृतिरत्वावल्यां तु—खानलोपे गायत्र्यष्टसहस्रजप उक्तः । खानमकृत्वा भोजने उपवासं त्रिरात्र
 कुर्यादिति स्मृत्यर्थे सारे ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टा ० लक्ष्मणभट्टकृता वाचारत्ने प्रातः खानम् ॥ ॥

अथ खानोत्तरकृत्यम् । हारीतः—खान्वागात्रमवष्टुज्यान्नशिरोविद्युयान्नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यादिति । त्रिकांडमंडनः—दीपं
 शूर्पतथाशय्यां पादत्राणं च मार्जनीम् । खानं तसं स्पृशेद्यस्तु नः खानेन शुद्ध्यति । विष्णुः—न तैलवसे स्पृशेन्न पूर्वधृतमक्षालितवासो विभृयत्

स्नातएवसोष्णीषेधौतवाससीविभृयात् म्लेच्छांलयजपतितैर्नसंभाषेतइति । उष्णीषेकशजलपकर्षणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः । अतएव
हारीतोकौगात्रग्रहणम् । केचित्तुसोष्णीषवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनाखानोत्तरमपिधौतप्रसिद्धोष्णीषधारणम् । बृद्ध
पराशरेण—यच्चश्मश्रुकेशेषुजलदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवस्त्रेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—
मार्जयेद्ब्रह्मशेषेणोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयाखानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नातोनागानिमृज्याच्चस्नानशाब्दानपानिने
तिविष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसाराचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनिषेधेसिद्धेस्नानशा
ठीनिषेधोदोषाधिक्यार्थइतिदोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाठीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—
स्नात्वादूरतटेतिष्ठेत्प्राचीनावितिनाद्विजः । यावत्स्रवतिदेहांबुतूष्णीभूतादितृप्तये । सुराविंदुसमाज्ञेयाःपृष्ठतःकेशविंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः
सर्वतीर्थोपमाबुधैः । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्रवतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिवांतिशिरसोमुख
स्याप्सरसस्तथा । वक्षसोपिचगंधर्वाअधस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतावरेणवाप्रौच्छयविभृयाच्छुष्कवाससी ।
अमार्जनपक्षेगोदोहनकालपर्यंतंतथैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वस्त्रोदकमपेक्षेतेयमृतादासवर्णिणः । कंचित्कालंस्थित
स्तस्माज्जलंभूमौनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिखात्वासेवतमानवइतिविष्णूक्तः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—
ततस्त्वाचमनंश्रुत्वाप्रोक्षितंवल्लभावेत् । श्रोगयाज्जवलक्यः—स्नात्वैवांससीधौतेअक्लिप्त्रेपरिधायच । प्रक्षाल्योरुमृदाद्भिश्चहस्तौप्रक्षाल
येत्तथा । जाबालिः—स्नात्वानिवस्यवसनंजंवेशोधेमृदंभसा । अपवित्रीकृतेतेहि कौपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरमिदमि
तिकेचित् । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—शुचीवोहव्यामस्तइत्युक्त्वाशुद्धमंवरम् । संप्रोक्ष्यदेवस्यत्वेतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उडु

लंजातेवदमित्युक्त्वालोकयेत्ततः । आवहंतीत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचमेत् । श्रुतुः—श्राणणस्यसितवंगंनुपस्यरक्तमुच्यणम् । पीतवैश्यस्य
 शूद्रस्यनीलंमलत्रदिष्यते । उल्बणरक्तम् । मलवल्कृष्णमितिशुश्रुचीचंद्रः । यच्चुनारसिंहे—नरक्तुण्णंवासोनीलंचप्रशस्यते । मलाक्तं
 चदशाहीनंवर्जयेदवाशुधइतिरक्तनीलत्रयोनिपेयःसपूर्ववास्यात्थावियशूद्रभिव्रविषयः । व्यासः—नाग्निदीप्तेनानाद्रंणनसूच्याश्राय्रितंनच ।
 कौपीनशठितंभिन्रमलिनकेशदूपितम् । छिन्नाग्रंचोपवद्रचकुत्सितधर्मतोषिदुः । भारते—वग नान्यावृतांश्रायंनचतिविकृतंतथा । योग
 याज्ञवल्क्यः—दग्धंजीर्णंचमलिनभूपकोपहततथा । सादितगोमहिष्यौधैस्तस्याज्यंसर्वथाद्विजैः । प्रयोगपरिजानेसंग्रहे—धानं
 कृत्वाद्रवसंतुजर्ध्वसुत्तारेद्दुध । आद्रवकामधस्तात्रैत्युनःशानेनशुद्धयति । नत्रैवोशाना—द्यात्वानुपहतवगंपरिदध्यात्कथचन । स्मृतिरत्वावल्यांअंगिराः—
 पूर्ववखावासंप्रोक्ष्यप्रणवेनतु । अनुपहतअपरिहितम् । जात्रालिः—नाद्रंभेकचवमनपरिदध्यात्कथचन । सप्तवाताहतवगंशुक्त्रप्रतिपादितम् । आद्रंवापिद्विजा
 आद्रंवासास्तुयत्कुर्याज्जपहोमव्रतादिकम् । सर्वतद्राक्षसविद्याद्दहिर्जानुचयत्कृतम् । समवाताहतवगंशुक्त्रप्रतिपादितम् । आद्रंवापिद्विजा
 तीनामाहतंगौतमादिभिः । कृष्णभट्टीये—ईपद्वैतत्रियाधौतशूद्रवौतंतेवच । अत्रौतंत्रविज्ञेयशु रुद्रक्षिणपल्लवैः । देवलः—स्वयधौ
 तेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्योविपश्चिता । नतुनेजकधौतेननाहतेनाचकुत्रचित् । नाहतेनेत्येकंपदम् । स्वयग्रहणादेवनेजकनिवृत्तस्त्रिपयोऽन्येनापि
 ब्राह्मणादिनाधौतेनक्रियाकार्येत्येतदर्थम् । अहन्तलक्षणमाहपुलस्त्यः—ईपद्वैतंनवधेतंसदग्यन्नधारितम् । अहततद्विजानीयात्सर्वकर्म
 सुपावनम् । ब्राह्मे—अच्छिन्नाग्रचयद्व्यंशुदाप्रक्षालितचयत् । अहतथातुरक्त्वातरयविव्रमितिस्थितिः । माधचीयेप्रजापतिः—क्षौभं

१ नानकृत्वाचारंवनलजेनयामभोद्विज । शृष्टेनानमशोकृत्वानिशुजेनगन्तं । नस्कारंपरिगायादंननयागगारक्षिणेत् । इदंत्वंमात्परिनिष्कृणभद्वीयेन्म
 लाकरियेच ।

वासःप्रशंसिततर्पणसदशं तथा । काषांधातुरक्तं वानोल्बणतत्तुकाहंचित् । भृगुः—दिवाकीर्तिकृतं वासःसर्वदापरिवर्जयेत् । काशीखंडे—
नीलीरक्तं तु यद्द्वंद्वं दूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडाथसंयोगशयनीयेन दुष्यति । अंगिराः—मृतेभर्तुरियानारीनीलीवस्त्रं प्रधारयेत् । भर्तुतु नर
कंयातिसानारीतदनंतरम् । चंद्रोदयेस्कां दे—स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । वृथा तस्य महायज्ञानीलीवासो विभर्तियः । टोडरा
नंदे भविष्ये—नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्त्वं गेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पंचगव्ये न शुद्धति । भिताक्षरायां मार्कंडेयः—रोमकूपै
र्यदा गच्छेद्रजोनील्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्णेषु च सामान्यात्तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् । नीलीदोषः कार्पासे एव । ऊर्णयां पट्टं वस्त्रे वानीलीरागो न दुष्यती
तितत्रैवोक्तेः । नारायणदासनिबंधे भृगुः—स्त्रीघृताशयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य वृद्धैर्वैश्यस्य सर्वेषु विधारेणमिति । ज्ञाना
तपः—श्रागग्रमुदग्रं वाधौतं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावेधौतवस्त्रस्य शाणक्षौ
माजिना निच । कुतपयोगपट्टं वा द्विवासासायेन वा भवेत् । क्षौममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंबलः । धौतेति विशेषणपदाच्छणादीनि प्रक्षा
लितान्यपि पृच्छीयात् । द्विवासेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शाणादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनेत्युक्तमपरांके । अन्येतु—परिधेयंस
दावासः कार्पासं सदशंसितम् । क्षौमं वा कुतपं वापिनकौशेयं कदाचनेति जातूकर्णयोक्तेः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यत्तु आद्धहे
माद्रौ बौधायनः—क्षौमाणि वासांसितेषामलभे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवतीति तच्छ्रद्धेदेयवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थसारे—केशनिर्मितवस्त्रधरणे
उपवासइति । व्यासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोर्ध्वनाधस्तानंबरम् । नांतर्वासोविधायान्यद्दसीतवसनंबुध ॥ ॥ उत्तरीयमाहजातू
कर्णयः—संग्रथिपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्याद्ब्रह्मोत्तरीयात्वेकांगुलं ब्रह्मंगुलं चतुरंगुलं चतुरंगुलं वा सूत्रैरेव कृतं परिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वासुड
क्तं प्रयोगपारिजाते संग्रहे—घोडशब्दादशाष्टाभिरंगुलैर्विस्तृतं च यत् । आयतं व्याममात्रं च तदंतर्वासुडरितम् । उत्तरीयांतर्वासुसोरभेदइति

केचित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थज्ञोपवीतंवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्योर्ध्वभागमुत्तरीयं कुर्यात् । एकचेत्स्योत्तरवर्गेणप्रच्छादयतीतिपार-
 स्करोक्तः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदशनधारयेत् । प्राग्रयंचोत्तरीयंतु कर्मकालेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तः । उत्तरीयस्थानीयंतृतीयो-
 पवीतजीवत्पितृकोनधारयेत् ।—उत्तरीययोगपदंतर्जन्यारंजंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्थ्यज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । उत्तरीयं
 चनोपरिवासोमात्रं किनुसग्रंथिपरिमंडलमित्यादिजातूकण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवत्येव ।—एकवस्त्रोपवीतंजातूकुर्याद्वेवतार्च-
 नम् । नचार्थेद्विजान्नान्यत्कुर्यादेवंविधोनरइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यसामान्यरूपत्वाजीवत्पितृकस्यसर्वोत्तरीयवाधइति
 चेत् । न । उत्तरीयशब्दस्यौगिकत्वेपिजातूकण्योक्तोत्तरीयेरुढेरितिपितृचरणाः । बर्धमानपरिभाषार्यांशात्तातपः—सव्याद-
 सात्परिप्रष्टकटिदेशधृतांबरम् । एकवस्त्रंविजानीयाहैवेपिच्येचकर्मणि । बौधायनः—अकच्छ.पुच्छकच्छोवाविकच्छःकटिवेष्टितः । यावदास्ते
 द्विजस्तावच्छूद्रएव नसंग्रयः । पुच्छकच्छःपुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्यमेलनेनैकस्यैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषिद्धम् । अत्रद्विज-
 स्योद्देश्यत्वावच्छेदेकत्वेसर्वस्यापितत्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्यतत्त्वेपरीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात्स्त्रीशूद्रादेरपिक-
 च्छभावस्यकः । नचद्विजपदश्रुतेःशूद्रस्यशूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेःकच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणतु कैमुतिकन्यायार्थम् । अत-
 एवशूद्रपदं अकच्छस्यनयत्वोक्तिश्च । आहृहेमाद्रौ—नमःस्यान्मलद्वासानमःकौशेयिकेवलः । नमोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नमोदग्धपटस्तथा ।
 नमश्चस्यूतवासाःस्यान्नमःकौपीनकेवलः । नमःकाषायवस्त्रःस्यान्नमश्चार्धपटावृत । विकच्छोऽमुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्रएवच । अधौतवस्त्रो
 मलवद्वस्त्रःरजकादिधौतवस्त्रोवा । एकस्यपटस्यार्धावृण्वानोऽर्धपटावृतः खंडपटंवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितुत्तारधेनवस्त्रांतरेणवाकटिबंधनं

१ उपवीतंवायुक्तमितिपाठ २ वासस्यापिभवत्येवेतिपाठ । ३ विकच्छोविपरीतकच्छ ।

द्वितीयकच्छः । अत्रमलवन्निषेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीतियाज्ञवल्कयोक्तेः । वस्तुतस्तुनग्नःस्यान्मलवद्वासाइत्यादौ निषेधश्रुतेः ननग्नःकर्मकुर्वीतित्येनैकवाक्यत्वाच्चानग्ननग्नत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुरषार्थत्वाद्भिन्नवाक्यमेवयुक्तमितिहेमाद्रिः । कौशेयकेवलस्यनग्नत्वोक्तेः वासःसहितकौशेयत्वेननग्नत्वम् । भृशुः—नग्नोमलिनवस्त्रःस्यान्नग्नश्चाद्रपटावृतः । नग्नोरक्तपटस्तथेतिचंद्रिकायांद्वितीयपादेपाठः । सर्वकर्मस्वासुरकच्छानिषेधमाहयाज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदेवैग्नियेचकर्मणि । बधीयात्रासुरीकच्छांशेषेकर्मणिवेच्छया । तल्लक्षणमाहसएव—परिधानाद्बहिःकच्छानिवद्बाह्यासुरीमता । बहिःकच्छानुसंवृतपरिधानवस्त्रांतइतिवर्धमानः । स्मृत्यंतरे—संयोजितदशंवापिह्यर्धच्छन्नदशंतथा । नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवल्लंशस्तंसर्वकर्मसु । कृष्णभट्टीयेयोगयाज्ञवल्क्यः—जानुमूलंतुवल्लंस्यात्रिकच्छंधारयेद्बुधः । मनुः—नाभौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम् । वस्त्रप्रावरणंयत्स्यात्त्रिकच्छमुदाहृतम् । भारते—अन्यदेवमेवेद्वासःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यच्चलोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । सुमंतुः—अन्यत्स्थानेनैतथापानेभोजनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखानोत्तरकृत्यम् ॥

अथतिलकविचारः । विष्णुस्मृतौवृहन्नारदीयेच—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रविनाकृतम् । पाद्भेकार्तिकमाहात्म्येष्वेवम् । इंदयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसंब्यार्थम् । उत्तारार्थेसर्वपदश्रुतेः । अपवित्रेणयज्ञतमज्ञातेनचयद्भुतम् । यच्चसून्यललाटेनतदत्यल्पफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेपिवाक्यंतथापितत्क्षत्रियादियत् । ऊर्ध्वपुंड्रंदिजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात् । माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्रालिख

नाच्च । काशीखंडे सप्तर्षिचर्चने ऊर्ध्वपुङ्गुकितालिकाइत्युक्तेश्च । नचकालाग्निद्रोपनिपद्युक्तत्वाद्द्रवत्रिपुङ्गुत्वम् । श्रुतौ हि भस्मधारणमात्र
 मास्नातं न तु पुङ्गुत्वेन कर्मागत्वेन वा । तत्र हानत्वेनाप्युपपन्नम् । यद्यपि कर्मागतं यथापिशौवकर्मपरम् ।—विना भस्मविपुङ्गे विना रुद्राक्षमालया ।
 पूजितोपिमहादेवो न स्यात्स्य फलप्रदइति तिथितत्वे लैगात् । सितेन भस्मना तिर्यक्त्रिपुङ्गुस्य तु धारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्मंत्रेण शस्य
 ते इति स्मृतिरिवाचल्यं वचनाच्च । साधिकपरत्वात् ।—स्नात्वा पुङ्गुमृदा कुर्याद्द्रुत्वाच्चैव तु भस्मनेत्याश्वलायनोक्तेः । तयोरप्यूर्ध्वपुङ्गे पर्ये
 ते इति स्मृतिरिवाचल्यं वचनाच्च । साधिकपरत्वात् । नतस्य फलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेति स्मृतिरिवाचल्यं वचनाच्च ।
 वकुर्यात् । तयोराहितानाहितानाद्ययोः । ऊर्ध्वपुङ्गुविना मोहाद्यदि कुर्यात्त्रिपुङ्गुम् । नतस्य फलमाप्नोति नरकं ध्रुवमिति तद्द्रस्मान्यपरम् ।
 चनात् । यत्तु पाद्वेककार्तिकमाहात्म्ये—ऊर्ध्वपुङ्गे त्रिपुङ्गुः करोति सनराधमः । मुक्त्वा विष्णुगृहं पुण्यसयाति नरकं ध्रुवमिति तद्द्रस्मान्यपरम् ।
 तद्धारणविविधैर्यथापत्तेः । यद्वा शुद्धतात्रिकपरम् । नच श्राद्धे त्रिपुङ्गुनिषेधानुपपत्तेस्तत्राप्तिः । तदधिकारिणिक्षत्रियेतन्निषेधचारितार्थात् ।
 रागप्राप्तनिषेधोपपत्तेश्च । साधवीर्ये ब्राह्मे—पर्वताग्नेन दीतिरेममक्षेत्रे विशेषतः । सिन्धुतीरे च वल्मीके तु लसीमूलसंस्थिताः । मृदएतास्तु सग्रा
 ह्यावर्जयेदन्यमृत्तिकाः । चंद्रोदये गौभिलः—गोरोचनं पचगव्यं पचांगत्रिव्यवृक्षतः । कालीयकं चंदनं च पद्मकरं कचदंनम् । गोमयंहो
 लिकाभस्मश्चेतापीतारुणाचमृत् । पुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राह्यानदनद्योस्तु शर्कराः । पचांगमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि । कालीयकं पीतचंदनम् ।
 व्यासः—जाह्ववीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्तियः । विभर्तिरूपसोऽर्कस्य तोमनाशाये केवलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंभूतांगोपीवापी
 समुद्भवाम् । मृदं मूर्ध्नि विवेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । साधवीर्ये—द्वारवत्सु इवाद्गोपीचंदनाद् ऊर्ध्वपुङ्गुम् । धारयेन्नित्यमेव हि पाहति दिने दिने ।
 पाद्वे—मृत्तिका चंदनभस्मतोयैव चतुर्थकम् । एभिर्द्रवैर्यथाकालमूर्ध्वपुङ्गुभवेत्सदा । चंद्रोदये ब्रह्मांडे—जलेन तिलकंकुर्यात् जलांतः कर्म
 सिद्धये । तोयेन तिलकं हानोत्तरमावक्ष्यपरिधानादिति पंचायतनसारः । वक्ष्यपरिधानोत्तरमपि द्रव्यांतराभावइति चंद्रोदयः । आश्वला

यनः—स्वात्वापुंड्रमृदाकुर्याद्धृत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वपापापत्तये । तत्रविशेषमाहव्यासः— ऊर्ध्वपुंड्रमृदाकुर्यात्त्रिपुंड्रं भस्मना तथा । चंदनेनोभयंकुर्यान्नतिर्यगोपिचंदनम् । चतुर्विंशतिमते—येषुदेशेषुयविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रताद्यावमन्येतघर्माचाराश्चतत्रये । तिलककरणेषोविशेषोब्रह्मांडे—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकाद्वादानित्यमुक्तिदाचप्रदेशिनी । एतैरंगुलिभैदस्तुकारयन्नखैःस्थेत् । तिलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यन्नतस्मृतौच—दशांगुलप्रमाणंतुत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलमध्यमंथादष्टांगुलमतःपरम् । सप्तषट्पंचभिःपुंड्रमध्यमत्रिविधंस्मृतम् । चतुस्त्रिद्व्यंगुलैःपुंड्रकनिष्ठंत्रिविधंभवेत् । तिलकाकृतितिविशेषोपितत्रैव—वर्तिदीपाकृतिवापिवेणुपत्राकृतिं तथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृतिंवापिशंखाकारंमथापिवा । प्रयोगपारिजाते—नितिलेचैववाह्वोश्चदंडवत्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवलिखेत् । वेणुपत्रसमाकारंवाह्वोर्मध्येलिखेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदेशे लिखंबूपलाशवत् । नितिलेलाटे । यत्तुपंचायतनसारेपाद्मे—नासामूलंसमारभ्यललाटांतंलिखेन्मृदा । मध्येच्छिद्रंप्रकर्तव्यंतच्छिद्रं हरिभंदिरमिति । तत्रमूलंमृग्यम् । अत्रकाश्चित्—वीक्ष्यादर्शजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रमहाभागसयातिपरमांगतिमिति ब्रह्मांडोक्तेर्जलेप्रतिबिंबद्वोर्ध्वपुंड्रकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शेनजलेत्वलोकयन्नितीकृष्णभट्टीये—तिलकप्रकरणेऽस्यत्यतरात् । मयिनेजइतिच्छायासांघ्नांबुगतांजेदितियाज्ञवल्क्येनजलेस्वप्रतिबिंबदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्यचंद्रिकाद्यलिखितत्वेननिर्मूलत्वाच्च । स्मृतिरत्नावल्यांपृथ्वीचंद्रेचब्राह्मे—सदर्शेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्धेतदर्भत्यागेनचैवहि । ब्रह्मांडे—नामानुष्कार्यविविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविधानात्रारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यस्येदोविदंकंठकूपके । विष्णुदक्षिण

कुक्षौतुतहुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमकर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरचहृषीकेशवामयोर्वाहुर्गर्णयोः । पमनाभपृष्ठदेशेककुक्षुनामोदरस्मेरत् ।
 वासुदेवस्मेरन्मूर्ध्नितिलकधारयेत्कमात् । केगवादिमत्राश्रुधीनमोताद्रष्ट्याः । तिलकलापनक्रमोप्ययमितिप्रयोगपारिजातः । आश्र
 लायनः—मूर्ध्निललाटेनाभौचहृदयेकठक्कपके । पार्श्वेचाहो. परगलेदक्षमव्येचपश्रिभे । स्तनयोर्मूर्ध्नितमैश्रश्रानेनेचेष्विन्द्रि-शुखः । नत्रैत्र—
 सकर्षणादिभि. कृष्णेगुह्येचकेशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेयेवम् । पंचायननसारेपात्रे—एवद्वादशपुद्गणित्रागणःसततचरेत् । चत्वा
 रिसूभृतांप्रोक्तपुद्गणिद्वेविशांस्मृते । एकपुद्गचनारीणांशद्राणांचविधीयते । ललाटेहृदिवावाहोश्रु. पुद्गणिवायेत् । ललाटेहृदयेद्वेदुभाले
 त्वेकविधीयते । मदनपारिजातेत्रस्रांडे—श्यामशांतिकरप्रोक्तरक्तवज्रकरतया । श्रीकरपीतमित्याहुःश्वेतमोक्षप्रदायकम् । श्याममृगम
 दादेः । रक्तसिदूरादेः । पीतगोरोचनादेः । हारीतः—अश्रंगेसूतेकैवविवाहेतुत्रजन्मनि । मांगल्येपुचसर्वेपुनवार्यगोपिचंदनम् । आन्द्रदी
 पकलिकायांचिष्णुः—ऊर्ध्वपुद्गद्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । आद्रकालेतुसंप्राप्तेः कर्ताभोक्ताचवर्जयेत् । नत्रैत्रनारायणः—ऊर्ध्वपुद्
 विपुद्गवाचद्राकारमथापिवा । आद्रकर्तानकुर्वीतयावसिंडान्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शंप्येवम् । आद्रदिनेतिलकनिषेधः प्रात. सव्यावदनादान
 पीतिश्राद्धकाशिका । तत्र । नर्जयेत्तिलकभालेश्राद्धकालेकदानेतिस्वयन्ननोक्तेः । यत्तुपराशरः—ऊर्ध्वचितिलकं कुर्याद्वैवपिन्येचकर्म
 णीति तत्पर्षणादिपरम् । यत्तु—ऊर्ध्वचितिलकं कुर्यान्नकुर्वीच्चविपुद्गकम् । निराशाः पितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुद्गकमितिद्विद्रुपराशरेण
 श्राद्धेऊर्ध्वपुद्गभवतीत्युक्तम् तन्नोक्तपर नकर्तृपरमितिष्टुञ्चीचंद्रः । निष्कर्षस्तुशिष्टाचाराद्यवस्था । ऊर्ध्वपुद्गचतुलसीश्राद्धेनेच्छतिकचन ।
 वृद्धाचारः परिश्राद्यस्तस्माच्छ्रेयोर्थिभिर्नैरितिदृहृद्वारदीयात् । आचारतिलके—नचोर्ध्वेधारेयेद्भस्मसृदतिर्यङ्मनधारयेत् । चदनगरु
 कस्तूरीकुक्षुमानियथेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यां—ब्राह्मणानांनृपाणांचभस्ममिश्रचचदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणं त्रिपुद्गवारयेद्विजः । मध्यमा

नामिकांगुष्ठैर्ललाटेयत्रिपुङ्गुकम् । तत्रिपुङ्गुभवेच्छस्तं महापातकनाशनम् । केदारखण्डे—ललाटेगुष्ठेरेखाचआदौभाव्याप्रयत्नतः । मध्यमां व्रजित्वातुअगुलीद्वयकेनच । एवंत्रिरेखासंयुक्तंललाटेयस्यदृश्यते । सशैवःशिववज्ज्येयोदर्शनात्पापनाशनः । पुरुषार्थप्रबोधे—श्रौतंभस्मद्वि जासुख्यंस्मार्तगौणंप्रकीर्तितम् । श्रौतंभस्मतथास्मार्तद्विजानामेवकीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नंघृहस्थानांविशेषतः । समिदशिसमुत्पन्नंघार्थैवै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणांश्रोत्रियागारेपचनाधिसुद्भवम् । अन्येषामपिसर्वेषांघार्थदावानलोद्भवम् । अपकमतिपक्कंचसत्यज्यभसितंसितम् । आदायवाससालोड्यभस्माधारेविनिक्षिपेत् । चंद्रोदयेशैत्रे—तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुङ्गुसमाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्निप्रणवेनतुमंत्रतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमंत्रेणदेशिकः । सव्येनदक्षिणेकर्णवामदेवेनवामतः । अधोरेणतुकंठेचमध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः । हृदयंहृदयेनैव त्रिभिरंगुलिभिःस्पृशेत् । विन्यसेद्दक्षिणेवाहौशिखामंत्रेणदेशिकः । वामेवाहौन्यसेद्द्वीमान्कवचेनत्रियंगुलैः । मध्येनसंस्पृशेन्नाभ्यामीशानामिधमंत्रतः । तत्रैवाक्रियासारे—भस्मनवैत्रिपुङ्गुचट्टहिणांजलसंयुतम् । धार्थत्रिपुङ्गुक्षीणांचयतीनांजलवर्जितम् । वनस्थप्रतिकन्यानांदीक्षा हीननृणांतथा । षडंगुलयतंमानमपिवाधिकमानकम् । नेत्रयुगमप्रमाणेनभालेदीप्तंत्रिपुङ्गुकम् । अधिरित्यादिभिर्मंत्रैःषड्विंशत्येवैस्तथा । त्र्यायुषेणचमंत्रेणमेधावीत्यादिनाथवा । त्रैयंबकेणमंत्रेणसतारेणशिवेनच । पंचाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनयुतेनच । चंदनाद्युपरिप्राज्ञोधारयेद्भस्मवैदिकम् । लौकिकंचंदनाद्यंतुभस्मोपरिनधारेत् । सूत्रसंहितायाम्—ऊर्ध्वपुंड्रयंत्रिनित्यंधारयेद्भस्मनामृदा । ललाटेऽहर्गमेनिष्ठश्रंदनेनाथवा नरः । अर्हागमेनिष्ठस्तांत्रिकः । धारणप्रकारेचंद्रोदयेचवाराहे—दक्षिणेतुमुजेविप्रोविभृयौद्वैसुदर्शनम् । सव्येतुशंखंविभृयादितिवेदविदोविदुः । क्षत्रादेस्तुब्रह्मांडे—चक्रंचदक्षिणेवाहौशंखवामेपिदक्षिणे । गदांवामेगदाधस्तात्पुनश्चक्रंचधारयेत् । शंखोपरितथापञ्चपुनः

पद्मं चक्षिणे । हलायुधे—वामेवाहैगादापद्मशंखं चक्रदक्षिणे । उपर्यधः क्रमोक्तेन धृत्वा पापक्षयो भवेत् । हृदये बालालटे वा विलिखेन्मत्स्य
 कच्छपौ । मन्त्रमष्टाक्षरं वा पिप्रीयते तस्य केशवः । रामार्चनं चंद्रिकायां—लालटे तु गदाधार्यामृद्धिं चापः शरस्तथा । नदकश्चैव हन्मध्ये शंखच
 क्रेऽमुजद्वये । प्रयोगपारिजाते सायणीये च शंखः—चक्रांकितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः सर्वदा शुचिः । अनयोर्व्यवस्थासूतसंहितायाम्—
 वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना । लालटे भस्मनातिर्यक् विपुङ्गुं धार्यमेव हि । विष्वग्नामदितत्रेपुदीक्षितानां विधीयते । शंखचक्रगदापूर्वर
 कननान्ये देहिनाम् । वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यं कितो यदि । पतये वनसेदहस्तथापुङ्गुंतरादपि । अत्रैवापान्यवस्था—शुद्धवैदिकेन शिवम
 क्तेन विभूतिरेव धार्या । शुद्धवैदिकेन विष्णुभक्तेन गणपत्यादिभक्तेन च तिलको धार्यः । तांत्रिकत्रैदिकैश्चैष्णवेन च च्छिद्रतिलकश्चक्रादि च धार्यम् ।
 तांत्रिकवैदिकेन शैवेन विभूतिस्तिलकश्च विभूतिमात्रवा धार्यम् । शुद्धतांत्रिकेण विष्णुभक्तेन सच्छिद्रतिलकश्चक्रादि च धार्यमिति । यत्तु विष्णुः—
 शंखचक्राद्यं कनचर्या तद्वृत्यादिकतथा । एकजन्तरे यं धर्मो न जानुस्याद्विजन्मनः । शंखचक्रमृदायस्तु शूर्यात्तसायसेनवा । सशुद्धवद्बहिष्कार्यः सर्व-
 स्माद्विजकर्मण इति । यच्चाश्वलायनः—यथाऽमशानजकाष्ठमनर्हैसर्वकर्मसु । तथा चक्रांकितो विभ्रः सर्वकर्मसु गार्हंत इति । यच्च—यस्तु स
 तसंखादिलिचिह्नतनुर्नरः । ससर्वयातनाभोगी चांडालोजन्मकोटिपु । द्विजतु तसंखादिलिगांकिततनुनरः । संभाष्यरौ वयातियावदिद्राश्च
 तुर्दशेति बृहन्नारदीयं तच्छुद्धवैदिकपरम् । सूतसंहितावाक्येन वैदिकस्य चक्रादि वारणनिषेधादेन तत्रात्रिकस्यापि तन्निषेधेशंखचक्रादिविध्या
 नर्थक्यापत्तः । न च तस्य शुद्धविषयत्वेन सावकाशत्वम् ।—शंखवाशंखचक्रेनातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथ विप्रो वैत्रह्वकर्मसमारभेदिति
 नृसिंहप्रसादे पाप्मेन, ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वायदिचेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुः शिरसामजरीधरः । गोपीचदनलिसांगोदृष्टश्चेत्तद्वक्तु
 इति काशीखंडेन, दक्षिणे च भुजे विप्रो विभ्रः सुदर्शनमिति चंद्रो द्येयारणप्रकाशो च वाराहेण ब्राह्मणदेरपि तद्विधानात् । यत्त्वत्र विप्राः ।

दिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवस्तुत्यर्थनविप्रादीनप्रतिविधयर्थमितिस्मृतिरत्नावली । तत्र । विधिश्चुतेः । तत्रतदभावात्तथेति । एतेषां वाक्यानांपतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञदीदंश्रणायैव । अत्रयच्चरून्यल्लटेनेतिभालेतिलकाभावेऽल्पफलश्चुतेरूर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंतिलकमित्येकवचनात्तदविवक्षायांभानाभावाच्चल्लटेएकपुंड्रंनित्यं द्वादशपुंड्रंणितुकाम्यानीतिकेचित् । तन्न । कामयोगाभावात् । नचात्रविश्वजिन्यायः । स्वर्गकल्पनानुपपत्तेःफलान्तरेविनिगमकामाभावात् । अतएकपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्रंणितुमंत्रसाध्यत्वाद्दीक्षितपराणीतियुक्तंप्रतीमः । द्वादशपुंड्रंणिवैष्णवपराणीत्याचारचंद्रोदयः । इतिश्रीमन्नारायणमहं लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेतिलकप्रकरणम् ॥ ॥

अथसंध्यानिरणयः । स्कांदे—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते । सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः । दक्षः—रात्र्यंतया मनाड्यौद्विसंध्यादिःकालइध्यते । दर्शनाद्रविरैखायास्तदस्तोमुनिभिःस्मृतः । सुधानिधौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका । अधमासूर्यसहिताप्रातःसंध्यात्रिधामता । उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तमास्करा । कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता । संवर्तः—प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीतयथाविधि । सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादित्वंगम् । तेतथैवमहाराजदंशितारणमूर्धनि । संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे । इतिभारतादितिचंद्रिका । अर्धदानस्यश्रौतत्वादाशौचेतदेवापुष्टेयमितिचंद्रिकोक्तेर्गायत्रीजपोपस्थानयोरशौचेपाक्षिकत्वस्वस्थवक्ष्यमाणत्वात् । उभयोःसंध्ययोःकालेरजावार्ध्वमुत्क्षिपेदितिवाक्याच्चार्धदानंप्रधानमिति वयम् । भट्टदिनकरस्तुसंध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृताबुपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेवाच्यम् । नोपतिष्ठतियेसंध्यांस्वस्थावस्थामुवैद्विजाइत्यत्रिस्मृतेरुपस्थानमेवप्रधानमित्याह । उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानंवाच्यमितिमाधवःकृष्णभट्टश्च । स्मृतिरत्नावल्यांशंबः—प्रातःसंध्यासनक्षत्रां

मध्यमांलानकर्मणि । लानकर्मणीतिमध्याह्नानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । सध्यायाअकरणेत्यथायो मनुः—नानुतिष्ठतियःपूर्वानोपास्तेयस्तुपश्चि
माम् । सरुद्रवद्वहिःकार्यःसर्वस्माद्धिजकर्मणः । याज्ञवल्क्यः—सर्वावस्थोपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याचनहीयतह्यन्यजन्मग
तोपिसः । याज्ञवल्क्यः—अनर्तश्चोत्सृजेद्यस्तुसविप्रःशुद्रसंमितः । भारते—येनपूर्वाभ्युपासतेद्विजाःसंध्यानपश्चिमाम् । सर्वास्तान्धामि
कोराजाशुद्रकर्माणिकारयेत् । स्कांदकौर्मयोः—संध्याहीनोऽशुचिर्निलमनर्ह सर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । वि
ष्णुपुराणे—सर्वकालमुपस्थानसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः । विभ्रमःअप्रादिनासंध्याकालज्ञानं पैशाच्यंवा ।
सध्याविधिषुद्धिजपदोक्तेर्नशुद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्यतुदुक्तस्येवेतिपंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यां च । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नयोः
कुडगोलकयोरपिसंध्या—कुडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यां स्यूतेः । शातातपः—अनृतंमद्यगंधंचदिवमैशुन
मेवच । पुनातिवृषलस्यान्नवहिःसध्याबुपासिता । गृहेपुप्राकृतीसध्यागोष्ठदशगुणास्तुता । नदीपुशतसाहस्राअनंताशिवसंनिधौ । अनंतवि
ष्णुसनिधावितिचंद्रिकायांचसिष्टपाठः । प्राकृतीएकगुणा । व्यासः—वहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्याततीर्थशतगुणासाह
स्त्रीजाह्वीजले । माघचीयेऽत्रिः—उभेसंध्येकृतव्येत्राह्मणैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ अथप्रयोगः । बृहत्परान्तरः—पूर्वासंध्यातुगायत्री
ब्राह्मणीहंसवाहना । रक्तपद्मारुणादेवीरक्तपद्मासनस्थिता । रक्तभरणभारंगीरक्तमल्यांत्ररातथा । अक्षमालाजलाधारवरहस्तामरावृता ।
विश्रमात सुराभ्यर्च्येपुण्येगायत्रिवैधसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थमहेनिघ्नन्पुनीहिमाम् । सध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरुद्रदेवता । वृषेद्रवा
हनादेवीज्वलन्निशिसधारिणी । श्वेतांवरवराश्वेतनागभरणभूषिता । श्वेतस्रगक्षमालापिकृतानुरक्तशकरा । जलाधारजटायात्रीधरेद्रप्रभवा

तथा । मातर्भवानिविश्वेशिविश्वेश्वजनाच्चेते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णाविष्णुदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णव
 स्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्त्रगभूषणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वर्गदेवतेदेविवरेण्येचघन
 प्रदे । सर्वाभरणस्तुलेआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखंशूलम् । खगोरुडः । मदनरत्ने—वृद्धांसरस्वतीकृष्णांपीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् ।
 शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । बदर्याश्रमवासांतामायांतीसूर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगंवनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशां
 तादेवीमावाहयाम्यहम् । आचारादर्शो—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । संवर्तः—अथाचम्यकुशैर्युक्तआसनेसमुप
 स्थितः । करसंपुटकंकृत्वासंध्यांनित्यंसमारभेत् ॥ ॥ आसनम् । स्मृतिसारे—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच । दारुजंतालपर्णवा
 आसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपण्यादिदारुविहितं । चंद्रिकायांकौशिकः—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । योगयाज्ञवल्क्यः—कौशे
 यंवाथवाचर्मचैलंमूलमथापिवा । मार्कंडेये—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णजिनंतथातातवर्जयेत्युन्नवान्यूही । स्मृतिसमु
 द्भये—वंशासनेतुदारिद्र्यपाषाणेव्याधिसंभवः । धरण्यादुःखसंभूतिदौर्भाग्यभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचितविभ्रमः । कृष्णाजि-
 नज्ञानसिद्धिमोक्षश्रीव्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोरक्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलःप्रोक्तः
 सर्वार्थश्चित्रकंबलः । मार्कंडेये—तद्भद्रोपविशेत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । बृहस्पतिः—बध्वासनेनियम्यासूस्त्वान्यस्य्यादिकंततः ।
 सन्निमीलितदृब्धौनीप्राणायामंसमभ्यसेत् । आसनंतुवायुपुराणे—पद्ममर्धासनंवापितथास्वस्तिकमासनम् । शांतिहेमाद्रौकौर्मे—
 ऊर्वोरुपरिविभ्रंद्रकृत्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

योगसाधनमुत्तमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोरंतरेणहि । समासीनात्मनःश्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—रक्षयेद्वारिणा
 ल्मानंपरिक्षिप्यसंततः । रक्षा शिक्षाबंधइतिकेचित् । तन्न । शिक्षाबंधस्यतत्राहुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शः । प्राणायामोत्तर
 भित्तिकाभयेनुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतुकौर्मे—प्राणाःस्वेदहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । तद्विचिध्यं कौर्मे—साएवद्विविधःश्रोक्तःसगर्भोऽगर्भएवच ।
 सगर्भमाहुःसजपसगर्भजपंबुधाः । अगर्भोयोग्याभ्यासोपयोगी । व्यासश्चौनकौ—ग्रणवव्याहृतियुतांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायत
 प्राणःप्राणायामःसुच्यते । ग्रणवव्याहृतीतिद्वेद्व्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचे
 त् सव्याहृतिसप्रणवाभितियोगयाज्ञचल्च्यविरोधः । अतोगायत्रीशिरसासार्धजोपेज्याहृतिषूषिकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्राणसंयमइ
 तियाज्ञचल्च्य्याद्भवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगात्रिःप्रणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् ।
 ससव्याहृतिभिःसार्धसप्तोकारसमन्विताम् । शिरसासहितादेवीप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्ञचल्च्यविरोधात् । यत्त्वतएव
 व्याहृतीनामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्चरस्ताच्चित्सम् । गायत्रीविशेषणत्वानुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणस्यतयाऽसंबद्धार्यस्यव्याह
 ल्यन्वयायोगाच्च । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्वयायोगाद्भुक्तोर्भवन्वयः । पृष्ठ्याःसंबधसामान्येऽपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाज
 पेतिस्रणभेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशकानिरासार्थचिञ्जानेश्चरोक्तिःसमाधेया । प्रतीत्युक्तेरेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अतो नवप्रणवाइतिचं
 द्रिका । तदपि न । व्यासस्मृतौ प्रणवांतशिरोभिधानात् । प्रतिप्रतीकंप्रणवसुच्चारयेदंतेशिरसइतिछंदोगपरिशिष्टाच्च । अतोदशप्रण
 वाइतिपृथ्वीचंद्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । सुक्तैतदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसुच्यतेइ

तिष्ठद्दोगपरिशिष्टाच्च । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायत्रीं अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्राप्तानुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तः नतुसंततमौकारदशकं । व्याहृतयःसप्त । भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । व्यासः—आदानरोधमुत्सर्गवायोस्त्रिभिःसमभ्यसेत् । शान्तिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः—नासिकाकृष्टउच्छ्वासो धृतःपूरकउच्यते । कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलस्थामनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचितयेत् । कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणंगौरवर्णचचतुर्वक्रंपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलंपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयासप्तम्यर्थे । गौरंरक्तम् । रक्तंप्रजापतिंध्ययेदितिब्यासोक्तेः । पूरकादीनांभिलितानांप्राणायामत्वम् । पूरककुंभकरेचैःप्राणायामस्त्रिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । प्रत्येकत्रिभंत्रपठेत्प्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः । शौनकः—नासिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमादृते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यंतरे—दक्षिणेश्वासमाहृत्यवाभैचैवविसर्जयेत् । शान्तिहेमाद्रावीश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंवामतश्चेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । संस्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवाभेनरेचकइत्यर्थः । बहूचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृत्वासमंत्रकंसकृत्स्वर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालंत्रिरावेष्टयजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरणयत्सामात्रेतिपरिपठ्यते । मात्राभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणास्मृता । चिदानेश्वरोप्येवम् । गायत्रीरहस्येस्मृतिसारे—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा । मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थग्रहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेनासाग्रस्यचपीडनम् ।

ओंकारमुद्रासाप्तोक्तायतेश्चब्रह्चारिणः । चंद्रोदयेसंग्रहे—अंगुष्ठतर्जनीभ्यामुक्तुऋवेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचग्राहंसर्वैरथर्वभिः ।
 व्यासः—अंगुष्ठेनपुटंधार्यनासायादक्षिणपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यामुवांमंग्राणस्यसंग्रहे । मनुः—ग्राणायामत्रयकार्यसंध्यासुचितिसुव्व
 पि ॥ ॥ प्रणवस्वरमाहचंद्रोदयेबृद्धपराशरः—ऋवेदेस्वरिदात्तदात्तदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदेसविज्ञेयोदीर्घःसुहुतएवच । योग
 याज्ञवल्क्यः—आथर्वणेषमुद्दिष्टउदात्तानात्रसंशयः । शांतिहेमाद्रौ—अनुदात्तोदात्तऋवेदेषणमात्रःस्वरउच्यते । सर्वोदात्तोयजुःसा
 म्प्रभुतातीतःश्रुतस्तथा । पूर्वोस्तिश्रोनुदात्तास्तिस्त्रउदात्ताः । तत्रैवशौनकः—बाष्कलैकमात्रोयमोकारःसमुदाहृतः । शकलायनआचार्यो
 द्विमात्रमभिवाञ्छति । सार्धद्विमात्रंतंप्राहसुद्ग्लोमुनिपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोकारं वसिष्ठोमुनिरब्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रंप्राहत्वध्यात्मतत्त्ववित् ।
 मात्राश्चार्धचतस्रोऽस्यविज्ञेयाःपरमार्थतः । अथर्वणश्रुतौ—यथेकमात्रमभिध्यायीतेत्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋष्यादिस्मरणंकार्यमित्युक्तंतत्रचं
 द्रोदयेव्यासः—प्रणवस्यऋषिर्ब्रह्मागायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मदौविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोऽग्निरितिजपपरम् । ध्यानकालेपरब्रह्मज
 पकालेग्निरिष्यतइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ व्याहृतीनामृषीनाहभरद्वाजः—भरद्वाजःऋषयश्चगौतमोऽग्निस्तथैवच । वि
 श्वामित्रोजमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षभःक्रमात् । चंद्रिकायाम्—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोयगौतमः । ऋषिर्त्रिविसेष्टश्चऋषयश्चयथाक्रमम् ।
 आग्नेये—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेच्छंदस्येतान्यनुक्रमात् । अग्निर्वीयुस्तथासूर्योबृहस्पत्यपएवच । इंद्रश्च
 विश्वेदेवाश्चदेवताःसमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अयास्थानेवरुणःचंद्रिकायांपठितः । तत्रैव—व्याहृतीनांचसर्वासामृषिरुक्तःप्रजाप
 तिः । गायत्र्याऋष्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः—सवितोदेवतायस्यामुसमग्निस्त्रिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदोगायत्रीसाविरिष्यते ।

शूद्राचारशिरोमणौशातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपानीतिवैश्यस्येति । योग
 याज्ञवल्क्यः—आपोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्षिर्यजुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः ॥ ॥
 न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जघयोर्जठरेपिच । कंठमुखे तथा मूर्ध्नि क्रमेण व्याहृतीर्न्यसेत् । मूरंगुह्वयेन्यस्य सुवस्तर्जनि
 काद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदं विनियोजयेत् । करन्यासविधिं कृत्वा अंगन्यासं समाभेत् । भूःपदं हृदि विन्यस्य मुवःशिरसि विन्यसेत् ।
 शिखायां स्वःपदं न्यस्य कवचे तत्पदं न्यसेत् । अक्षणोर्भगपदं न्यस्य दिग्विदिक्षुधियःपदम् । तदित्यादि पादपरम् । ततः शिरसासवर्गन्यासः ।—
 शिरस्तास्यास्तुसवर्गो प्राणायामेपरं न्यसेदिति व्यासोक्तेः । न्यासांतरमाह चंद्रोदये व्यासः—आपो गुह्येन्यसेज्योतिश्चक्षुष्यथरसो मुखे ।
 अमृतं जानुनोर्बिह्वहृदये भूःपदं न्यसेत् । भुवर्नाभौ ललाटे स्वरोकारं मूर्ध्नि विन्यसेत् । शौनकः—प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । अथ
 संध्यामुपासिष्य इति संकल्प्य मार्जयेत् ॥ ॥ चंद्रिकायां वृहन्मनुस्मृतौ ब्रह्मांडे च—नघातीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेथवा । औदुंबरे च
 सौवर्णराजतेदारवेजलम् । कृत्वाथ वामहस्ते वासंध्योपास्तिं समाभेत् । औदुंबरे ताप्रपात्रे । यत्तु व्यासः—वामहस्ते जलं कृत्वा येतुसंध्यामुपा
 सते । सासंध्यावृषलीज्ञेया ब्रह्मसुरास्तैस्तुतर्पिता इति । तत्पात्रांतरसत्वे इति चंद्रिकादयः । नघादिपरमितिवयम् । गंगायां वापिकायां वा तडागे
 पितृवैवच । वामहस्ते जलं गृह्णन् कुर्यान्मार्जनं क्वचिदिति गायत्री रहस्ये आपस्तंबोक्तेः । बह्वचपरिशिष्टे—स्थिरेतूदकाशयेयावतिकर्म
 कुर्वीतावदुदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानितत्रावाह्येत्युक्तम् । बृहस्पतिः—धाराच्युतेन तोयेन संध्योपास्तिर्विगर्हिता इति ॥ ॥

मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपो हि ष्ठेति तिष्ठभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि मार्जयेत् । नवप्रणवाः प्रतिपादम् ।

बहुचपरिशिष्टे—सदर्भपाणिनादायोत्तानंशिरसिमारजयेत् । छंदोगपरिशिष्टे—शिरसोमार्जनं कुर्याच्छुशैः सोदकविंदुभिः । ऋगतेमार्जनं कुर्यात्पादांतेवासमाहितः । प्रणवोभूर्भुवःस्वद्वौगायत्रीचतृतीयकम् । अब्देवतंतृचैवचतुर्थमितिमार्जनम् । योगीश्वरनारायणौ—तृचस्यांतेथक्कुर्याद्दधीणांमतमीदृशम् । एवचत्रयःपक्ष्वाः—ऋगतेमार्जनमित्येकः । नवभिःपादैःप्रणवोपैतैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः । तृचंतेमार्जनमितितृतीयः । व्यासः—यस्यक्षयायेतिजलंस्कुर्यादक्षिपेदधः । हारीतः—मार्जनंचकुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसहितेनदेवतीर्थेन । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—पञ्चोर्ध्वंशक्कुर्यात्तन्मयेतुचे । ब्रह्महस्तच्युतंतोयंस्वयंशिरसिधारयेदिति तन्मंत्रखानपरम् । मंत्रखानोपक्रमत् । प्रकारंतरमुक्तं काशीखंडे—आपोहिष्ठेतिप्रतिष्ठितमार्जनंतुततश्चेत् । भूमौशिरसिचाकशेआकाशेभुविमस्तके । मस्तकेचतथाकाशेभूमौ चनवधाक्षिपेत् । भूमिशब्देनचरणवाकाशंहृदयंस्मृतम् ॥ ॥ आपोहिष्ठेत्यस्यऋध्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः—सिधुद्वीपोभवेदार्षगायत्रं दएवच । आपश्चदैवतंप्रोक्तविनियोगश्चमार्जने । शृगुः—आपोहिष्ठानवस्वृक्षुसिधुद्वीपऋषिःस्मृतः । अब्देवत्यास्तुसप्तर्चोगायव्योद्वैत्वनुष्टुभौ । मैत्रायणीयपरिशिष्टे—प्रातःसूर्यश्चमेत्युक्त्वासायमग्निश्चमेतिच । आपःपुनतुमध्याह्निकुर्यादाचमनंततः । प्राणायामोत्तरसूर्यश्चमेत्या चम्यमार्जयेदितिक्रमःकाल्यायनादीनाम् । अन्येषांप्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयित्वासूर्यश्चेतिसकृदाचमनद्वयमितिपृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञिकौ ।—खात्वामंत्रवदाचम्यपुनराचमनंचरेदितिटोडरानंदेनारसिंहात्सकृदाचमनमेव । पितामहः—सूर्यश्चैत्यनुवाकस्यछंदोगायत्रमुच्यते । सवितोदेवतातस्यऋषिरत्रिरितिस्मृतः । चंद्रोदेयेसंग्रहे—आपःपुनंतुमंत्रस्यऋषिःपूतइतिस्मृतः । छंदोनुष्टुब्भवेद्वापिप्रथिवीतस्यदे

१ मार्जनेचत्वारःपक्ष्वाः—आदौप्रणवेनसमस्तव्याहृतिभि गायत्र्यामार्जनंकृत्वासमस्ततृचैर्नैकमार्जनंकुर्यादित्येक । प्रणवोपैतैर्नवभि पादैर्नवमार्जनानीतिद्वितीय । ऋगतेमार्जनमितितृतीय । तृचतेमार्जनमितिचतुर्थइत्यन्यत्र ।

वता । तत्रैव—अग्निश्चेतिपिचेत्तयत्वंस्यसूर्यसृष्टिर्विदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रं प्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिः प्रकृतिश्छंदः सूर्यमन्यु
मन्युपतिरात्रयोदेवताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिः सूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्ठाद्बृहतीछंदइतिहरिहरः । ब्रह्माऋषिः प्रकृति
श्छंदः आपोदेवतेति पृथ्वीचंद्रः । अग्निश्चेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छंदः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइतिचंद्रिका । आपः पुनंत्वित्यस्यमारी
चः कश्यपोविष्णुर्वाऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छंदोगानामाचमनमंत्रमाहगौतमः—
अहश्चमादित्यश्चपुनाल्वितिप्रातः । रात्रिश्चभावरुणश्चपुनाल्वितिसायमिति । अनयोः प्रजापतिर्ऋषिर्लिङ्गोक्तादेवतेतिचंद्रिका । विष्णुः—
जानुभ्यामुपरिष्ठात्पुष्कवासाः स्थितोजले । सांध्यमाचमनं कुर्वन्शुचिः स्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मर्जनमुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे—अथपुनराच
म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेति सूक्तेनेति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकल्पेतु—आपोहिष्ठेतित्रिभिः पादान्ते शनोदे
वीरितिः त्रुभिर्भर्चते इदमापइतित्रिभिर्ऋंगते । मार्जनोत्तरमघमर्षणंयोगयाज्ञवल्क्यः । जलपूर्णतुलुङ्कनासिकाग्रोविधृत्यच । प्राणा
न्निरुंधन्तुपदांपठित्वातज्जलंक्षिपेत् । कात्यायनः—जपदनायतासुर्वीत्रिःसकृत्त्वाघमर्षणम् । कौर्मे—आपः पाण्योः समादायघ्राणमासज्यत
त्रच । बह्वृचपरिशिष्टे—अथगोर्कणवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकायेधारयन्कृष्णवोरपुरुषाकृतिर्मोत्मानमंतव्याप्यस्थितंविचित्रं संयतप्रा
णोऽघमर्षणसूक्तं पदासृचंवावर्तयेत्पाणिस्थेउदकेपतितंध्यात्वावामतोभुवितीप्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वतीति । संध्याकल्पे—स्वहस्तवा
रिनासाग्रेपठित्वाहुपदांक्षिपेत् । अर्धभूमौशिरस्यर्धं सर्वभुव्यघमर्षणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । योगयाज्ञवल्क्यः—अघमर्षण
सूक्तस्यऋषिश्चैवाघमर्षणः । आनुष्टुभंभवेच्छंदोभाववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृथेकेविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्षणोत्तरमाचमनसाहचंद्रि

१ सख्द्राहृतिपाठ । २ पाप्मानमितिपाठ । ३ भावदृत्तिश्चेतिपाठ ।

कादौशंखः—उपस्थेत्तःपश्चान्मन्त्रेणानेनमन्त्रवित् । अन्तश्चरसिभूतेषुहायांविश्रुतोसुखः । लयज्ञस्त्ववपद्रकारआपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥ ॥
 अथसूर्यार्धः । कौर्मै—अकारव्याहृतियुतांगायत्रीवेदमातरम् । जस्वाजलंजलिदद्याद्वाङ्गास्करप्रतितन्मनाः । अंजलयस्त्रयः । कराभ्यां
 तोयमादायगायत्र्याचामिंमंत्रितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठश्चिरुर्ध्वसंधयोःक्षिपेदितिभ्यासोक्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्धत्रयंनव्याहृतियु
 तथा । तदुहवाएतेत्रह्वादिनःपूर्वाभिसुखाःसंध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिताअपऊर्ध्वविक्षिपंत्युधंतमसंतयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् ।
 अतएवचतुर्थार्धतुगायत्र्यादद्याद्वाहृतिसंत्युतमितिप्रायश्चित्तार्धविशेषः । कौर्मैतुक्रालायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कप्रतिप्रोहेत्रिकेगांजलि
 मसाइतिकात्यायनस्मृतैः । त्रिक प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः । संध्याकल्पेआश्वलायनः—सकृन्मन्त्रेणद्विस्तृष्णीमर्च्यदद्याद्विचक्षणः । उप
 मनुः—परंमन्त्रःप्रभातेत्यान्मध्यहृतेतुःस्थितः । द्विजोऽर्धप्रक्षिपेद्देव्यासायंचोपविशन्सुवि । प्रातर्माध्याह्निकीसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्पयेत् । उपासतेत
 विर्यतुसायोह्वेजलेत्वर्धननिक्षिपेत् । यत्तुवसिष्ठः—उपविश्यचयत्र्यार्धसर्वतन्निष्फलभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । कश्यपः—
 त्रिशक्त्वोमहावीर्यामंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराःसूर्यमिच्छतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वैःऋषयश्चतपोधनाः । उपासतेत
 दासंध्यांप्रक्षिपत्युदकांजलिम् । दहतेतेनतेदेल्यावत्रीभूतेनवारिणा । अर्च्यकालः काशीखंडे—अर्घोदयास्तसमयेतस्मादर्घोदकक्षिपेत् ।
 कौर्मैमार्कंडेययोस्तु—जस्वाजलंजलिदद्याद्वाङ्गास्करंप्रतितन्मनाः । सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राञ्जुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंत
 समाहितइत्युक्तम् । देवजानीयेष्वेवम् । चंद्रिकायामपि गायत्रीजपोत्तरसुस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिसुखस्तिष्ठश्चिरुर्ध्वसंध्ययोः
 क्षिपेदितिभ्यासोक्तेःसूर्योदयोत्तरमर्च्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिगभिसुखत्वार्थत्वात् । यत्तूपस्थानोत्तर जपउक्तः सशाखांतरपरः ।
 शौनकः—असावादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं । अपःस्पृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चोद्देवान्विसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायमंत्रवदाचम्यप्रोक्ष्य

सूर्यसंचांजलिम् । दत्त्वाप्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तंप्रयोगपारिजाते—अस्यकश्यपऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः । मूःपुरुषंतर्पयापि ऋग्वेदंतर्पयामि । मंडलं आत्मानं ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातरं सांस्कृतिं संध्यां बालां ब्रह्माणी उषसं निशुचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां । सायंतु विष्णुर्देवता अनुष्टुपछंदः स्वःपुरुषंतर्पयामि सामवेदंतर्पयामि विष्णुरूपिणी परमात्मानं सरस्वती वृद्धां वैष्णवी । एवंपंचदशशकृत्वस्तर्पित्वाह्विराचामेदिति । संध्याकल्पेप्रयोगपारिजातेचस्पृश्यंतरे—ततस्त्वाचम्यविधिवत्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—जपेतुत्रिपदज्ञेयाथर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपे तथाध्यानेअग्निकार्ये तथाचने । सर्वत्रत्रिपदज्ञेयात्राह्वणैस्तत्त्वचित्तकैः । पदशब्दःपादपरः । गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तोगारूडे—परोरजसेसावदौचतुर्थपदमीरितम् । षड्त्रिंशन्मन्ते—मानस्तोकैतिमंत्रेणशिखावंधुकारयेत् । जपंहिंसंतिरक्षासिरक्षार्कमविवर्जितम् । कात्यायनः—भूर्भुवसुवरित्सापोऽभिमंत्र्यचपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेततः । शांतिहेमाद्रौब्राह्मे—छंदोगायत्रीगायत्र्याःसविताचैवदेवता । शुक्लेवर्णोमुखंचामिर्विश्वामित्रऋषिस्तथा । त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोगःसांख्यायनसगोत्रजा । त्रैलोक्यचरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच । एवंध्यात्वातुगायत्रीजपेद्वादशलक्षणम् । न्यासाकारणेदोषउक्तः शांतिहेमाद्रौ—कर्मणोन्यासहीनस्यष्टल्लंघ्यधीहिराक्षसाः । अस्त्रेणकरशुद्धिकृत्वा न्यासंकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रणव न्यासमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—अकारनाभिदेशेतुउकारहृदिविन्यसेत् । मकारंमूर्ध्निविन्यसेदेषन्यासोविमुक्तिदः । व्याहृतिन्यासमाहपराशरः—मूर्लोकंपादयोर्न्यस्य सुवर्लोकंतुजानुनोः । स्वर्लोकंरुद्रदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकंतुहृदयेकठदेशेतपस्तथा । भ्रुवर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्रतिष्ठितः । मध्य

देशंभुवरिति । पारिजातेगायत्रीरहस्ये—तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीवृत्तिकरं गुष्टाम्यांनमः । वरेण्यं विष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिस्तर्जनीयां
 नमः । भर्गोदेवस्य शिवात्मनेगौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यांनमः । धीमहि परमात्मनेज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यांनमः । धियो योनः निरजनात्मने ईषणाग
 क्तिः कनिष्ठिकाभ्यांनमः । प्रचोदयात्रिरासात्मनेमायाशक्तिः करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः । तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिर्हृदयायनमः । वरेण्यं
 विष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिः शिरसेस्वाहा । भर्गोदेवस्य रुद्रात्मनेगौरीशक्तिः शिखायैवपद । धीमहि परमात्मनेज्ञानशक्ति कवचायहुम् । वियो योनः
 निरजनात्मने ईषणाशक्तिर्नैत्रयायवौपद । प्रचोदयात्रिरासात्मनेमायाशक्तिरश्नायफद इतिपङ्गः । चन्द्रिकायां ब्रह्मकल्पेऽक्षरन्यास
 उक्तः—तकारं विन्यसेत्स्वांगेपादांगुष्ठद्वयेद्विजः । सकारंगुल्फदेशेतुविकारंजघयोन्यसेत् । जान्वोस्तुकारं विन्यस्यवकारचोस्देशके । रेकारवि
 न्यसेद्दुह्येणकारं वृषणेन्यसेत् । कटिदेशेयकारंतुभकारनामिडले । गोकारजठरेयोगीदेकारंस्तनयोन्यसेत् । वकारहृदिविन्यस्यस्यकारं कठए-
 वतु । धीकारमास्ये विन्यस्यमकारतालुकेन्यसेत् । हिकारं नासिकात्रेतुधिकारंनयनद्वये । भ्रुवोर्मध्येतुयोकारललाटेतुद्वितीयकम् । पूर्वानेतुनः
 कारप्रकारदक्षिणानने । उत्तरास्येतुचोकारदकारपश्चिमानने । विन्यसेन्मूर्ध्न्याकारसर्वव्यापिनमीश्वरम् । अथपदन्यासः—तत्पादांगुष्ठाभ्यां
 नमः । सवितुर्जघाभ्यां । वरेण्यकटिभ्यां । भर्गोनास्यै । देवस्यहृदयाय । धीमहि कंठाय । वियोमुखाय । योचक्षुभ्यां । नःललाटाय ।
 प्रचोदयात्सूर्शे । अथपादन्यासः—प्रथमपादस्यऋग्वेदऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मादेवताभूतास्तस्यवितुर्वरेण्यपादयोर्व्रह्मणेनमः । द्वितीयपादस्य
 यजुर्वेदऋषिः अनुष्टुप्छन्दः रुद्रोदेवताभुवोदेवस्य धीमहिहृदये रुद्रायनमः । तृतीयपादस्यसामवेदऋषिः जगतीछन्दः विष्णुदेवतास्त्वधियो
 नः प्रचोदयात्ललाटे विष्णवेनमः । तुरीयपादस्य विमलऋषिः परमात्मादेवतागायत्रीछन्दः परोरजसेसावदोत्रह्वारध्रे परमात्मनेनमः । अक्षरदे
 वतान्नास्त्रे—आग्नेयप्रथमवायव्यं द्वितीयं तृतीयं सौर्यं चतुर्थैद्युतं पंचमं वारुणं षष्ठं सप्तमं चार्हस्पत्यमष्टमं पार्जन्यनवमं ब्रह्मं दशमं धर्षण्यैः पौष्ण्यैः कादशं

शैवंद्वादशंत्वाष्ट्रत्रयोदशंवासवंचतुदंशंमास्तपंचदंशसौम्यषोडशंमंगिरिसंसप्तदशंशैवैष्णवमष्टादशमाश्विनमेकोनविंशंप्राजापत्यंविंशंसर्वदेवमेकविंशं
 रौद्रंद्वाविंशंब्राह्मंत्रयोविंशंवैष्णवंचतुर्विंशमिति । चंद्रिकायाम्—अथतत्त्वानिवक्ष्यामिअक्षराणांविशेषतः । पृथिवीह्युदकंतेजोवासुरंबरमेव
 च । गंधोरोसोरूपंचस्पृशःशब्दोथवागिति । हस्ताबुपस्थंपायुश्चपञ्चोत्रेत्वक्चक्षुपी । जिह्वाघ्राणंमनस्तस्त्वमहंकारोमहांस्तथा । गुणत्रयंच
 सततंक्रमशस्तत्त्वनिश्चयः । तत्रैव—सहानित्याविश्वहृदयाविलासिनीप्रभावतीलीलाशांताशांतिर्दुर्गासरस्वतीविश्वरूपविशालाआप्यायनीवि
 मलातमोमयीहिरण्यरूपसूक्ष्माविश्वयोनिर्जायावहापचालयावराशोभनागदारूपेतिशक्तयइति । अक्षरदेवतातत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरान्यासोत्तरं
 देवतादिन्यासार्था । यद्वासुकदेवताकामुकशक्तिकामुकतत्त्वकामुकाक्षरायनमइत्यक्षरान्यासार्था । अक्षरविन्यासकालेत्तद्देवताद्विध्यमित्येवमर्थं
 वा । चंद्रिकायामंगन्यासमाहब्यासः—हृदितत्सवितुर्न्यस्यन्यसेत्कंठेवरेणियम् । भर्गोदेवस्येतिखंडंशिखायांतुतोन्यसेत् । धीमहीति
 न्यसेद्भ्रूधियोनश्चनेत्रयोः । प्रचोदयादितिपदमन्त्रार्थेविनियोजयेत् । ॐभूरंगुष्ठयोन्यस्यॐभुवस्तर्जनीद्वये । ॐस्वश्चैवतथान्यस्यमध्यमा
 भ्यांयतौद्वियः । अनामिकाद्वयेधीमाद्भ्यसेत्तत्पदमत्रतः । कनिष्ठिकाद्वयेभर्गःपाणयोर्मध्येधियःपदम् । अत्रसर्वेभंत्राःसप्रणवानमौताश्च । ॐकार
 मादाबुच्चार्यमत्रबीजमतःपरम् । नामग्राह्यंनमौतंचजपन्यासःप्रकीर्तितइतिचंद्रिकायांशांतिहेमाद्रौचमृगृक्तेः ॥ ॥ अथगायत्री
 कवचम् । चंद्रिकायां ॐमितिहृदि । भूरितिमुखे । सुवइतिशिरसि । स्वरितिसर्वांगे । तत्रैवब्यासः—विन्यस्यैवंजपेधस्तुगायत्री
 वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोतिव्यासस्यवचनंयथा ।

मुद्राप्रकारः—चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेच—अथातोदर्शयेन्मुद्राःसंमुखंसंपुटं तथा । ततोविततविस्तीर्णेद्विमुखत्रिमुखेततः । चतु
 मुखंपंचमुखंषण्मुखाधोमुखेततः । व्यापकांजलिकाब्धंचशकटतदनंतरम् । यमपाशंचग्रथितंततःस्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबंमुष्टिकोप्तीनः

क्रूर्मोवाराहएवच । सिंहाक्रांतमहाक्रांतततोमुद्गरपह्लव्राविति । तद्वृक्षगणतत्रैव—संमुखसधितोहस्ताबुत्तानौकुंचितांगुली । कुंचितावक्राः ।
 संपुटपन्नकोशाभौकरावन्योन्यसहतौ । वितसंहतौहस्ताबुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसहतौपाणीमिश्रोमुक्तांगुलिद्वयो । अंगुत्यौकनिष्ठे । सं
 मुखासक्तयोःपाणयोःकनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखविमुखादयः । कनिष्ठयोर्गोणुष्टयोर्गोचशेषांगुलीनवैकल्येद्विमुखम् ।
 तर्जन्योर्गोत्रिमुखम् । मध्यमयोर्गोचतुर्मुखम् । अनामिकयोर्गोपचमुखम् । त्रैपांगुलीनामयोगेकनिष्ठायोगनाशने । तिर्यक्संयुज्यमाना-
 त्रौसंयुक्तांगुलिमडलौ । हस्तौपण्मुखमित्युक्तामुद्रामुद्राविशारदैः । आकुंचिताश्रौमयुक्तौन्युञ्जौहस्ताववोमुखम् । उत्तानौतादृशशिवेव्यापकां
 जलिकंकरौ । अधोमुखौवद्धमुष्टीमुक्ताश्रांगुष्ठकौकरौ । शकटनामकथितयमपाशमतःपरम् । वद्धमुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावामर्तजनी । कुंचिता
 ग्रान्ययायुक्तातर्जन्यानुब्जवक्रया । उत्तानसधिसंलीनवद्धांगुलिदलौकरौ । समुखौघटितौदीर्घांगुष्टौप्रथितमुच्यते । सचित्तोर्ध्वांगुलिर्वामस्ता
 दृशादक्षिणेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसमुखोन्मुखमुच्यते । संचितासवद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरौ । उत्तानानामिकाकनिष्ठी
 काविल्यर्थः । मुष्टीचान्योन्यसंवद्धाबुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसमुखीभूतौयुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राश्रौगोपांगुलिदलौकरौ ।
 अधोमुखःकरोवामस्तादृशादक्षिणेनतु । पृष्ठदेशेसमाक्रांतःक्रूर्मोनामभिनीयते । ऊर्ध्वमध्येवामुजःपक्षाम्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेकं
 क्षसमीपाश्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णापितकराबुभौ । किंचिदाकुंचिताश्रौचमहाक्रांततःपरम् । ऊर्ध्वकिंचिद्वृत्तौपाणीमुद्गरोवामत
 जनी । ग्रस्तादक्षिणहस्तेनपह्लवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपह्लवइत्यर्थः । चंद्रिकायांमहासंहितायाम्—नजा
 तुदर्थेयन्मुद्रामहाजनसमागमे । शौनकस्तुशोनिमुद्रामेवाह—पङ्गमत्रैर्विन्यस्योनिमुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रीसंस्मरेद्धीमान्हृदिवासूर्यम

डले । कृष्णभट्टीयेव्यासः—हस्ताभ्यामुकुलीकृतत्वानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रैयावाहनीबुधैः । अधोमुखीत्वियंचेत्या
 त्थापनीमुद्रिकास्मृता । संनिधयोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठासैवसरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणी
 तुसंहतौ । प्रसार्यदक्षिणहस्तं वामस्थोपरिचक्रमात् । कनिष्ठाढंगुलीनांचसंकोचनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतं हारख्येयमीरिता । हस्त
 योरुभयोःसम्यगुच्छ्रितामंगुलीषुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । सश्लेषाद्धेतुमुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥ ॥ गायत्र्याः
 स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैःपुष्पैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमडलंतस्थाबह्वलो
 कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । बहूचपरिशिष्टे—अथमंत्रदेवतांध्यात्वात्वाआगच्छवरदेदेविजयेमेसंनिधौभव । गायं
 तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततःस्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । चंद्रिकायांगोभिलः—आयाहिवरदेदेवित्र्यक्षरेब्रह्मवादिनि । गायत्रिच्छंदसामा
 तर्ब्रह्मयोनेनमोस्तुते । व्यासः—तेजोसीतिचमंत्रेणगायत्रीमैवहेद्भिजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेच्चताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये
 त्यादिसावदोमित्येतेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंब्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योर्भूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चांतज्येष्वेवमुदाहृतम् । औ
 धायनः—उभयतःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । वृद्धपराशरः—प्रणवोर्भूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अंत्यौकारसमायुक्तां
 न्यंतैकवयःपरे । प्रणवोतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाधांचतदंतंयकुर्वीत्प्रणवसंपुटात् ।

१ सर्वात् —गायत्रीव्यधरावालासाद्यसूत्रकमडच्छम् । रक्तवस्त्राचतुर्वकाहसवाहनसस्थिताम् । ब्रह्मणीब्रह्मदेवत्याब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहेदेवीगायत्री
 सस्यमडलात् । इति । २ आवाहेदावाहयेत् ।

देवजानीयेष्टद्वन्द्वः—पडांकारांजपेद्विप्रोगायत्रीमनाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयः पूर्वप्रथमोकारसंयुताः । पुनःसहस्रचौकारमंत्रस्याद्यंत्रयो
 स्था । तत्रैवहारीतः—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रयथासप्रदायव्यवशेतिष्टुत्रीचंद्रः । सृष्टनिरवाचल्यं तु—नैकप्रण
 वायाद्याहृष्टैर्जपकर्मणि । गृहस्थवज्रजप्तव्यासाचैवत्रगचारिभिः । सपुत्राचपडोकाराभवेत्सातृधरेतसामितिन्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोर्ध्व
 ष्टिक्रात्रल्लचारिणश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहृष्टुद्रपराशरः—योनवाठतिसतानंमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंत्योकारसमोक्तुर्वे
 न्नक्षरंपदमाश्रुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसाध्याहातोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफट्कारांताभिचारकेइत्याह ॥ ॥
 अथजपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अश्रयगोत्रलातोवाजपेदेवालेयेपिवा । पुण्यतीर्थेयावांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । शंखः—गृहत्वे
 करुणंजप्यनघादौद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेशतगुणमश्रयगोत्रेशताविकम् । मिद्धक्षेत्रेपुतीर्थेपुदेवतायाश्चसनिधौ । सहस्रगतकोटीनामनंतवि
 ष्णुसंनिधौ । कौर्भे—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरतिप्रसभयतः । एक्रततुशुभेदेशतस्माज्जपसदाचरेत् । पारिजानेमंध्याकल्पे—प्रात
 नीभौकरौकृत्वामध्याह्नदिस्थितौ । सायजपस्तुनासात्रेत्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपकुर्व्याहस्तोहृदयस
 मितः । आसीनजपएवत्याजानुमात्रेणसमितः । विशेषांतरमाहसएव—जपस्येहत्रिविंध्येयथागक्तिसमासतः । नचक्रमत्रविहसत्र
 पार्श्वमवलेकयन् । नापाश्रितोनजल्पश्चनप्रावृत्तशिरास्तथा । पादेनपादमान्कन्यनचैवहितयाकरो । नैवविधजपकुर्व्यात्रचसथायोजपम् ।
 उष्णीषीकचुकीनयोमुक्तेकेशोगलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्कचित् । क्रोधोमदःशुभातंत्रनिष्ठिवनविजृम्भणे । श्वनीचदर्शनं
 निद्राप्रलापश्चजपद्विषः । एतेपांसंभवेवाणिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छंपंकुलावाप्राणसयमम् । चंद्रोदयेसांवपुराणे—
 जपंकुर्वन्वदिष्टीवेत्क्षुवतेजृम्भतेपिवा । आचामेडुविन्यस्ताक्षःसृष्टोदम्भोथोगोमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादेनजपेत्क्षुद्रासनए

वच । गतासनःशयानोवारध्यायांशुद्रसंनिधौ । रिक्तभूम्यांचखट्टुयांनजपेञ्जापकःस्वयम् । आसनस्थोजपेत्सम्यङ्मंत्रार्थगतमानसः । ध्यायेच्चमनसामंत्रंजिह्वोष्ठौचनचालयेत् । नकंपयेच्छिरोशीवांदंताश्चैवप्रकाशयेत् । बृद्धमनुः—वक्षेणच्छाद्यस्वकरंदक्षिण्यःसदाजपेत् । तस्यतत्सफलंजप्यंतद्धीनंनिष्फलंस्मृतम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तूष्णीमासीतजपंश्रृङ्खलपतितदिक्कान् । दृढतान्वायुस्पृश्यभाभ्यस्वात्वाविशुद्धयति । शांतिहेमाद्रौ—जपकालेयदापश्येदशुचिमंत्रवित्तमः । प्राणायामस्तदाकार्यस्ततःशेषंसमाचरेत् । यदाचैषभवेन्मंत्रीस्वयमप्यशुचिःपुनः । आचांतःप्रयतोभूत्वान्यासंपूर्ववदाचरेत् । अशुचिर्मंत्रोत्सर्गादिनाऽस्पृश्यस्पर्शादिनावेत्यर्थः । गोभिलः—कदाचिदपिनोविद्वान्गायत्रीमुदकेजपेत् । गायत्र्यग्निमुखाप्रोक्तातस्मादुत्थायतांजपेत् । उत्थायजलाग्निर्गल्य । सएव—अभावादन्ववद्वस्यसंध्यार्चातर्पणादिकम् । जलमध्येजपोल्पोऽपिसावित्र्याःक्वापिसर्वशः । [अपिशब्दोऽत्रतुशब्दार्थे] । कौर्मे—यदिस्यात्क्लिन्नवासावैवारिमध्यगतोजपेत् । अन्यथातुशुचौभूम्यांदर्भेषुचसमाहितः ॥

अथजपभेदाः । बृहन्नारदीये—मंत्रस्योच्चारणंसम्यक्स्फुटाक्षरपदंयथा । जपस्तुवाचिकःप्रोक्तःसर्वयज्ञफलप्रदः । मंत्रस्योच्चारणंकिंचित्पदात्पदविवेचनम् । जपस्तुकथितोपांशुःपूर्वस्माद्धिगुणाधिकः । धियायदक्षरश्रेण्यास्तत्तदर्थविचारणम् । मानसस्तुजपःप्रोक्तोयोगसिद्धिप्रदायकः । वाचिकउच्चैर्जपः । विष्णुधर्मोत्तरे—त्रयाणांजपयज्ञानांश्रेयःस्यादुत्तरोत्तरम् । यत्तुशंखः—नोच्चैर्जपंबुधःकुर्यात्सावित्र्याश्चविशेषतइति । तन्मानसादिजपप्रशंसार्थं नतूच्चैस्त्वनिषेधार्थमितिचंद्रिका । अल्पफलपरमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यश्रवणनिषेधार्थमितितुयुक्तम् । मनुः—विधियज्ञाञ्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःस्याच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः । बसिष्ठः—मानसःशान्तिकोजप्यउपांशुःपौष्टिकःस्मृतः । सशब्दश्चाभिचारोयंत्रिविधोजपउच्यते । व्यासः—शतंजसातुसादेवीपापोपशमनीस्मृता । सहस्रजसासादेवी

उपपातकनाशिनी । लक्ष्मजाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनराजेंद्रयदिच्छतिददायुयात् । मनुः—सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यवह
 रेतत्रिकंढिजः । महतोप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विसुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । ऋग्यसः—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशति
 भेवा । विधिनाशकंवापित्रिकालेषुजपेद्बुधः । यमस्मृतौनारसिंहेच—सहस्रपरमादेवीशतमध्यांशवारात् । गायत्रीतुजपेन्नित्यसर्व
 पापप्रणाशिनीम् । याज्ञवल्क्यः—जपन्नासीत्सावित्रीप्रत्यागातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रातरेवंहितिष्टेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्प्रत्यञ्जुखः ।
 प्राक्प्राञ्जुखः । अत्रोदयोत्तरंकालांतरेसायंसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयनासनप्रत्यञ्जुखत्वयोर्वाधः एवप्रातरपि । अवाधेनगतौसंभवत्यांवा
 धायोग्यत्वात् । मनुः—पूर्वासंध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यग्दृक्षविभावनात् । दशेत्यापत्परमितिचंद्रिका ।
 संभवापेक्षयाविकल्पइतिदेवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावर्जपःकाम्यः । कामनाभावोविहितदशादिसंध्याग्रहइत्याचारादर्शः । तत्र
 कामाश्रुतेः । आपद्यष्टसंख्येतिस्मृत्यर्थसारे । आपस्तंबः—सावित्रीसहस्रकृत्वथावर्तयेच्छतकृत्वअपरमितकृत्वोवेति । अपरमितेत्य
 नेनगणनाननिराक्रियते ।—असंध्यांतुयज्ञसंतअसंनिष्फलंभवेदितिशांखोक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाष्ठन्यायादितिके
 चित् । युक्तंत्वत्राष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्तत्वात्तत्त्वइतिन्यूनप्रक्रमात् । पाष्ठेनुएकादेयातिसोदेयाइत्यधिकोपक्रमौद्धे
 लक्ष्म्यमिति । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—ब्रह्मचार्यांहिताग्निश्रयशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयातिश्रैवसहस्रादधिकंजपेत् । शत
 मिल्यनुदितहोमिपरमितिचंद्रिका ।

जपमालाविचारः । माधवीयेशांखः—कुशवृथांसमासीनःकुशोत्तरीवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायदेवतां
 ध्यायन्जपंकुर्यादिति । स्कान्दे—सौवर्णराजताम्रंस्फटिकंरत्नजंतथा । अरिष्टपुत्रजीवं(?)चशंखंप्रबंधंतथामणिम् । कुशग्रंथिचरुद्राक्षमुत्तमंचो

तरोत्तरम् । सांवपुराणे—प्रवालहेमसुक्ताभिर्मणिरुद्राक्षपुष्करैः । दर्भारिष्टकवीजैश्चशखैर्वाजीवकैर्जपेत् । रामार्चनचंद्रिकायाम्—
तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसुसर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा । हारीतः—स्फटिकेन्द्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिपर्वभिः । शंख
रूप्यमयीमालाकांचनीनिवजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विदुमैर्मणिमौक्तिकैः । गौतमः—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् । रेख
याष्टगुणंपुत्रवीवै(?)दशगुणाधिकम् । शतस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्चसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षंतुसौ
वणैःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यनात्रकार्योविचारणा ।
शिवकार्तिकेयसंवादेऽङ्गे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्धिजोरुद्राक्षमालया । ब्राह्मे—सशब्दांचंचलायाचञ्चुटिताप्रथिनाविना । भिन्नसूत्रेणग्रथिता
पाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिघतंतुभिः । वाराहे—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कनीयसीतदर्धच
परिमाणेनसुंदरि । नोच्छिष्टःसंस्पृशेतांतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचितयित्वाचगो
पयेत् ॥ ॥ मालासंस्कारविधिः । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मौक्षस्त्रिशद्धि
नसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्तविशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचशद्धिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुस्तैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षैःकृतस्त्रजः ।
अन्योन्यसमरूपाणिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्नविशीर्णानिनजिर्णानिनवा निच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । ततोद्धिजे
द्रपुण्यस्त्रीनिमित्तंग्रथिवर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणिकृत्यसूत्रप्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रमणींश्वगंधाद्भिःक्षालि
तांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिमातृकांचसूत्रैचैवमणिष्वथ । विन्यस्यपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमैकैकमादायसूत्रेतत्रतुयोजयेत् ।
मुखमुखंतुसंयोज्यंघृष्टेघृष्टंचयोजयेत् । श्रोतसंख्यान्यमेकाक्षमेरुत्वेनाग्रतो न्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुग्रथिवंधंप्रकल्पयेत् । स्वयंग्रथितमालातुश

कस्यापिश्रियं हरेत् । एवं कृताक्षमालायां ज्येष्ठेनावर्तयेत्कमात् । भुक्तिमुक्तिप्रद-भोग्यमालि-रूपागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाश्रमालां चालयेन्मध्य-
 माग्रतः । तर्जन्यानस्पृशेत्सोयमुक्तिदेगणनक्रमः । अंगुष्ठमन्ध्याभ्यां तु जपेदाकृष्टकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु जपेदाकृष्टकर्मणि । तर्जन्य-
 गुष्ठयोगाक्षुद्धिपदुच्चाटने जपः । कनिष्ठांगुष्ठकाभ्यां तु जपेन्मारणकर्मणि । जपान्यकालेतामालांपूजयित्वा तु गोपयेत् । जीर्णसूत्रेषु न-सूत्रयथयित्वा शत-
 जपेत् । प्रमादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टोत्तरजपेत् । जपेन्निषिद्धसस्पर्शशालयित्वा यथोचितम् । अश्रमसूत्रनिपतेऽसौ चैक्युर्वतो जपम् । उद्धारं-
 तस्य कुर्वति जापको हृदये न तु । हृदयमधोरायनमइति मव । योगयाज्ञचल्क्यः—अंगुष्ठस्य तु मन्थशंखं परिवर्तयमाचरेत् । परिवर्तो प्रमणम् ।
 अंगुष्ठाय जस्य जसमेरुलघितम् । असत्याततु यजसतजसनिफलं भवेत् । स्मृतिरत्नाचल्याम्—पर्वभिस्तु जपः कार्यो नांगुलीना निपा-
 तनैः । तत्रिपातैस्तु यजससर्वविधात्तदासुरम् । अंगुलीनामंगुष्ठनिपातंगुलिनियेधोनेत्युक्तम् । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—तत्रांगुलिय-
 कुर्वन्सांगुष्ठांगुलिभिर्जपेत् । अंगुष्ठेन विना कर्मकृततदफलं भवेत् । गौतमोपि—अंगुष्ठेन जपेन्प्राणमन्त्रैरंगुलिभिः सह । अगस्त्यसं-
 हितायाम्—मध्यमाद्यद्वयं पर्वजपकाले तु वर्जयेत् । एतमेरुविजानीयाद्दूषितत्रागणापुरा । अस्मिन्पक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रमृत्तिगणना तर्ज-
 न्यादिपर्वणि समाप्तिः । पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्पक्षेऽनामामन्थरेखा मादि कृत्वा तदधः-क्रमेण प्रादक्षिण्येन तर्जन्यादिरेखायां
 समाप्तिः । विधानांतरं मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—अंगुलीपर्वभिर्मन्त्रजपनित्यप्रकल्पयेत् । मन्थमानामिकामध्यपर्वद्वितयकल्पितम् ।
 मेरुप्रदक्षिणी कुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्य मध्यमामूलपर्वतगणयेत्कमात् । अंगुलीर्न विजुतीतकिचिदकुचिते तले । अंगुलीना विधेये तु
 छिद्रेषु स्रवते जपः । मालादेरनावश्यकतोक्ता वृद्धपराचारेण—यथा कथंचिद्रणयेत्सस्य तद्ब्रवेद्यथा । चंद्रोदये संग्रहे—प्रातःसव्यांग
 भूतेन गायत्र्या जपितेन च । यथासत्येन जाप्येन ब्रह्मामे प्रीयतारंभिः । मध्याह्ने सायं च त्रयमपदे क्रमाद्बुद्धिगुणपदे प्रातःपदे मध्याह्नुसायं पदे चोद्ये ।

॥ ॥ अथगायत्रीतर्पणम् । नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच—आचम्यप्राणानाम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्स
 विदुरितिसवितारमावाह्य गायत्रीषडंगेषुविन्यस्यभूःपुरुषमृगवेदायनमस्तर्पयामि । सुवःपुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन
 मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेभ्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं
 सर्वलोकयनमस्तर्पयामि । भुशुवःस्वःपुरुषंसंढलांतर्गंतसवितारंतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि । सुवःद्विपदांगा
 यत्रीतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रीतर्पयामि । भूशुवःस्वःचतुष्पदांगायत्रीतर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पयामि । सावित्री
 नमस्तर्पयामि । सरस्वतीनमस्तर्पयामि । वेदमातारंनमस्तर्पयामि । सत्कृतिनमस्तर्पयामि । सांस्कृतिमित्यपरे । पृथिवींनमस्तर्पयामि । कौ
 शिकीनमस्तर्पयामि । जयानमस्तर्पयामि । अपराजितानमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामि । कृष्णभट्टीये
 प्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिक्वृष्णभट्टः । तन्न । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंभितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति
 गायत्रीकल्पविरोधात् । तत्रैव—अनेनविधिनान्कुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नैचैवसायंचमंत्रैरैतैश्चतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यमुक्तमाचारादर्शैः—शाक्यावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसर्पिस्तथाह्यापः
 प्रशस्तंभुत्तरोत्तरम् । चरमोह्युपवासश्चभक्ष्यंतक्रमयाचितम् । विशशृंगाशश्लकहविष्यान्त्रानियानितु । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक
 र्मणि । शाकादिविकल्पेपिभक्ष्यविशेषेजपारंभेएकादस्युपवासोपिनेतिहरिहरः । तन्न । अथरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासावाचक
 त्वात् । शारदातिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजपेत् । तत्त्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः ।
 क्षीरौदनतिलादूर्वाक्षीरदुग्धसमिद्धराः । पृथक्सहस्रान्नितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्यथलतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

दनुज्ञापुरःसरम् । नपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणोऽप्येनमः । मुखेदेवी
 गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजर्मदग्निभस्त्राजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऽपिभ्योनमः । मुखे
 गायत्र्युष्णिगरतुष्टुबृहतीपक्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवायुसूर्यगुस्वरुणवृषविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः
 प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसि विश्वामित्रायऋषयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐब्रह्मणोहृदयायनमः । विष्णवेशिः
 रसेस्वाहा । रुद्रायशिखायैवपद् । ईश्वरायकवयायहुम् । सदाशिवायनेत्रत्रयायवौपद् । सर्वात्मनेऽन्नायफद् इतिपङ्गविधाय हृदिॐभूर्नम
 मुखे । एवं सर्वत्र । भुवःदक्षिणांसि । स्वःवामांसि । महःदक्षोरौ । जनःवामे । तपःजठरे । सत्यं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः ।
 विऊरूमूले । तुःलिंगे । वं नामौ । वैहृदि । णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । मंसणिवंधयोः । गौंकूर्परयोः । देंसुजमूलयोः । वं मुखे ।
 सनासिकयोः । धीकपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिकर्णयोः । धिभुवोः । योंशिरसि । योंचूडाधः । नःवामकर्णे । (प्र) दक्षिणकर्णे । चो
 मुखे । दं शिरसि । यात्नमःशिरसि ॥ तत् ऋमध्ये । सवितुःनेत्रयोः । वरेण्यंमुखे । भर्गःकंठे । देवस्यहृदि । धीमहिनामौ । धियःगुह्ये ।
 यःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐआपोज्योतीरसोमृतब्रह्मभूर्भुवःस्वरोनमइतिविन्यस्यथ्यायेत् । गायत्रीरहस्ये—
 पंचवक्त्रांचतुर्बाहुभ्रतिवक्त्रंत्रिलोचनाम् । जटाकिरीटापट्टकुक्षित्रिपादांस्फटिकप्रभाम् । साक्षस्त्रामयांकुशौदथतीदक्षहस्तयोः । सवारिजपत्रव
 रदांगुडंवा महस्तयोः । आत्मपूजातिसौरपीठमभ्यर्च्य तत्रमंत्रमूर्तिगायत्र्याःपरिकल्प्य तस्यादेवीमावाह्य पुष्पांतैस्पर्चारैःसंपूज्य त्रिकोण
 स्थात्रेयकोणादिप्रादक्षिण्येनकोणत्रयेऽंब्राह्मैःनमः । माहेश्वर्यैःनमः । इतिसंपूज्य कर्णिकायामेवत्रिकोणाद्ब्रह्मिर्त्र्यादिचतुर्दिक्षु

ॐआदित्यायनमः । रवयेनमः । भानवेनमः । भास्करायनमः । आग्नेयादिचतुष्कोणेषुउत्तमायैनमः । प्रप्रज्ञायैनमः । संस
 ध्यायैनवः । अष्टदलेकेसरेषुअंगानिसंपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यैनमः । प्रभायैनमः नित्यायैनमः विश्वंभारयै० विशालिन्यै० प्रभा
 वत्यै० जयायै० शाल्यै० दलाग्रेषुकाल्यै० दुर्गायै० सरस्वत्यै० विशालायै० ईशायै० व्यापिन्यै० विमलायै० ।
 द्वितीयाष्टदलमूलेषुतमोपहारिण्यै० । सूक्ष्मायै० विश्वोन्त्यै० जयावहायै० पद्मालायै० परायै० शोभायै० पद्मरूपायै० । दलम
 ध्येषुब्राह्मयाद्याःनारसिंहीचाष्टमी ब्राह्म्यै० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चामुंडायै० नारसिंह्यै० इति । दलाग्रेषुसो
 माद्यष्टग्रहान् सोमाय० भौमाय० बुधाय० वृहस्पतये० शुक्राय शनैश्चराय० राहवे० केतवे० इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वयेइंद्रादीन्वज्रा
 दींश्चइंद्राय० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईश्वराय० इति । वज्राय० शक्तये० दंडाय० खड्गाय० पाशाय०
 अंकुशाय० गदायै० विशूलाय० इति संपूज्यधूपादिपूजांसमाप्यजपंकृत्वा जपदशांशेनप्रत्यहसर्वजपंतेवाहोमंकुर्यात् । अत्रमूलंगायत्री
 रहस्येज्ञेयम् । इतिगायत्रीपुरश्चरणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरंकर्तव्यमुक्तं कौर्मगारुडयोः—सावित्रीप्रजपेद्धिद्वान्प्राञ्चुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेददित्यमुद
 यंतंस्माहितः । वसिष्ठः—शान्त्रैस्तुविविधैःसौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानंस्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्यतुकारयेत् । बहूचपरिशिष्टे—
 जातवेदसेतच्छयोरितिनमोब्रह्मणइत्येताभिःप्रदक्षिणंदिशःसाधिपान्नत्वाथसंध्यायैसावित्र्यैगायत्र्यैसरस्वत्यैसर्वाभ्योदेवताभ्यश्चनमस्कृत्य । उत्त
 मेशिखरेदेविभूस्यांपर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातागच्छेदवियथासुखमिति संध्यांविभुज्य भद्रनोअपिवातयमनइत्युक्त्वाशातिचत्रिश्चा
 र्यप्रदक्षिणंपरिक्रमन् । आसत्यलोकादापातालालोकालोकपर्वतात् । येसंतिब्राह्मणदेवास्तेभ्योनित्यंनमो नमःइतिनमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

गुरुवृद्धांश्चोपश्लिष्यादेवसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुजोतेतिदेवजानीयेपाठः । आश्वलायनः—जस्र्वोदितेसमुत्तिष्ठन्नपति
 धेद्विवाकरम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्मंत्रैर्गायत्रैरेवबहुचः । उपस्थायतरस्वीयैर्मंत्रैः कुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणं कुर्यात्प्रदक्षिणम् । तस्मान्
 रिदमित्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूमिवःस्वेतिचतुर्वारं पृथक्पृथक् । ततःशक्रादिकात्रत्वापूर्ववाथप्रदक्षिणात् । तत्तन्मंत्रैरुपस्थाय
 स्पृष्ट्वाभूमिमेद्भुरून् । ततोऽभिवादयेद्भूमौपित्रादिस्यःसुसंयतः । कीर्तित्योयथान्यायंस्वकीयनामकीर्तयन् । शौनकः—सायंप्रातरुप
 स्थायजातवेदसइत्यृचा । तच्छंयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इमंमेवरुणतत्त्वेतिसायकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्पणीद्वाम्यांप्रातःकालेपि
 संजपेत् । पिशांगमृष्टिमित्यृचासुखस्पृश्यप्रदक्षिणम् । भद्रकर्णेतिमंत्रेणकर्णस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । केच्यग्निमित्यृचैकयाशिखांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । सं
 ध्यांगागत्रीसावित्रीसर्वान्देवान्प्रणम्यच । स्मृत्यर्थसारे—यद्धोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति नारायणः । वारुणीभिस्तथादि
 त्यमुपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्कुर्वीद्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौचआत्मानंचाभिवादयेत् । आत्मपादौतथाभूमिसंध्या
 कालेभिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइतिचंद्रिका । तत्रैवचौघायनः सायजपांतरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यारान्त्रिमुपतिष्ठेत् इ
 मंमेवरुणतत्त्वायामीतिद्वाम्यां । दिगभिवादेनेप्राच्यैदिशेइंद्रायनमः दक्षिणयैदिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैदिशेयाश्च
 देवताएतस्यांप्रतिवसंलेताभ्यश्चनमोनमइत्यादितैत्तिरीयारण्यकमंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । यमः—ज्यायानपिकनीयांसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिव्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । सुदर्शनभाष्ये—
 रोरेमसृज्येचिषुवृद्धिरादौऽतापेचवांस्त्यश्रवशाश्च्युधु । शेषेपुनाभ्योःकपरःस्वरोत्यःस्वाञ्चोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । अस्वार्थः—रोहिणीरेवतीमघासृ
 गज्येष्ठाचित्रासुरौहिणोरैवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योचहुलमिति नक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्प्रेषोष्ठपदशब्देठकारात्परेपकारेवृद्धिः । उत्तरपदा

धिकारे जेप्रोष्ठपदानामित्युक्तेः । अल्पमपभरणी शब्दंश्रुतौतथोक्ते । श्रवणशतभिषक्अश्रयुधुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आपभरणः श्रवणः श्रावणः शतभिषक्शतभिषजः अश्रयुक् आश्रयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योचहुलम् वत्सशालेतिचवालुक्तेः । शेषेषुन वृद्धिर्नैत्यर्थः । कृत्तिकः तिष्यः आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अषाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुक्तेः । आर्षोराद्रीमूलयोर्ल.स्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाह्णापराह्णेत्यादिनाडुन् । स्वाचोःस्वातीपुनर्वस्वोरलःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एषानाम्नासंध्याभिवा दने प्रथमयानिर्देशइतिस्तुदर्शनाचार्यः । अभिजित् आभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःआ षाढीयइत्यपिबहुलोक्तेः । तत्तन्नक्षत्रचरणाक्षरघटितं नामपठंतिशिष्याः । नागदेवाह्निके—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादने । आयुष्मा न्मवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्यनाम्नोऽतेवाच्यः पूर्वोत्तरःश्रुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्धपरशरः—यदक्षरपदभ्रष्टमात्राहीनं चयद्भवेत् । तत्सर्वैक्षम्यतादेविकाश्यपप्रियवादिनि । पुरुषसारस्तुधानिघौ—प्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्मप्रदीपे—प्रातःसंध्यासनक्षत्रानोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्ध्ये । प्रातःकालांतरोपलक्षणमितिपृथ्वी चंद्रः । दक्षः—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुर्थ्यतुगायत्र्यादद्याद्ब्राह्महृतिसंयुतम् । कालतीतिशुद्ध्यर्थततःसंध्यांसमाचरेत् । स्कांदे—उदयास्तमयादूर्ध्वयावत्साह्रदिकात्रयम् । तावत्संध्यापुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । संध्याकल्पेस्मृत्यंतरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणंसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंप्रोक्तमपराह्णितुषड्गुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांतोव्रजे त् । प्रातरादिष्वकरणइत्यर्थः । ज्ञातातपः—निर्यर्धयामेवातीतिअर्धयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रांतेसंध्यालोपंनकारयेत् । संध्याकाले

१ शब्दश्रुतौ लग्नवच्योतिपे अग्नि प्रजापतिरित्यारभ्यअग्निनौयमएवचेत्तिक्रमेणाल्पमपभरणी ।

व्यक्तिकृत्तेजपङ्कत्वापुनर्मनः । ऋचंब्यचतुचवापिपुनःसंध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदंचरात्रिप्रथमयाभावाधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदाप्रातर्मेध्याहसायसंध्यानामेककालेऽप्राप्तिस्तदाप्रातःसंध्यापूर्वकुर्यात् । संध्याहीनोऽयुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यदन्यत्कृतेकर्मनस्यफलभागभवेदितिकाशीखंडे प्रातःसंध्याप्रकरणेपाठाल्यातःसंध्याविनाकर्मार्तेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तुसंध्यापदसर्वे संध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसध्ययोःसंपातेपूर्वसायंसंध्या मध्याह्नसंध्यायाःसायंसंध्याधिकारसपादकत्वाभावात् । प्रातःकालनाथेमानाम्ना वात् एकस्यगौणकालत्वेसभवत्युभयोगौणकालत्वस्यान्याथ्यत्वाच्च पांचमिकसांतपनीयांतःपात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहलंभेसवनीयोपाकरणन्या याच्च । यत्तुस्मृत्यंतरे—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृतानिचै । शर्वयोःप्रथमेयामेतानिकुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकालातिकर्मेज्ञेयम् । अतएवसायंसंध्यामुख्यकालातिकर्मेतिसृणामपिगौणिकालेकर्मणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौसार्धप्रहरावधिः । रात्रि भोजनस्यसार्धप्रहरकालोक्त्यासंध्याभावेभोजनासभवात् प्रदोपावसानेसायंसंध्यायागौणकालइतिमाधवीयेदेवजानीयेच । संध्याप्रकरणेप्रायश्चित्तपरिभाषायामुक्तंतत्प्रतिनिधिनार्थमित्युक्तम् । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसु० लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेसंध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । हेमाद्रौ शाब्दध्यायनिः—ततःसूर्यमुपस्थायसम्यगाचम्यचस्वयम् । अभ्युक्षणंसमादायसंयतास्मारुहन्नजेत् । तत्रैवगार्ग्यः—त्रिसंध्यांवाग्यतोवारिगुप्तमाहृत्यशो वयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । चंद्रिकायांप्रचेताः—अभ्युक्षणोद पात्रंतुनतावत्स्थायतेकचित् । यावन्नाचमनदत्तप्रोक्षितानगलतिका । असमर्थप्रत्याहर्गान्वायनिः—नद्यादौसम्यगाचांतःसंयतोर्गृहमागतः । उद्धृत्यमणिकात्तोतेनप्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासमुपस्थुत्स्वकृत्वास्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतःपुनःप्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायांगो भिल्लसूत्रे—पुराप्रादुष्करणवेलान्नाःसायंप्रातरपआहरेदनुगुसादपिवाकुंभाद्रामणिकाद्वाएळ्णीयादिति । तत्रैवशाब्दाध्यायनिः—अब्जहिरण्म

यंरौप्यंदारवंसृणमयंदृढम् । ताम्रंपत्रपुटंपुण्यंपात्रमभ्युक्षणायवै । अभ्युक्षणकरणव्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वोलाभेतुपात्राणांपूर्णपात्रंविधीयतइत्यापस्तंबोक्तेः । आपस्तंबः—शैवालत्रालुकादूर्वातृणपर्णयसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेणकांस्थपात्रेणचैवहि । प्राण्यगफलजेनापिकुर्यान्नाभ्युक्षणद्विजः । शाब्द्यायनिः—नाहरेदेकपात्रस्तुनात्रतोचकन्यका । एकपात्रःपिधानरहितपात्रः । ततोन्निप्रादुष्करणंकात्यायनः—सूर्यैस्तशैलमप्राप्तेषड्विंशद्भिःसदांगुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनांप्रातर्भासांचदर्शनात् ॥

अथहोमः । तत्रशक्तेनार्थाधानंकृत्वाश्रौतःस्मार्तश्चहोमःकार्यः । श्रौतंस्मार्तचयत्किंचिद्विधानंसर्वमादरात् । गृहेनिवसताकार्यमन्यदादौपमृच्छतीतिमनूक्तेः । तत्राशक्तःसर्वोधानंकृत्वाश्रौतमेवयावज्जीवंजुहुयात् यावजीवश्रुतेः । [एतैकैकादश्यांतमकुर्वतःपरास्ताः । अकरणेप्रत्यवायश्रुतेः अहरहररितिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमहोमलोपेचप्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तविवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीतियाज्ञबल्वयोक्तेश्च, अग्निहोत्रंयजुहुयादाधंतद्युनिशोःसदेतिमनूक्तेः, अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निर्विधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनादितिचंद्रिकायांशौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्चतुर्दशतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानिर्विशतिश्चसंत्सरेसायमाहुतयोह्वयंतसप्तशतानिर्विशतिश्चप्रातरित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च यत्किंचिदतत्] । त्रीणिवर्षाणिविप्राइतिभारतात् यावज्जीवाशक्तौवर्षत्रयंवाजुहुयात् । येचाग्निहोत्रंजुह्वतिश्चइधानायाग्नायामितिस्मृतेः । तत्राप्यशक्तःस्मार्तमेवजुहुयान्नत्वद्वाध्यात् तत्राप्यशक्तःसदाचारमात्रंकुर्यान्नस्मार्तमपि । श्रौतंकर्मनेचेच्छक्तःकर्तुंस्मार्तसमाचरेत् । तत्राप्यशक्तःकरणेसदाचारंलभेदुधइतिचंद्रिकायांब्यासोक्तेः । कौर्मे—अथागम्यगृहंविप्रः समाचम्ययथाविधि । प्रज्वाल्यवह्निंविधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । तत्रश्रौतंस्मार्तवाहोमंयजमानएवसंयत्कुर्यात् । अहरहर्हयजमानःस्वयमग्निहोत्रंजुहुयात्पर्वणिवेत्यापस्तंबोक्तेः । अत्रपर्वणिस्वयमेवेतिनियमोननुपर्वण्येवस्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृह्यंपरिचरेत्स्वयंपत्न्यपिवापुत्रःकुमार्यतेवा

सीवेत्याश्वलायनोक्तेः । स्वस्याशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचक्षानात्तपः—श्रौतयस्यास्त्वयकुर्यादन्योपिस्मार्तमाचरेत् । अशक्तौश्री
 तमप्यन्यःकुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विषपुत्रोऽग्निरुर्भ्राताभागिनयोऽथविदपतिः । एतैरेवहुतयत्स्याचंद्रुतंस्वयमेवतु । विदप
 तिर्जामाता । तत्रैवतौर्मे—ऋत्विषपुत्रोऽवापनीशिव्योवापिसहोदरः । पतीस्मार्तएव । कामंशुभेऽग्नौऽहुयात्सायंप्रातर्होमावितिगोभिल्लो
 क्तैः । स्मृत्यर्थसारे—पनीकन्याचहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृत्तः, परपरागतः, एकस्यसर्वकर्मार्यसकृद्
 तश्च । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमिति वृत्तिकृत् ॥ ॥ अन्यकर्तृकहोमेविद्योपः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षंतुदपत्योर्होतव्यनद्विगादिना ।
 द्वयोरप्यसमक्षंचेद्भवेद्भुतमनर्थकम् । काल्यायनः—प्रक्षिप्याद्विस्वदारेषुपरिकलयत्विजंतथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोव्येववनिचिरंवसेत् । स्मृत्य-
 र्थसारे—सनिधौयजमानःस्यादुदेशत्यागकारकः । असनिधौतुपनीस्यादुदेशत्यागकारिका । असनिधौतुपत्न्याःस्याद्धर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्र
 सवेचर्तौक्लिर्वतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेत्तद्विभ्रुखःशुचिः । मनुः—उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा । सर्वथावर्ततेयज्ञती
 र्थवैदिकीश्रुतिः ॥ ॥ अनुदितादिलक्षणमाह काल्यायनः—रात्रेःस्तुपोऽशोभागेग्रहनक्षत्रभूपिते । कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्या
 द्विचक्षणः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमडले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् । रेखाभात्रंचदृश्येतरश्मिभिश्वसमन्वितः । उदिततविजा
 नीयात्तत्रहोमंप्रकरयेत् । अनुदितहोमःकातीयछदोगपरः । उदितहोमोत्रहृचपरइतिमदनपरिजातः । अनुदितहोमिभिरर्ध्वदत्वासूयों
 दयात्पूर्वहुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजस्वाहोतव्यमितिष्टुचीचंद्रः । उभयोःसध्यांसमाग्रहोमइतिकल्पतरुः ॥ ॥ अनु
 दितहोमिनोगौणकालमाह काल्यायनः—हस्ताद्धर्ध्वरिविर्यावद्विरहित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योनान्योऽनुदितहोमिनाम् ।
 यावत्साम्यङ्गनभावंतेनभस्युक्षाणिसर्वतः । नचलोहितिमापैतितान्वत्सायंचदूयते । रजोनीहारधूमाप्रवृक्षाप्रातरितैरवौ । संध्यामुद्दिश्यजुहुयाद्भ्र

तमस्यनलुप्यते । सायंत्यर्धास्तमितेसूर्येन्दुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । तथाचोशनाः—अर्धमंडलसंप्राप्तेभानावदुदितेहुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाहापस्तंबः—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रंदृष्ट्वाप्रदोषेनिशायांवासायमिति । संधिर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोषः द्वितीययामोनिशेतिमाधवः । सायंप्रातश्चसंधिर्मुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयःसायंगौणइतिमाधवपृथ्वीचंद्रौ । धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारेचत्वरोमुख्यकालइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्धाआपस्तंबेनोक्तः । उषस्युपोदयं—समयाध्युषितं—उदितं—प्रातरितिआश्वलायनः । प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्समतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयादिति प्रदोषातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः । कालातिपत्तिर्नवनाडिकोर्ध्वमितिचंद्रिका । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । स्मृत्यर्थसारे—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सामयमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधाभक्तदिनद्वितीयांशः । रामांडारोप्येवम् । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः । यदिगृह्येधौसायंप्रातर्होमयोर्हव्यंहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्निलेयाप्रातराहुतेःसायमाहुतिरितिगोभिलोक्तेः । गृह्यइतिश्रौतस्याप्युपलक्षणम् । अनौघिल्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्सारात्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंयजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्राप्रायश्चित्तमिष्यतइतित्रिकांडमंडनविरोधात् । अतएवचंद्रिकायामासायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमेश्चदनिवृत्तः पूर्वस्यसेयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादशरात्रमितिभरद्वाजोक्तेरित्युक्तम् । बह्वृचानांत्वतीतवहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वदौकालहोमंततश्चरेदितिशौनकोक्तेः । वृत्तिंकृताप्येवमुक्तमितिप्रयोगपारिजातः । आश्वलायनबृत्तावपि—विहृतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्राप्तावुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

प्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविद्वितेषु कालान्तरप्राप्तौ मनस्वती होममतिपन्नस्य प्रतिहोमं च कृत्वा अतुद्धृतप्रायश्चित्तादीनि । इदमनापत्स्यम् । आपदितुन किंचित्प्रायश्चित्तं किंतु होममात्रं कुर्यात् । आपदितु होममित्येव प्रतीयादिति बौधायनोक्तः । छंदो गपरिशिष्टे—स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ अर्धाधानिनो होमकममाह चंद्रोदये भरद्वाजः—होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्ते कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तकैचित्पुराविदुः । विष्णुः—बहुशुक्लं धेने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताग्ने । विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये । यो नार्चिषु जुहोत्यग्नौ व्यंगारे चैव मानवः । मंदाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते । पात्रादादुद्धृते ह्यग्नौ न होमादिसमाचरेत् । दामोदरीये सांबपुराणे—शुतृद्रको धत्वरायुक्तो हीनमंत्रैर्जुहोति यः । अत्र बुद्धे सधूमे वा मोघः स्यादन्यजन्मनि । शुतृषौ प्रमादादेरुपलक्षणमिति रत्नाकरः । स्वल्पेरुक्षेसस्फुल्लिगे वा भावो वर्तेभयानके । आर्द्रकाष्ठैः सुसंपूर्णं फूत्करोति च पावके । कृष्णाचिं पि सुदुर्गधे तथा लिपति मेदिनीम् । आहुतीर्जुह्याद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्भुवम् । मदनपारिजाते कात्यायनः—जुहुयुश्च हुते चैव पाणिश्लुपांस्यदासभिः । न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्त्वजनादिना । व्रतहेमाद्रौ—मुखैर्नैव धमेदग्निमुखादेषो ह्यजायत । नाग्निमुखेनेति तु यल्लौकिके योजयंतितत् । कात्यायनः—हविष्ये बुयवास्तु स्यास्तदनुब्रीहयः स्मृताः । अभावे ब्रीहियवयोर्दग्नापायसापिवा । तदभावे यवाग्वावाजुह्यादुदकेन वा । स्मृत्यर्थसारे—पयोदधियवागूश्च सर्परोदनंतं ह्युलाः । सोमो मांसं तैलमापो दशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्ब्रह्मे संस्कारो मंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीवारानीहि गोधूमयावकाः । एतेषां तंडुलाहोम्यायावनालाः प्रियंगवः । प्रियंगवः शाल्यश्च गोधूमाग्नीहोत्रयोः । सारूप्येणाग्निहोत्रयोः स्युः स्वरूपेणैव वैतिलाः । अत्र ब्रीहिपदं षाष्टिकपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—माषकोद्रवगौरादि(?) सर्वालाभेपि वर्जयेत् । शौनकः—दध्यादीनामपकानानां धिश्रयणमुच्यते । उत्सुकेनावज्वलयेदपकंपक्वमेव च । सायहोमेद्रव्यं च प्रातरग्निप्राह्वं कर्मैक्यात् । यदि सायं गृहीतं द्रव्यं प्रातर्न लभ्यते तदा प्रतिनिधिभूतं द्रव्यं तंत्राह्वं

नतुवैकल्पिकद्रव्यांतरम् । बृहस्पतिः—प्रस्थधान्यंचतुःषष्टिराहुतिःपरिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्भृतस्यतु । बौधायनः—
 ब्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यते । कात्यायनः—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकारसादिनाचेच्छुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेनचहूयतेहविःस्व
 गारिणस्त्रिंशितत्त्रपावके । द्वादशपर्वपूरिकाद्रव्यासंभवे ढोडरानंदेशंखः—आर्द्रामलकमात्रावैश्राह्वाइंद्रुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयोधौचशौ
 चार्थेयाचमृत्तिका । बहूचपरिशिष्टे—शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्त्रिंशितुल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिस्तैलयोरिति । गोभिलसूत्रे कृतंचप्रक्षा
 ल्यजुहुयादिति । चंद्रिकायांशातातपः—तीर्थायतनसंश्रुतातरुतानपाणिना । ब्रंगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुहुयाद्द्विविः । चंद्रोदयेसंग्र
 हे—द्रवंक्षुवणेहोतव्यंपाणिनाकठिनंहविः । याज्ञवल्क्यः—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्याज्यपेन्मंत्रान्समाहितः । आपत्तौ मरीचिः—प्रवसन्न
 ग्रिहोत्रीयस्त्रिपंचाश्वहरादितः । दातव्योहोमएकाहेसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्त्रपिचापस्युपक्षहोमोविधीयते । तत्प्रकारोमैत्रायणी
 यपरिशिष्टे—पर्वणोत्तेसायंचतुर्दशचतुर्दशचतुर्दशीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । स्मृत्य
 र्थसारे—पक्षहोमानशेषान्वशेषहोमानथापिवा । समस्यजुहुयात्तत्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने । यावल्यौपव
 सथ्याहात्प्राग्दिनानिभवंतिहि । तावंपतिपरिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरत्रापिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमाव
 धीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तोषामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमःपृथग्भवेत् । तथैवय
 जनीयाहेप्रातर्होमोभवेत्पृथक् । तत्रैव—तृतीयेऽन्तरेपक्षेसमासंसमाचरेत् । आपञ्चेदनुवर्तेतदीर्घकालंक्रथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नंपक्षहो
 मंसमाचरेत् । यच्चुचंद्रिकायाम्—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयमतीयात्पुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्येआपन्निवृत्तावाह
 मरीचिः—पक्षहोमानथोकृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्याच्चनचासौदोषभाग्भवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतःशेषहोमा

दावयेवम् । चंद्रिकायांबैजवापः—एकैःशुदितहोमाःस्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौनकः—अग्रा
वज्रुगतेयत्रहोमकालद्वयव्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वोश्चेदनुगतानादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमित्याद्वाभ्या
धेयुपुनराधेयवासमारूढेषुचारणीनाशोइत्याश्वलायनोक्तः । यस्यचोभावनुगतावमिन्म्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तमित्याप-
स्तंबाच्च । काल्यायनः—विहायाग्निसभार्थश्चेत्सीमासुलंध्यगच्छति । होमकालालयेतस्यपुनराधानमिष्यते । शौनकः—अथतत्रैववसति
होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निर्विधीयतकाठकश्रुतिदर्शनात् । श्रोपितेतुयदापत्नीपत्यौश्रामांतरं व्रजेत् । होमकालेयदिप्राप्तानसादोषेणयुज्यते ।
त्रिकांडमंडनः—अग्निहोत्रेणरहितःपंथानशतयोजनम् । आहिताग्निःप्रयायाच्चेदग्निहोत्रंविनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनी
म् । अतिक्रमेत्तदग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । अबंदस्यमशुह्वन्योहावयेदत्विगादिना । तस्यस्यात्युनराधानंपवित्रेष्टिरथापिवा । होमातिक्र-
मेप्रायश्चित्तमुक्तंकारिकायाम्—नित्यहोमेत्वत्क्रांतेसस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । चतुःकृत्वागृहीत्वाज्यंमनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं
विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमधित्यागोपपातके । मनुनातत्यकुर्वीततत्कालालानुसारतः । प्रायश्चित्तं कृत्वाहोमं कुर्यात् । कालातीतेषुहो-
मेषुउत्प्रेष्यागतेषुच । कालातीतानिहुत्वैवउत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्यउत्तराणिसमारभेत् । नदैवात्रैवचमुनीन्हविस्तदुपतिष्ठत
इतिस्मृतिरत्नावल्यांचनात् । पुलस्त्यः—अकालेचेद्वृत्तं कर्मकालंप्राय्यपुनःक्रिया । कालातीततुतत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेदिति तद्वाद
शाहोत्तरंज्ञेयम् । द्वादशेतिबह्वृचपरम् । आपस्तंबानांतुचतुरात्रमहूयमानोऽग्नौकिकइत्यापस्तंबोक्तः । औपासनविच्छेदप्रायश्चित्त
माह चंद्रोदयेभरद्वाजः—एकाग्निद्वादशाहविच्छिन्नःपुनराधेयोदीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । यत्तुशौनकः—

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतथा । पुनरेवाग्निमादध्यादितिभार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । आपस्तम्बः—
 नासतियजमानेग्राममर्यादाग्नीनतिहेतुलौकिकाःसंपधेरन्निति । ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे—नगराद्योजनखेटःखेटाद्रामोऽर्धयोजन
 म् । द्विक्रोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । चंद्रिकायाम्—यावंत्योग्राममर्यादानद्यश्च्युस्ताअतिक्रामंतावन्वारभेयातामाद्यतयोर्वायदिन
 लौकिकाःसंपधेरन्निति । जानूकर्ण्यः—विनाग्निभिर्यदापलीनदीमंभुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । चंद्रिका
 यांबृद्धांगिराः—मासत्रयषणमासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रतिकृच्छ्रंश्रायश्चित्तम् । भरद्वाजगृह्येपि—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्भव्यमशो
 षतः । तदेयंचैवविप्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंध्योत्तरंकर्मात्कं मदनरत्नेकौर्मे—सायंघ्रातर्द्विजःसंध्यामुपासीतसमाहि
 तः । अग्निकार्यततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनंकुर्यात्पुष्पै पत्रेणवांबुना । तत्रैवलौगाक्षिः—सायमेवाग्निभिधेतयेकइति ।
 याज्ञवल्क्यः—भैक्षाग्निकार्येत्यक्त्वात्ससरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांशुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संमासिंचंत्वनेनतु ।
 कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोऽस्यवपन्नोऽस्मिकामायस्वाहेति । एतद्दुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेज्ञेयम् । अन्यथातु
 मनुः—अकृत्वामैक्षचरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःससरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् । विज्ञानेश्वरोऽप्येवम् । सफ़्लोपेतुक्कृग्विधाने—
 मानस्तोकैजपेन्मंत्रशतसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यंविनाभुङ्क्तेनपापं ब्रह्मचारिणः ॥ ॥ अथब्रह्मत्याहनियमाः । चंद्रिकायांपुलस्त्यः—
 सकृत्सर्वणिसर्पिम्बद्धविष्यंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःस्यात्तैलामिषविवर्जनम् । आपस्तम्बः—अतृप्तिश्चान्नस्यचैतयोःप्रियंस्थात्तदस्मिन्न
 हनिभुंजीयातामधश्चशयीयातामिति । भरद्वाजः—वर्जयेत्पर्वकालेतुल्लितैलामिषवृक्षजम् । सांख्यायनः—कलहंकीतविक्रीतंप्राहसंवहु
 माषणम् । तौर्यत्रिकंवृथाशब्दाभ्यांयक्ष्यमाणोविवर्जयेत् । जाबालिः—कोविदारान्कुलित्थांश्वर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंचपूर्वेद्युर्यागस्यैता

निर्वर्जयेत् । मसूराह्लवणाक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । मापान्मधुपराञ्चवर्जयेत्पर्वणिद्विजः । गृह्यपरिशिष्टे—शाकमांसमसूरांश्चाणवः
कोरदूपकाः । वर्ज्याहतिशेषः । आपस्तंबसूत्रे आधानप्रकरणे ऋचीसमन्ननाश्रीयादिति । ऋचीसमन्तरुम् । द्रौधायनः—सर्वमेवैतद्
हःको शाशुद्रमाषादिधान्यवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । स्मृत्यर्थसारेदिवोदासीमे—लवणंमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहृतये (?) । उपवासेनभुञ्जी
तउस्रात्रौचकिचन । भिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच—यथाहितायेर्धर्मःस्यात्समातौपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूत्रुश्रीमन्नराय
ण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेहोमप्रकरणम् ॥

अथहोमोत्तरंकर्म । मदनरत्नेमरीचिः—विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनंतरम् । शौनकः—प्रातर्भ्यंदिनेसायविष्णुपूजांसमा
चरेत् । अशक्तौविस्तरेणैवप्रातःसपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसायंचपुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । हलायुधः—प्रातःकालेसदाशुक्र्यांन्निर्माल्योद्घास
नंबुधः । प्रयोगपारिजातेक्रियासारे—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राम्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतंच
निर्माल्यंच्छेशायनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदिवोपरिपुष्पंधृत्वानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । वाराहे—निर्माल्यंशिरसोत्तार्यघर्थंशिरसिचा
त्मनः । लिंगेविशेषस्तत्रैव—अश्ल्यंमस्तकंलिंगेसदाशुर्वीतपूजकः । विष्णुधर्मोत्तरे—उशीरकूर्चकदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते । दत्त्वा
गोवालंजकूर्चसर्वपापंव्यपोहति ॥ अथनित्यदानम् । भारते—एकेनाशेनधर्मस्तुकर्तव्योभूतिमिच्छता । एकेनाशेनकामस्तुएकमंशं
विवर्धयेत् । स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः—दातव्यंप्रत्यहंपात्रेनिमित्तपुविशेषतः । निमित्तंप्रहणादि । अत्रकोचित्प्रत्यहश्रवणादहनि
यदाकदाचिन्नित्यदानमाहुः । भट्टदिनकरस्तु—उपयेतेप्रयामेपुंयुंजेतेमनोदानायसूरयइतिमंत्रालिंगाद्धोमात्पूर्वनित्यदानमाह । चंद्रोदये
वामनपुराणे—होमंचकृत्वालभनंशुभानांतोत्तृहान्निर्गमनंप्रशस्तम् । दूर्वाचसर्षिर्दधिचोदकुंभेधेनुंसवत्सामृपमंसुवर्णम् । मृद्धोमयंस्वस्ति

कमक्षताश्चतैलमधुप्राह्मणकन्यकाश्च । श्रेतानिपुष्पाणितथाशर्माचहुताशनंचंदनमर्कटिबिबम् । अश्वत्थशृक्षंचसमालभेतततश्चक्रुर्थाञ्जिजजातिवर्मान् ।
नित्यदानांतंकर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभोगेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वितीयभागकृत्यं
दक्षः—द्वितीयेचतथाभोगेवेदाभ्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहद्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । कौर्भे—जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वैविचार
येत् । समित्युष्पकुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः—तृतीयेचतथाभोगेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञव
ल्क्यः—उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनिलंघ्यर्थत्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरं
चैवरक्षार्थंगुरुरूनेवचपर्वसु । छागलेयः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलास
त्रीराजामिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राःपुनंत्येतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासका
लनियममाह चंद्रिकायांपैठीनसिः—मासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताश्रिवत् । आहिताश्रिवदनाहिताश्रेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नखानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभोगेज्ञानार्थंमृदमाहरेत् । अरुकृदिवाच
रेत्स्नानंमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः । यत्सुस्मृतिरत्नावल्याम्—दिनतृतीयेभोगेमध्याह्नखानमुक्तंत्यंचधाभागपरम् । दक्षः—प्रयतोमृदमादा
यदूर्वामार्द्रचगोमयम् । भविष्ये—नात्यर्थेदेहजीर्णार्थावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानरोगोमयमाहरेत् । गृहीत्वागोमयंस्र
च्छंस्थानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंत्यस्यप्रत्यग्रंजतुवर्जितम् । चंद्रिकायाम्—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाआर्द्रामलकमात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रे
धांगलेपयेत्ततः । त्रेधात्रिवारम् । प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छा
याद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुगदिषु । मृदास्नानंपिंडदानंनकुर्वात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्घतदर्धकम् । मृदास्नानं

कुर्वन्ति शिष्या गृह्येभ्युच । नैमित्तिके पिचशाने तथा भौमाकर्कारयोः । त्रयोदश्यां च सप्तम्यां भ्रण्यां कृत्तिकासुच । त्रसिष्टेन सृत्तिकास्ताने
 प्रकारांतरसुक्तम्—सृदैक्याशिरःक्षाल्यं द्वाभ्यानाभेस्तथोपरि । पुनश्च तिसृभिः कायंपङ्क्तिः पादौ तथैव च । सृत्तिप्रदीपिकाग्राम्—कटिः सक्थी
 ऊरुजंघेचरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः । तथैव हस्तावाचम्यनमस्तुर्याजलुतत् । ततो गौमयस्नानमाह यमः—आचम्य गोभयेनापि मानस्तोक्या
 समालभेत् । अग्रमग्रमिति स्मृत्या मानस्तोक्येन वा पुनः । मार्जयेद्गोमयप्राज्ञः सोदकं भानुदर्शितम् । मार्जयेद्द्वेषयेत् ।
 अथ बौधायनोक्तः स्नानविधिः—अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कम्बुं मृत्पिंडं च परिगृह्यतीर्थगत्वा त्रिःपादैश्चालयेत् त्रिरालानमथापोभिः प्रपद्यते हि
 प्यशृगं वरुणमित्यथांजलिना उपहंतिसुमित्रियान आपओपधयः संत्वितितादिशं निरीक्षतियस्यामस्य द्वेष्यो भवति दुर्भित्रियास्तस्मै स्युरित्युपसृश्य
 त्रिःप्रदक्षिणमुदकमावर्तयति यदपां करं यदमेध्यां यदशांतं दपगच्छतादित्यप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य चांतः पुनराचामेत् आपोवाइदं सर्वविश्वाभूतान्यापः
 प्राणाना आपः पुनंतु पृथिवीमिति पवित्रे कृत्वा द्विमार्जयत्यापो हिष्ठे तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति च तसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चांतर्जलगतो यमर्प
 णेन त्रीन्प्राणायामान्कृत्वोत्तीर्य वासोनिष्पीड्य क्षालितो सरहता निवासांसि परिघायेति । उपहंति गृह्णति ॥

अथ कात्यायनोक्तः—अथातो नित्यस्नानं द्यादौ मृद्गोमयकुरातिलमुनस आहृत्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादौ कुरोपग्र
 हो वद्धशिशोखोपवीत्याचम्यो रंहीतितो यमंत्र्यावर्तयेद्येते शतमितिसुमित्रियान इत्यपोजलिना दायदुर्भित्रिया इति द्वेष्यं प्रतिनिर्षिचेत्कटिवस्वरुजं
 वेचरणौ करौ मृदा त्रिभिः प्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदंगानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्यइत्युन्मज्ज्यनिम
 ज्ज्योन्मज्ज्याचम्यगोभयेन विलिपेन्मानस्तोक इति ततो भिर्षेचिदिसंभवे रूपेति च तसृभिरिदमापउत्तमं सुचं त्ववभूथेत्येते तन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यदर्भैः
 पावयेदापो हिष्ठे तिसृभिरिदमापो हविष्मती देवी रापइति द्वाभ्यामापो देवीद्वुपदादिवशं नो देवीरपारंसमपो देवीः पुनंतु मेति नवभिः चित्ततिर्मैल्योका

रेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावैतेचांतर्जलेघमर्षणांत्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगौरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोमिति विष्णोर्वास्मरणमिति । सुमनसामभावोत्तुलस्यादि । अभ्यहितत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वदक्षिणोपक्रमंचरणौप्रक्षाल्यपाणीक्षालयेदित्यर्थः । कुशानामुग्रग्रहोधारणयस्येतिधृतकुशइत्यर्थः । अंतैचेतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैरभिषेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिषेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावन्तेचेति आपोहिष्ठेत्यादौचित्यतिमापुनात्वित्यस्यतिच प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिषेचेदित्यर्थः । नित्यमध्याह्नसंनतेनास्यविधेर्नैमित्तिकसंनानादावप्राप्तिः प्रकृतिविकृतिभावस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशदक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिर्णयचिंतामणिः । तत्र । ग्रहणादिस्नानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यदिनेतीर्थमेत्यधौतपादपाणिमुखोद्धिराचम्यायतप्राणःस्नानसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचौदेशेस्नानत्रेण सुवंगायत्र्याखात्वोपरिमृदंचतुरंगुलमुद्धास्याधस्तान्मृदंतथाखात्वागायत्र्यादायगर्भमुद्धासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्ष्यतच्छिरसात्रेधाविभज्यदक्षिणंभागमन्त्रेणदिक्षुदशसुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिन्नातृतीयंगायत्र्यभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नआपादात् गायत्र्याप्रणवेनवासवर्गमनुलिप्य सुमित्यानव्यापओषधयःसंत्वितिसकृदङ्घ्रिरात्मानमभिषिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्धिभ्मइतिसृदमङ्घ्रिःप्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनादिनातर्पणांतोकेनविधिनास्वायान्नास्मिन्प्राग्रह्यज्ञांगतर्पणाद्धंनिष्पीडयेद्युत्रादयोह्यंतैतप्यर्थाभौमादिषुगृहेचनमृदास्वायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानउक्तम् ॥

अथपाद्मभविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैःस्नानसमाचेत् । तीर्थप्रकल्पयेद्धिद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिसूलमंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुविधिनास्वाचांतःपयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरसंसंततः । प्रकल्प्यावाहयेद्भ्रंगामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

विष्णुपादप्रसूतासैवष्णवीविष्णुदेवता । ब्राह्मिनस्त्वेनसस्त्रास्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धेकोट्रीचतीर्थानांवायुरब्रवीत् । दिविमुच्यंत
रिक्षेचतानितेसंतिजाह्रवि । नंदिनीत्येवतेनामदेवपुनर्लिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसुप्रसन्नातथालोक
प्रसादिनी । एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगगान्निपथगामिनी । सप्तवाराभिजसेनकरसपुट्योजितम् । मूर्ध्नि
क्षिस्वाजलंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंक्षुर्यान्मृदातद्वदामंत्र्यचविधानतः । अश्वक्रांतैरथांतेविष्णुक्रांतैवसुंदरे । मृत्तिकेहरत्सर्वयन्मया
दुष्कृतंइतम् । उद्धृतासिवरोहेणकृष्णेनशतवाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभचारणिसुव्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यचविधानतः । उत्था
यवाससीधौतेअह्निन्नेपरिधायच । अयंविधिःक्षीशद्भ्रादेरपीत्याचारादर्गः ॥

अथस्नानभेदाः । शंखः—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवास्त्राण्युत्पुनःपडुधभवेत् । नित्यनैमित्तिकंकाम्य
क्रियांगमलकर्पणम् । क्रियास्नानंततःषष्ठंस्नानंतत्रमताक्रिया । तद्वृक्षणासिस्त्राह—अस्नात्स्तुपुमान्नाहोर्नित्याग्निहवनादियु । नित्यनैमित्तिकंकाम्य
तदर्थतुनित्यस्नानंप्रकीर्तितम् । चंडालशवयूप्यादिस्पृष्टस्नातोरजस्वलात् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नाननैमित्तिकंतुत् । पुण्यस्नानादिकंयज्ञदैवज्ञ
विधिचोदितम् । तद्विक्राम्यंसमुद्दिष्टेनाकामस्त्रोर्तिवै । जतुकामःपवित्राणिअर्चिष्यन्देवताःपितृन् । स्नानंसमाचरेद्यस्तुक्रियांगतत्यकीर्ति
तम् । मलापकर्षणंनामस्नानमभ्यगपूर्वकम् । सरःसुदेवस्नातेपुतीर्थेषुचनदीपुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यदिनीयमपि
नित्यमुक्तं माधवीयेविष्णुः—स्नानार्होनिमिनेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । योगयाज्ञच
ल्क्यः—तूष्णीमिवावगाहेतयदास्यादश्चिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपित्र्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

पिनित्यधर्माइतिमाधवीये । ग्रहणनिमित्तत्वानेपि—गंगाखाननप्रकुर्वीतग्रहेणचंद्रसूर्ययोः । महानदीषुचान्यासुखानंकुर्याद्यथाविधीतिभारतात् धर्मप्राप्तिः । अनेकेषांखानानामेककालपतेनित्यनैमित्तिककाम्यानासुतरोत्तरेणपूर्वपूर्वस्यप्रसंगसिद्धिरन्येषांतत्रता ॥

अथखाननिमित्तानि ॥ मदीयाःश्लोकाः—शैवान्याशुपतांस्तथाचित्खरांश्चर्मांलोकयतान्कैवर्तजरकात्रटोष्टुबुडान्भिह्लादुदक्याशुनः । यूपंधीवरसूतिगृध्रपतितान्शूद्रान्वृकात्रास्तिकानस्थ्याद्र्दशककसूकरशिवागोमायुमद्यैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलचितिधूमनीलिकाः । अश्वकुक्षुरवराहदेवलान्साविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पष्टगुहःस्वप्नतेषुविरक्तश्रुमैथुने । श्मशानान्क्रांलज्जोर्णेषुखायादभ्युदयास्तौ । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोःखानमितिमदनपारिजातः । श्रोत्रियादीनांसाक्षिनिषेधवदोषाभवेपिवाचनिकंखानमित्यपि सएव । लोकायतो बौद्धः । उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शेखानंनशूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्स्वासाजलमाविशेदिति हारीतोक्तेः । शूद्रोच्छिष्टंद्विजःस्पृष्ट्वाउच्छिष्टंशूद्रमेववा । शुचिमप्यवगुह्यैनंसवासाजलमाविशेदितिचंद्रिकायांब्यासोक्तेश्च । एतच्चकर्मकाले । अस्वर्याह्लाहुतिःसास्थाच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेतिवचनात्—द्वावप्यंत्यांलयजौस्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् । अन्येष्व्वाचमनत्रोक्तंक्रियायांखानमाचरेदिति पराशरोक्तेश्च । मदनपारिजाते—अंसजाम्लेच्छशवरादयइतिकुल्लूकभट्टः । अंलजांश्चाहविज्ञानेश्वरीयेंगिराः—चंडालश्वपक्षतासृतौवैदेहकस्तथा । मागधायोगवौचैवससैतैत्यावसायिनः । पराशरस्त्वन्यानाह—रजकश्चर्मकारश्चनटोबुडएवच । कैवर्तमेदभिह्लाश्चससैतैत्वंलजाःस्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शेश्चाचमनमुक्तंतच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेखानमिति प्रायश्चित्तशूलपाणिः । शिरःपदंनभेरुर्ध्वांगोपलक्षणमिति चंद्रिका । इदंद्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तुस्निग्धेविरात्रमस्निग्धेत्वहोरान्त्रमितिचिच्छुणुः—मक्षयवर्ज्यपंचनखशवंतदस्थिचस्पृष्ट्वापूर्ववद्ब्रह्मस्वयं

क्षालितं विभृयादिति चंद्रिकायामंगिराः । साध्वाचारानतावत्यात्खातापिस्त्रीरजसूला । यावत्प्रवर्तमानं चरजो न विनिवर्तते । स्नायाद्रजसि
 निर्वृत्तेशौचार्थं तु तः पुनः । रोगेण रजः प्रवृत्तौ नाशुचित्वमित्युक्तं चंद्रिकायां याज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिः स्नायात्सस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।
 तैः स्पृष्टैः । इदं चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शे तु स्नानम् । दिवा कीर्तिसुदक्यां च पतितं सूतिकांतथा । शयनतस्पृष्टिनचैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यतीति
 मनूक्तेः । तृतीयस्थत्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानंतस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनप्रोक्तद्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति संवर्तते च । इदं चाका
 मविषयम् । कामतस्तृतीयस्यापि स्नानम् । पतितचंडालसूतिकादक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शे सचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धेदिति गौतमो
 क्तः । तत्स्पृष्टिपदेन पतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यत्तु कौर्मे—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनस्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वद्विजोत्तमः । आचामेत्तस्य शुद्ध्यर्थं प्राहदे
 वः पितामहइति तदशक्तविषयम् । चतुर्थस्थत्वाचमनम् । संग्रहे—अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शद्वयोः स्नानं विधीयते । त्रयाणां बुद्धिपूर्वतु तत्स्पृष्टिन्याय
 कल्पनेति माघवीथे संग्रहोक्तेः । उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वप्रोक्षणं स्पृष्टमिति तत्रैव स्पृशेत् । विज्ञानेश्वरीयेऽप्येवं । चंद्रोदये—कटधूम
 स्पृशंवातं विरक्तं क्षुरकर्मिणम् । मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विधत्ते । भोजनोर्ध्वमुद्धृतोर्ध्ववाते स्नानमिति स्मृत्यर्थसारे कृष्णभट्टीये च ।
 प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु स्नानं मापमसूराद्यन्नपरम् । मसूरमापमांसानि शुक्त्वा योवमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति प्रमोक्तेः । पर्युषितवाते स्नानम् । भोजनदिने त्वाचमनमिति श्राद्धे हेमाद्रौ चंद्रिकायामा
 चारादर्शे च । भिन्नाक्षरायां तु—अश्वशुक्त्वाद्द्रं पाणिर्वाचांतो न स्नानमाचरेत् । अन्यदावमने स्नायात्तथाशोकाशुपातनइतियोगयाज्ञव
 ल्क्योर्तेर्बनेनेपि स्नानमुक्तम् । वस्त्रान्तरितस्पर्शे प्रचेताः—वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्संशोभिधीयते । साक्षात्संशोऽतु यत्नोक्तद्व
 क्षान्तरितेऽपि च । शूलपाणावापस्त्रं वः—एकशास्त्रं सारुढं श्वांडालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितमियात् । आदिशब्दा

दुदक्यादीनि । शाखाग्रहणेमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपाषाणेपरिग्रहणमिति शूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिचुचंडालेनसहावस्थितः
 ख्यान्नासचैलमितिसएव । एतदपवादमाह शूलपाणौ पराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपंथास्तृणानिच । स्पर्शेनान्नप्रदुब्यंतपिकेष्टकचि
 तानिच । तृणानीतिबहुवचनादेकतृणस्पर्शेखानमिति शूलपाणिः । साधवीयेशातातपः । येनकेनचिदभ्यक्तश्रंडालंसंस्पृशेद्यदि ।
 अहोरात्रोषितःखात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । उच्छिष्टसंस्पृशेद्विप्रोमद्यश्द्रशुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोषितःखात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । हेमाद्रौ
 कौर्मे—उच्छिष्टोऽङ्घ्रिनार्चातश्रंडालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादाद्वैजेपत्खात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छायांश्वपाकस्यत्राह्वणोवा
 धिगच्छति । तत्रस्नानंतुतस्यैवघृतंग्रास्यविशुध्यति । शूलपाणौ वृद्धशातातपः—अशुचिसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुब्यति । तंस्पृष्ट्वान्योनदुब्ये
 तसर्वद्रव्येष्वयंविधिः । चंद्रिकायां इमशुकर्मण्यपिस्नानसुकम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौ हेमाद्रौ शातातपः—ग्रामेतुयत्रसंस्पृष्टियांत्रायांकल
 हेषुच । ग्रामसंदूपणेचैवस्पृष्टिदोषोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गदौयज्ञेषुप्रकृतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुब्यति । वृहस्पतिः—तीर्थे
 विवाहेयात्रायांसंग्रामदेशविल्लवे । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुब्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्सातेरुजागमे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचं
 विधीयते इतियाज्ञवल्क्योक्तेः । एतद्यत्राहमनेनस्पृष्टइतिज्ञातंतद्विपयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजातेभ्येवम् । उच्छिष्टाशु
 चिस्पर्शपरमिति चंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्टोपघातेसचैलस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शं आपस्तंबः—
 अन्नप्राशनात्प्रयताभवंत्यासंवत्सरादिलेकेयावतावादिशो नप्रज्ञायंतइति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंश्रोक्तंबालस्याचमनंसृ
 तम् । रजसलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयान्मौजीनि
 बंधनम् । आशाकं—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवारुणंस्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेविशेषमाह चंद्रिकायांगमः—विप्रःस्पृष्टो

निशायांतु उदकयापतितादिना । दिवानीतेनतोयेनसहायादग्निसंनिधौ । माध्वत्रीध्रेमरीचिः—दिवाहृतुयत्तोयगृह्येदिनविद्यते । ग्रज्वा
ल्याभिततःहायान्नदीपुष्करिणीपुच । पराशरः—यदिगेहेनतोयंस्यात्तदशुद्धिःकथंभवेत् । धाम्नोधाप्नेतिमंवेणगृह्णीयादग्निसंनिधौ । आ
तुरादिविषये सएव—आतुरेस्नानउत्प्रेदशकृत्वोस्नानातुरः । स्नात्वास्वात्वास्पृशेदंततःशुद्धेत्सआतुरः । स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदि
रजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानकृत्वात्रतंचरेत् । सित्कगात्राभवेदग्निःसांगोपांगकथंचन । नवव्रपीडनकुयर्नान्यद्वासासश्चयारयेत् । चंद्रि
कायामुशानाः—ज्वराभिमृतायानारीजरसाचपरिहृता । कथतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा । चतुर्थेहिनसंप्राप्तेस्पृशेदन्यातुतांस्त्रि
यम् । सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्वात्वापुनःस्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाआचमेचपुनःपुनः । अतेचवाससांत्यागस्ततःशुद्धाभवेत्तुसा ।
दद्याच्छक्त्याततोदानंपुण्याहेनविशुध्यति । शंखः—रथ्याकर्दमतोयेनष्ठीवनधेनवापुनः । नाभेरूर्ध्वनरःस्पृष्टःसद्यःस्नानेनशुद्ध्यति । स्पृष्ट
त्यर्थेसारे—यत्रपुसःसचैलंस्यात्स्नानंतत्रसुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरःस्नानंशिरोरोपीजटीतथा ।

अथामलकस्नानम् । चंद्रिकायांक्रतुः—पष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौरविवारेचस्नानमामलकैस्त्वजेत् । योग
याज्ञवल्क्यः—धात्रीफलैरसावासासप्तमीनवमीपुच । यःस्नायात्तस्यहीयंतेतेजआयुर्धनंसुताः । व्यासः—श्रीकामःसर्वदास्नानं कुर्वीताम
लकैर्नरः । सायणीयेबृहस्पतिः—सर्वकालतिलस्नानंपुण्यंव्यासोत्रवीन्मुनिः । षट्त्रिंशन्मते—तथासप्तम्यमावास्यासंक्रांतिग्रहसूतिपु ।
धनपुत्रकलत्रार्थीतिलपिष्टंनसंस्पृशेत् । प्रयोगपारिजातेबृहद्भृसिष्टः—आसीनःप्राञ्जुलोभूत्वतैलाम्यंगंसमाचरेत् । व्रतहेमाद्रौमा
तस्थे—तस्मात्कृतोपवासेनस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयप्रयत्नेनरूपभंगतत्परंरूप । पाद्मेमाघमाहात्म्ये—उपोष्यैकादशीशुक्लतैलाम्यंगः
कृतस्तथा । द्वादस्यांप्राग्भवेदेहेतेनव्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र मदीयःश्लोकः—दिविष्टिव्यतिपातवैधृतिशुगादिष्वेवमन्वादिपुश्राद्धेजन्मदिने

त्रतेवमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यश्यकतिथौवसावह्निदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठाद्राह्रिभेषुशुक्रगुरुभौमार्केषुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगंनक्षुर्वीतम
 तिमानेषुसर्वदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्षष्ठयेकादशयः । रिक्ताश्वतुर्थीनवमीचतुर्दशयः । ऋषिःसप्तमी । अग्नि
 स्तृतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावासे । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलंचंद्रोदयादिषु
 स्पष्टम् । आयुर्वेदसंहितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रबालानां वृद्धानां तु न दोषदः । तत्र पूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायां संग्रहे—स्त्रीणां तु बुधवारणै तैला
 भ्यंगं विजयेत् । कृष्णभट्टीये—सोमवारो तथाभ्यंगं पुत्रवान्वर्जयेत्सदा । मार्कंडेयः—अपुष्टिः कांतिरल्पायुर्धनं निर्धनतां तथा । अनारो
 ग्यं सर्वकाममभ्यंगाद्वास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतैर्लनदुष्यतिकदाचन । चंद्रिकायां यमः—घृतंच सार्षपतैल्यत्तैल्युष्यवासितम् । नदोषः
 पक्वतैलुष्णानाभ्यंगेषु नित्यशः । आयुर्वेदसंहितायाम्—निषिद्धतिथिवारक्षेत्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्दोघृतसंयुक्तं विप्रपादरजोन्वितम् ।
 तिथ्यालोके—रवौषुष्पगुरौदूर्वाभूमिजवासरे । भार्गवगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशान्तये । पद्मत्रिंशन्मते—सूर्यशुक्रादिवारेषु निषिद्धा
 सुतिथिष्वपि । स्नानेवायदिवास्नानेपक्वतैर्लनदुष्यति । अत्र तिलतैलमेव निषिद्धं । तिलानामिदं तैलमिति विकारतद्धितात् । सार्षपादौ तु तैलशब्दो
 गौणः । अयंच तिथिनिषेधोभ्यंगएव नित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विधत्त इति गा
 र्ग्योक्तेः । यादृच्छिंकृतुयत्स्थानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः । तन्निषिद्धं शम्यादौ नित्यनैमित्तिके विनेति चंद्रिकोक्तेः । मनुः—शिरःस्नातस्तु तैले
 न नांगं किंचिदुपस्पृशेत् । तैलेन शिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेन नांगंभ्यंगः । सार्षपादिना तु तदभ्यंगे उभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वा शिरोभ्यंगशेष
 स्रैव निषेधः । शिरोभ्यक्तावशिष्टेन तैलेन नांगं न लेपयेदिति देवलोक्तेरिति कुल्लूकभट्टः । अमां प्रकृत्य चंद्रिकायां प्रचेताः—तैलंचन
 स्पृशेदोद्ग्रावृक्षादींश्च न कर्तयेत् । तत्रैव बौधायनः—अष्टम्यांच चतुर्दश्यां न वम्यांच विशेषतः । शिरोभ्यंगं वर्जयेत्पुर्वसंधौ तथैव च । तत्रैव गर्गः—

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यारविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीपष्ठयोत्तैलस्पशशिविवर्जयेत् । तत्रैवहारीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् ।
तथैवैकादशीचैवयत्तैलमुपसेवते । अभ्यंगात्स्पशनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णातस्यवृद्धिः स्याद्धनापत्यवलगुणाम् ॥

अथोष्णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रविसप्तमीश्राद्धपष्ठीत्रतेपुखजन्माहसंक्रातिजन्मन्यनिदौ । ग्रहेस्पृश्यसस्पशनेपौर्णमास्यां
मृतौवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अत्रमूल्हेमाद्भ्यादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षैरेचोष्णोदकनेतिकृष्णभद्रः । अस्पृश्यस्पर्शोष्णोदकनिषेधोदिवसे ।
अस्पृश्यस्पर्शनेस्नानंनिश्चुष्णेनजलेनचेति स्मृत्यर्थसारात् । यतुपराशरः—वृथाह्युष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यच्चग्राह्यत्र
लक्ष्यः—अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गोदकभिन्नपरम् । वृहन्मनुः—स्नानस्य
वह्नितसेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिविज्ञेयानतुस्नानफलमेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्त्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतवापिशीतमुष्णमथापिवा ।
गांगंपयःपुनालाशुपापमामरणांनिकमितिहेमाद्रौभरीच्युक्तेः । चिरंपर्युपितवापिशुद्धस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानदौपुनात्येवसदा
पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यतुपद्भिर्ज्ञान्मते—आपःस्नभावतोमेध्याःकिपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशसंतिस्नानमुष्णेनवारि
णेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतपुनःशूलंतुवह्निना । आम्नातमातुरेस्नानप्रशस्तंचोष्णवारियदितिचंद्रिकायांयमोक्तेः । अनातुर
स्यापितीर्थभावे—नित्यंनैमित्तिकंकाय्यक्रियांगमलकर्षणम् । तीर्थभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितिग्रामोक्तेः । मरणादिपुतुतीर्थभावेपि
नोष्णोदकस्नानकितुपरोदकैरुद्धृतैर्वैतिचंद्रिका । तनेतिकर्तव्यतामाहव्यासः—शीतास्वप्नुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः । ग्रहेपिशस्यते
स्नानंतद्धीनमफलभवेत् । सभारा मृदादयः । मंत्रमहोदधौ—तीर्थभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआदायकुर्व्यात्तत्राधम
र्षणम् । स्मृत्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेमार्जनकार्यम् । अधमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गृह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

दकेनगृहहत्यान्यत्रविधिर्वर्जयेत्तवहविशुचौदेशेसर्वपश्चात्कुर्यादिति । पारिजातेआश्वलायनः—स्नानमध्येत्वान्तर्पणवस्त्रपीडनम् । करपात्रगतोयंगृहएतानिवर्जयेत् । गृहस्नानेनकुर्वीततर्पणमार्जनं तथा । नांतराचमनंकुर्यात्पश्चादाचम्यशुद्ध्याति । चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—वापीक्षुपगृहस्नानेसूतेकष्टकेतथा । मासोच्चारनंकुर्वीतजलरुधिरंभवेत् ॥ ॥ अथमंत्रस्नानंबहुचपरिशिष्टे—शुचौदेशे शुचिराचांतः प्राणानायाम्यसव्येपाणावपःकृत्वत्तिस्रिरापोहिष्ठीयाभिस्त्रिःपञ्चःप्रणवपूर्वदमौदकैर्मर्जयेत् पादयोर्मूर्ध्निहृदयेर्मूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथऋक्शोहृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथतृचनेनमूर्ध्निमार्जयित्वा गायत्र्यादशधाभिमंत्रिताअपःप्रणवेनपीत्वाद्द्विराचामदित्येतन्मंत्रस्नानम् । प्रकारान्तरंहेमाद्रौ—शंनआपस्तुष्टुपदाआपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋञ्चत्रैर्मंत्रस्नानमुदीरितम् । अन्यकर्तृकस्नानेमंत्रमाह तत्रैवव्यासः—दाक्षायणमयैःकुर्भैर्मंत्रवज्राहवीजलैः । कृतमंगलपुण्यहैःस्नानमस्तुतवानधम् । दाक्षायणं सुवर्णं । इत्युक्त्वाजाह्ववीस्थानेतीर्थान्यन्यानिर्कीर्तयेत् । सर्वतीर्थभिपेकस्तेभूयादित्यंततोव्रवीत् । अत्रविशेषश्चंद्रिकायाम्—आदौतावत्प्रभासेचहुगुणसलिलेमध्येपुष्करेचगंगाद्वारेप्रयोगेकनखलसहितेकुंभकोणेगयायाम् । राहुग्रस्तेचसोमेदिनकरसहितेसंनिहत्यांविशेषाद्वैर्विव्यातीर्थैस्त्रिभुवनसहितैःस्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्यसारस्वतंस्नानंभवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थभिषेकाच्छिपवित्राविदुषांहिवाक् ॥ ॥ अथविभूतिस्नानम् । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदयेशिवपुराणे—भस्मसंपादनविधिःसुलभःसमुदीरितः । पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यांवाविशुद्धधीः । कपिलायाःशकृत्स्वल्पंगृहीत्वागनेपतत् । उपर्यधःपरित्यज्यगृह्णीयात्पतितंयदि । पिंडीकृत्यशिवाराधयादौतत्क्षिपेन्मूलमंत्रतः । धारयेन्निलकार्येषुविभूतितुप्रयत्नतः । क्रियासारे—पद्मपत्रेणवान्येनशुचिपत्रेणवापुनः । सधेनगोमयंगृह्यतद्दामेनाभिमंत्रयेत् । शुद्धाभूसावधारेणदहेत्छौकिकाग्निना । सधेन सधोजातंप्रधामीत्यनेन । वामेन वामदेवायनमोज्येष्ठागइत्यनेन । ताम्रकुंभेक्षिपेद्भस्मशुद्धेतत्पुरुषे

णतु । सिकतांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिद्वृतेनैवभस्मनाहानमाचरेत् । त्रिपुङ्गुमथाद्रध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातमनाधारंयत्रकापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्तन्नहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांलजहस्तशंशुद्रैर्धार्यनजातुचित् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरोप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राशुलोवायुद्रशुखः । पवित्रहस्ताद्धितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनभसितमष्टकत्वोभिमंयच । ईशानेनशिरोदेगंमुखतत्पुरुषेणतु । स्मृतिभास्करे—व्यायुधैःशिवमंत्रैश्चलियादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेभध्यातृस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोचलिर्भैतो नृयज्ञोतिथिपूजनम् । पंचैतान्योमहायज्ञान्नहोपयतिशक्तिः । सगृहेपिवसन्निलसूनादोर्पैर्नलिप्यते । सूनाःस एवाह—पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेपण्युपस्करः । कंडनीचोदकुंभश्चबध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—सूनाःपंचविधादृतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां कुर्वत्येवलाविस्पष्टदुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुहनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेपणादिभिश्चतुर्थीउद्दीपनतपनखेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमी तदेतासूनानीरययोनीरहरहःप्रजाःकुर्वत्यग्निगुरुश्रुप्रास्वाध्यायैरादितःसूनावयंत्रंब्रह्मचारिणःपावयंति पंचभिर्ग्नैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालंमरीचिराह—सचार्वात्कर्षणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रर्तेर्नमित्तकात् । मध्याह्नपक्षेत्पर्णात्पूर्वम् । बृहस्पतिः—यदिस्यात्कर्षणादवर्षाब्रह्मयज्ञःकृतो नहि । कृत्वामनुब्ययज्ञं वैततःस्वाध्यायमारभेत् । वृत्तौश्रुतिः—मध्येदिनेप्रबलमधीयत्येवंविद्वान्महारात्रउषस्थुदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताबुदितथादित्युक्तेरुदयाप्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

निषेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाकपर्पणादितितर्पणस्यपृथगुक्तेर्नब्रह्मयज्ञांगतर्पणं किंतु स्वतंत्रप्रधानमतस्तर्पणस्यपृथक्संक्षल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यतीर्थप्राप्तौपितृतर्पणंभवति—अकालेष्यथवाकालेतीर्थश्राद्धंतथानरैः । अस्मिरेवसदाकार्यकर्तव्यंपितृतर्पणमितिश्राद्धशूलपाणौदेवीपुराणात् । आश्वलायनानांतुब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रेतद्धर्मैःसंदंशात् । बृहन्नारदीये—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णाब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् । प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समाहिंसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरंभेद्ब्रह्मयज्ञंचमध्याह्नितुपरेहनीतिप्रयोगपारिजातेवचनात् । बृहन्नारदीये वनस्थंक्रम्य—अधःशायीब्रह्मचारीपंचयज्ञपरायणः । शूद्रस्याधिकारमाहयाज्ञवल्क्यः—भार्यारतःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् । सर्वत्रमहाकार्येनमस्कारविध्यर्थोमंत्रशब्दइत्यापरार्कः । कौशुद्यांमाधवीयेच—स्नाहाकारेनमस्कारोमंत्रःशूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवांस्वयम् । नमस्कारमंत्रोदेववताभ्यःपितृभ्यइतिभिनाक्षरा । विरावर्तितो नमःशब्दइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ अथविधिसैत्तिरीयश्रुतौ—ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यमाणःप्राभ्यांदिशिग्रामादच्छदिदंशउदीव्यावोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचामेद्धिःपरिमृज्यसदृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्ययत्सव्यंपाणिपादौप्रोक्षति दर्भाणामहदुपस्तीर्योपस्थंकृत्वाप्राडासीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरीपाणीपादौकृत्वासपवित्रावोमितिप्रतिपद्यतेत्रीनेवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहाथसावित्रीगायत्रीत्रिरन्वाहपच्छोर्ध्वंशो नवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाच्छंदांसिप्रतिपद्यतइति । वामपादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठंनिधायपादपाष्णिमेलेनोपस्थमितिचंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनंतदिति स्मृतिमंजर्यामदनपारिजातेच । वामरूपरिदक्षिणजानुनिधानंतदितिवृत्तिकृत् । कारिका—कृत्वोपस्थंकरेसव्येउत्तानेप्राग्दिगंगुलौ । पवित्रेस्थापयेदुक्तेप्राग्शेदक्षिणेनतु । न्यचंप्रागंगुलेतेनसंदध्यादक्षिणंकरम् । शौनकः—सव्यस्यपाणेरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तुमध्यतः । दक्षिणस्यांगुलीन्यसेष्वतशौंगुष्ठ

वर्जिताः । तथासव्यकरांगुण्डक्षिणांगुण्डवेष्टितम् । कुर्वन्तैवसंवचद्वैपाणीदक्षिणसकथनि । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणस
 मावृत्यनमस्कृत्योपविश्य च । दर्भेषुदर्भपाणिभ्यांसहताभ्यांकृताञ्जलिः । विष्णुः—ॐकारंब्याहृतीस्त्रिस्तःसावित्रीचतथाऋचम् । मनस्येता
 ननुस्मृत्यवेदादीन्समुपक्रमेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणे—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचयजुःसामवातद्ब्रह्मज्ञःसंतिष्ठतइति । व्यासः—वेद
 मादौसमारभ्ययथोपर्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहशक्त्यास्वाध्यायंतप्रचक्षते । उपर्युपरिप्रथमेऽह्निवेदादिपठित्वा तदुत्तरंकचिद्वेदभागंपठे-
 तदन्यादिनेषुवेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदिति चंद्रिका । प्रत्यहवेदादिपाठोनास्तीतिपृथ्वीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ
 इतिस्मृत इति लिङ्गपुराणादनेकशाखाध्यायिनः स्वशाखामात्राध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपराकः । याज्ञवल्क्यः—वेदार्थवै
 पुराणानिसेतिहासानिशक्तिः । जपयज्ञप्रसिद्धैर्यविद्यां चाध्यात्मिकीजपेत् । मनुः—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यसमाहितः । तैत्तिरी
 यश्रुतौ—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिनवान्हापउपस्पृश्यगृहनेत्ययददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याद्यतयोर्विद्युद्बृष्टिमत्रौपठनीयौ सर्वे
 बुयज्ञक्रतुष्विति होष्यन्नपउपस्पृशेत् विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमिति अथहुत्वोपस्पृशेत् वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमिति यक्ष्यमाणोवेद्युवेति
 तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रुतिभाष्येमाधवोप्येवम् । इदतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथानहृचस्यैश्वदेवादावपितदापत्तिः । होष्यन्नित्युक्तेःसहो
 मकष्वेवयज्ञेष्विदमितिकेचित् । पारिजातेसंग्रहे—नकुर्यादासनस्थस्तुब्रह्मयज्ञकथचन । योगयाज्ञवल्क्यः—जप्तवाथप्रणवंचापितत
 स्तर्पणमाचरेत् । तत्रैवस्मृत्यन्तरे—कुशानुत्तरतःक्षिप्वातथाचमनमाचरेत् । तैत्तिरीयश्रुतौ—ग्रामेनसास्वाध्यायमधीयीतेति । मनुः—
 वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनेत्येके । नादुरोधोस्त्वनध्यायेहोमंत्रेषुचैवहि । आपस्तंबस्तु—मनसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यग्रायांस्तन
 यिन्नाप्रप्रायत्येप्रताशेनीहारेचश्राद्धभोजनएवैककइत्याह । अथगौतमः—अथयदिवतोवायात्स्तनयेद्वाविद्योतेतेवाऽवस्फूर्जद्वैकैकवर्चमेकं

अत्राधिकारिणआहमनुः—चतुर्णामपिवर्णानांतर्पणंतुभवेत्सदा । वर्णानामितिनकर्मपथी । सर्वणेश्योजलेदेयवासवर्णेश्यएवचेति
 योगयाज्ञवल्क्येन असवर्णतर्पणनिषेधात्असवर्णपदहीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानानकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाहोभाद्रयान्मोहाऋत्यात
 अतितांब्रजेदित्ब्राह्मेऽसवर्णतर्पणतत्रातिवापिहेतुक्तेः । उत्तमजात्यापतेस्त्रिष्टत्वादिति मदनपारिजातः । असवर्णःपितातर्यइति
 गोविंदराजहरनाथौ । हीनवर्णमातातर्यतिगोविंदराजः । ज्ञातातपः—तर्पणंतुश्चिःकुर्यात्प्रत्यहंहातकोद्विजः । बृहन्नार
 दीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णब्रह्मयज्ञचतर्पणम् । इदंनित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्चमुनीश्चैवपितृन्चैवयोनितर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वान
 रकसप्रजल्यधइतिहेमाद्रौ ब्रह्मचैवर्तेअक्षरणेप्रत्यवायश्चुतेश्च । जीवस्त्पितृकस्तुदेवपिंमनुष्यानेवतर्पयेत् । जीवस्त्पितृकोयेतानितिका
 त्यायनसूत्रात् । अत्रैतानेवेतिनियम्यते । जीवस्त्पितृकस्यवर्णत्वादेवप्राप्तेः । हेमाद्रौचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—ऋष्यवाडनलं
 सोमयममर्थमणतथा । अग्निष्वात्तान्सोमपांश्चतथावर्हिपदःपितृन् । यदित्याजीवपितृकएतान्दिव्यान्पितृस्तथा । येम्यएवपितादद्यात्तेभ्योवापि
 प्रदापयेत् । येम्यइतिसन्यस्तपतितपितृकादिपरंतीर्थपरंवेतिष्टुध्वीचंद्रः । अत्र—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारो नविद्यते । नजीवतमतिकम्य
 किंचिद्द्यादितिश्चुरिति । पित्र्यजीवस्त्पितुर्नोक्तमित्यादिस्मृतिभिर्जाविस्त्पितृकस्यसर्वपित्र्यनियेषे उद्वाहेषुव्रजननइत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात्
 मातृमातामहतर्पणनेतिदक्षः । प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलप्राशुखःसुरान् । उद्भ्रान्तुष्यांस्तर्पितपितृन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदद्भुखः ।
 दक्षिणतो दक्षिणामुखः । बौधायनः—अनुतीर्थमपउपसिंचतीति देवानांदैवेनऋषीणामार्पणपितृणांपित्र्येणेत्यर्थः । समाख्यायाअनन्यार्थ
 त्वात् । अपरार्केचिष्णुसमुच्चये—प्राजापत्येनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् । बृहद्राशरः—दक्षिणजानुमूलश्रोदेवेभ्यःसेचयेज्जलम् ।
 पुलस्त्यः—मनुष्यतर्पणकुर्वन्नकचिजानुपातयेत् । पितृतर्पणंप्रक्रम्यबृहद्राशरः—मूलप्रसव्यजानुश्चदक्षिणाप्रकुशेनच । तर्पयेदिति

संबंधः । बौधायनः—अथनिवीतीऋषीस्तर्पयेदिति । यत्तु उपवीतीऋषीस्तर्पयेदित्याचारदर्शस्तद्वचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपादौ—
 कृतोपवीतीदेवभ्योनिवीतीचमेवततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्याऋषियुत्राऋषीस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभृतले । पितृस्तर्पयेदितिसं
 बंधः । वृद्धगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिण्डनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्दिजाग्र्याणांपित्र्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आप्रकोष्ठात्प्रकर्तव्यंभातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनदित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिखितौ—अपसव्यंवा
 सोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । बौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्वेति ।
 अत्रविकल्पःशाखाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्वीतिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि
 वृत्यर्थमितिकेचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुत
 र्पयेतेपितृन् । पितरस्तापितास्तेनराधारेणमलेनच । स्मृत्यर्थस्यारै—वामहस्तेतिलाच्छिष्वाजलमध्येतुतर्पयेत् । स्थलेशाख्यांतटेपात्रेरोममूलेन(?)
 कुत्रचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनंगुष्ठेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्वीद्देवतापितृतर्पणम् ।
 राधिरंतद्भवेतोयंप्रदाताकिल्बिषीभवेदितिब्राह्मोक्तेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यारंविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्ष्योरुभयोरान्जसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । विद्यायुत्रकलत्रार्थीतिलान्यंचसुवर्जयेत् ।
 भानौभौमेत्रयोदश्यांनंदाभृगुमघासुच । पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्वीतिलतर्पणम् । मदनरत्नेवौधायनः—सप्तम्यारंविवारेचजन्मर्क्षदिवसेषुच ।
 गृहेनिषिद्धंसतिलतर्पणंतद्वहिर्भवेत् । यद्युद्धंतंप्रसिचेत्तिलान्संमिश्रयञ्जले । अतोऽन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

सप्तथकृतिलपरः । स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनुः—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षेत्रेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्सप्तमवेत्पितृघातकः ।
 स्मृत्यर्थसारे—शोभनेशोभनदिनेन कुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौकालिकापुराणे—रवौशुक्रेत्रयोदश्यांसप्तम्यानिशिसंध्ययोः । श्रेयो
 श्रीब्राह्मणेजानुनकुर्त्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततः कुर्याच्छुद्धैरेवतिलैः कृती । प्रयोगपारिजाते देवजानीये—नंदायां मार्गवदिने कृत्तिका
 सुमवासुच । मरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्येतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिपुयुगादिषु । पिंडदानंमृदास्नाननकुर्त्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
 गादिषुनिषेधेमूलंचित्यम् ।—मन्वाद्यासुयुगाद्यासुप्रदत्तः सतिलोजलिः । सहस्रवार्पिकीतृप्तिपिटृणामावहेत्सदेतिकालादर्शविरोधात् ।—
 आसुतोयमपिस्नात्वालिलदर्भविमिश्रितम् । पितृनुद्दिश्ययोदद्यात्सगतिपरमालभेदिति मन्वादीः प्रक्रम्यनगरखंडाच्च ।—वैशाखमासस्यच
 यातृतीयानवम्यसौकालिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रदद्यात्पितृभ्यः
 प्रयतोमनुष्यः । श्राद्धं कृततेनसमाः सहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीतिहेमाद्रौचिष्णुपुराणात् । चौत्रायनः—विवाहेचोपनयनेचौलेसति
 यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्धचनैत्येकेतिलतर्पणम् । संस्कारेषुतथान्येषुमासमासार्धमेवच । स्मृतिरत्नावल्यां काल्यायनः—वृद्धानंतरंश्रैव
 यावन्मासःसमाप्यते । तावत्पिंडान्नदद्यात्तुनकुर्त्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयःसंग्रहश्लोकः—पित्रोःक्षयेमनुयुगादिपुकासनंदाजन्माहशुक्ररवि
 भौममघासुयाम्ये । जन्मर्क्षवह्निभृष्टहृद्व्यनेनिशायांसध्यागजेचतिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नदाःप्रतिपत्पृष्ठचेकादश्यः । यत्वेकादशीप्रकृत्यल्लु
 नारदीये—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति तदेकादशीस्तुल्यं पितृभिरैकादश्यांजलपिंडोपयोगोनकृतइति । एतेनयेचैकादश्यां
 श्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेनपुत्रादीन्त्रत्यपवृत्तेः । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपि । स्मृत्यर्थसारे—
 तिथिवारसमायोगान्निषेधेयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनैमित्तंनतुवाच्यते । अतःसत्क्रांत्यादिनिमित्तेनिपिद्धदिनादावपिगृहेतिलतर्पणकार्यं

तीर्थतर्पणवत् । तिथिवारग्रहणंनक्षत्रयोगादेरुपलक्षणम् । कात्यायनः—उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पण
 माचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तन्न—उपप्लवेचंद्रमसोरोवेश्चित्रिष्वष्टकास्त्रायनद्वयेच । पानीयमयत्रतिलैर्विभिंश्रंद्वा
 ल्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंक्रतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतिइति हेमाद्रौविष्णुपुराणविरोधात् । अत्रपानीयमितिवचनादा
 वश्यकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरंप्रकृत्यकृत्यकरूपदृग्मे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानांपितृणांचतिलै
 स्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिश्चिंत्या । कात्यायनोक्तिःस्नानांतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधेवेति । देवजानीयेगंगादेननि
 षेधः—तीर्थेतिथिशेषेचगंगायांप्रैतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिपृथ्वीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थेपदेनैवगंगाम्रेहेपुनर्गंगाम्र
 हःसर्वदातत्रतिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेपुकार्यप्रेतेचसर्वदेतिप्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च । संक्रांत्या
 दिनिमित्तेषुस्नानांतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदितियोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । हारीतः—वसित्वावसनंशुक्लस्थले
 विस्तीर्णबहिषि । विधिस्तर्पणंकुर्यात्पानेषुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवताःपितृन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वप्रतिष्ठितम् ।
 विष्णुः—आर्द्रवासोदेवर्षिपितृतर्पणमंभःस्थएवकुर्यात्परिव्रतितवासाश्चेत्तीर्थान्दुत्तीर्येति । अंभःस्थइतिकतीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणंकार्यमि
 लुकेरित्याचारादर्शः । हेमाद्रौषड्त्रिंशन्मते—नतर्पयेत्पितृन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेकचित् । स्थलस्थस्तुकाचित्कुयाञ्जलेयशुचिचि
 त्थलम् । बौधायनः—वक्षंपरिधायाद्दिरेवासुयथोत्तरेद्वान्पिदृस्तर्पयेदिति । अप्सवेत्यर्थः ।

उद्धृतजलेनतर्पणेविशेषमाह हारीतः—पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागर्तेनस्थलेतुविबहिषि । हेमाद्रौ
 गोभिलः—नोदेकेषुनपात्रेषुनकुद्धेनैकपाणिना । नोपतिष्ठतित्तोयंनभूमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । पितामहः—

हेमरूप्यमयंप्रांत्रताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितृणांतर्पणेप्रांत्रंमृन्मयंतुपरित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रमितिसर्वनिबंधाः । यस्तुतर्पणेकांस्यनिषेधः
 सभिन्नपरइतिस्मृतिरत्नावली । विकल्पस्तुयुक्तः । शंखलिखितौ—नेष्टकाचितेपितृस्तर्पथेत् वापीकूपतडागोदपानेपुसप्तपंचत्रीन्वापिंडा
 नुद्धृत्यदेवपितृस्तर्पयेदिति । एतन्नद्यभावइतिहेमाद्रिः । भारते—यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेववा । सपितृस्तर्पयेदंग्रामभिरगम्यसरि
 द्राम् । पितृगाथासुयमः—अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदद्याञ्जलंजलीन् । नदीपुनहुतोयाशुशीतलासुविशेषतः । हारीतः—नक्षवंतीवृथा
 तिक्रमेदिति । इदमपिस्नानंकृत्वातर्पणाकरणे—यस्तुतीर्थेनरःस्नानकुयंस्तिवृत्तर्पणम् । पितृतिदेहनिःस्नानंपितरोस्यजलार्थिनइतिप्रघट्टके
 वचनात् । इदमपिख्याततीर्थपरम् ।—गिरिपुब्याततीर्थेषुनदीषुचविशेषतः । साकांक्षाःपितरोनित्यतिष्ठतिसलिलार्थिनइतितत्रैवोक्तेः । केचि
 तु—पितृनतर्पयित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यासृक्पानकामास्तेभवतिभृशदुःखिताइतिवचनाद्वां वारुणस्नानाभावेपितर्पणमावश्यकमित्याहुः ।
 बोपदेवः—तातांवात्रितयंसपत्नजननीमातामहादित्रयंसखिस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः । तातांवात्मभगिन्यपत्यधवयुज्याया
 पितासद्गुरुःशिष्यासाःपितरोमहालयविधौतीर्थेतथातर्पणे । अस्यार्थः—पितामह्यादिशब्दैःपितृजननीत्वाद्युच्यतेनपितामहपत्नीत्वादीतिहेमा
 द्रिः । युक्तंयैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइतिसूत्रेपितामहादिशब्दस्यडामहंतत्वनिपातनात्तस्यचस्त्रियांभातरिपञ्चेतिपितृव्यविधेःषि
 द्गौरादिभ्यश्चेतिडीषसिद्धेः पुंयोगेडीषभावात् पितुर्भातापितामहीत्यमराच्च । प्रतिपादितंचैतद्भ्राष्यकाशिकारायमुक्तुटादौ । सपत्नभ्रातृ
 भगिनीपितृष्वस्त्रादीनांभ्रातृत्वादिनातर्पणम् । यत्पुत्रिणादित्रयमितितसुहृश्यांजलित्रयंदेयमित्याचारादर्शस्तत्पित्रेपितामहायप्रपितामहा
 येत्यादिशंखादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सखीस्युक्तेर्भातामहाःसपत्नीकाइतित्रिस्थलीसेतौवचनाच्चतर्पणेपिमातामहानांसपत्नीकत्वेनेल्लेखइतिके
 चित् । तन्न । अत्रतर्प्यसंग्रहेतात्पर्येणोल्लेखेतात्पर्याभावात् । मातामहीनामजल्येकत्वत्रिल्वविचारयोगात् मातुलान्यादीनांपृथक्त्वतर्पणविधेर

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामन्तरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्यमातृजनकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वेनविनिगमनाविरेहेणमातुलयोरिवितेतरसाहित्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंश्चशूशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्यजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभेदात् । मातुलान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यतत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्श्रवणंतन्मातुलस्यसपत्नीकत्वेनवर्तर्पणेऽपपन्नंनपृथक्तर्पणमकम् । एवंपितृव्यभ्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृव्यसुःसभृतृकायास्तर्पणं तस्यास्तात्संबंधघटकत्वात् । यत्पितृव्यसुश्चतद्भृतरितिगारूडंतत्पूर्ववदेवोपपन्नम् । एवंमातृव्यसुभगिनीपुत्रीणामपि । भागिनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनीसापत्यां पुत्रीसापत्याभिलेव । पैतृव्यसेयमातृव्यसेयमातुलादीनांतुपृथक् संबंधवत्त्वावच्छेदकस्यभेदात् । भागिनयत्वंहिभगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वंतुनपैतृव्यसेयादिसमनियत परस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वात्मपितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । आतुल्यैष्वस्यैवतर्पणंनकनिष्ठस्य । ज्येष्ठभ्रातृस्तर्पयेदितिहारीतोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेबौधायनः—यदिबेहेनकुयतांसापिंडीकरणंविना । गयायांतुविशेषेणज्यायानपिसमाचरेदिति तत्सापिंडीकरणपर्युदासाद्दशाहंतद्वयपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावोक्तुर्योदेव । एवंपुत्रस्यापि । नचमातानचपिताकुयार्त्पुत्रस्यपैतृकमितिकाल्यायनोक्तेः—अन्याभावोक्तुर्योदेव । एवंपत्न्याअपि । नपत्न्यैतुपतिर्दद्यादेषधर्मःसनातनइतिस्मृतिरत्नावल्यार्थावचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुर्विधानाच्च अन्याभावोक्तुर्यात् । पितृव्यसादिसत्त्वे नतद्भृत्रादितर्पणंद्वारलोपात् । मातुलादिसत्त्वे नतत्स्त्रीणाम् । जननीसत्त्वेसपत्नमातृमरणेपितृसाएवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यास्तात्रद्वारत्वात् । नचपितृपत्न्यःसर्वामातरइतितासामपिद्वारत्वम् । उत्पादकत्रब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेत्युक्तेर्जीवत्यपिजनकेत्रब्रह्मदश्राद्धतर्पणाद्यापत्तेः । नचैवंमातृमरणे पितामहीसत्त्वेसपत्न्यैवपितामहीमरणेपिनश्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताश्रेतःस्यादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । भारते—ज्येष्ठामातृसमाचैवभगिनीभरतर्षभ ।

श्रातुर्भार्याचतद्वत्स्याद्यथावाल्मेयस्तनं पिबेत् । स्नानपानमुभयोः शेषइतिकिञ्चित् । एकार्धातर्गतत्वेन श्रातृपदथाएवेत्यन्ये । वयंतुनपूर्वशेषवान्य
 भेदेनयोजयामः । यस्या स्ननं पिबेत्सायाकापिमातृसमातस्यावपितर्पणम् ॥ ॥ विधवायाविशेषः काशीखंडे—तर्पणग्रलयहकुर्व्याद्भ
 त्तुः कुशतिलोदकैः । तस्मितुस्तपितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम् । इदं त्रुपौत्राभावपरमिति पितामहचरणः । मदनपारिजातेष्वेत्रम् । हे
 माद्रौ—ध्यामुध्यायणकादद्युद्धाभ्यां पिंडोदकेष्टयक् । तर्पणसंन्यासिनानकार्यम् । नक्षुर्यात्सूतकभिष्टुः श्राद्धपिंडोदकक्रियामिति त्रिस्थली
 सेतौवचनात् । शंखः—पूर्वैस्त्रैस्त्रियेदेवानुदगत्रैश्चमानवान् । तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रथतः पितृन् । हेमाद्रौ नारदीये—तर्पणादीनि
 कार्याणि पितृणां यानि कानिचित् । तानि स्थुद्धिगुणैर्देभैः समपत्रैर्विशेषतः । दक्षः—अत्रैस्तुर्पयेद्देवान्मुध्यान्कुशमूलतः । पितृस्तु कुशमूलतः
 विधिः कौशेयथाक्रमम् । काशीखंडे—अगुष्टद्वयमध्ये तु कुत्वादर्भातृजून् द्विजः । कव्यवाडनलादींश्च पितृन् दिव्यान्प्रतर्पयेत् । प्राचीनावीति
 कोदभैर्द्विगुणैस्त्रिलमिश्रितैः । शंखः—विनारूप्यसुवर्णेन विनाताम्रतिलेन च । विनादर्भैश्चमत्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते । हेमाचसहयद्दक्षीरेण
 मधुनाथवा । तदप्यक्षय्यतां याति पितृणां तु तिलोदकम् । रामायणे—पादशौचविनाभ्यंगं तिलहीनं च तर्पणम् । सर्वतत्रिजटे तु भ्यंयच्च श्राद्धम्
 दक्षिणम् । सत्यव्रतः—खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वानशुद्धेन कदाचन । अत्रसंभवेसमुच्चयः ।—एषामन्य
 तमेनापि युक्तपाणिः समाचरेत् । द्वाभ्यां वाथ त्रिभिर्वापि सर्वेषां तर्पणं बुध इति हेमाद्रौ मरीच्युक्तेः । तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतादिकम् ।
 तदभावेनिषिचेत्तुदर्भैर्भिर्त्रेणवाप्यथेति चंद्रोदये योग्याज्ञवल्क्योक्तेश्च । प्रयोगपरिजातेवाराहे—तर्ज्यां रजतंधृत्वापितृभ्यो यत्प्रदी
 यते । अतोस्ति परमाणुनामस्यांतो नैव विद्यते । हारीतः—कांचनेन तु पात्रेण राजतौदुरेण च । दत्तमक्षय्यतां याति खड्गेनास्मकृतेन च । मनुः—
 राजतैर्भाजनैरेषामथवारजतान्वितैः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षय्ययोपकल्पते । भारते—अमावास्यां तु मर्त्याः प्रयच्छति तिलोदकम् । पात्रमौ

दुंबरं गृह्यमधुमिश्रं तपोधनाः । कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् । खड्गपात्रादिधारणं चांजलिमध्ये । लघुपात्रं करेकृत्वा सौवर्णखाङ्गमेव वा । राजतं तांज्ववापितेन संतपयेत्पितृनि ति हेमाद्रौ छागलेयोक्तेः । एतेन खड्गपात्रेण तर्पणं नेति वदन् मदनपारिजातोऽपास्तः ॥ अंजलिसंख्या । हेमाद्रौ कौर्मे—देवतानां तु सर्वासामेकैकांजलि रिष्यते । तत्रैव ब्रह्मांडे—अंजलिद्वितयं दद्याद्देवानां संतपयन्बुधः । तत्रैव चिष्णुपुराणे—त्रिरपः त्रीणनार्थं देवानामपवर्जयेत् । तथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । ब्रह्मांडे—ऋषीणां च मनुष्याणां सकृदेव प्रदीयते । कौर्मे—ऋषीणामेकएव स्यान्मनुष्याणां द्वयं स्मृतम् । अत्र यथाशाखं व्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौ विकल्प इति हेमाद्रिः । शांखः—एकैकंजलिदद्याद्द्वौ तु सनकादयः । अर्हति पितरस्त्रीस्त्रियस्त्वैकैकंजलिम् । हेमाद्रौ कौर्मे—त्रयस्त्रयः पितृणां तु स्त्रीणामेकैकइव्यते । पितृपदेन दिव्यपितरोप्युच्यं त इति पृथ्वीचंद्रः । पैठीनसिः—तिलोदकांजलीं स्त्रीस्त्रीनुचैरुचैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरिति पित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजलयः किंचिदुच्चाः ततः प्रपितामहस्येति हेमाद्रिः । नच—यश्चैनमुत्पादयते यश्चैनं त्रायते भयात् । यश्चास्य कुस्ते वृत्तिं संवते पितरस्त्रय इति भारतादेवांजलित्रयापत्तिः । नित्यत्वबाधेन तात्पर्यात् । अन्यथा सपत्नमातुरपितृत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योप्येकैकांजलि रिति श्राद्धे हेमाद्रिः । वस्तुतस्तु स्त्रीपदं मात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तु यास्ति सत्तासां दद्याद्द्वौ जलीन् । स्त्रीस्त्रीन्दद्यादथान्यासां स्त्रीणामेकैकंजलिमिति चंद्रोदये शांलंकायनोक्तेः । मातृस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ दद्याद्द्वौ जलीनितिकाशीखंडात्सापलमात्राचार्यपत्नीनां त्रीन् । हेमाद्रौ ब्रह्मांडे—गुर्वाचार्यश्च शुराणां सुहृत्संबन्धिनां सकृत् । मातामह्यादीनामेकस्त्रयोवा ।—मातामह्यादिसर्वासामेकैकंजलिं जलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेण धर्मपरममस्थित इति चंद्रिकायां गारुडात् । मातृमातामहांस्तद्गत्स्त्रीनेव त्रिभिस्त्रिभिः । मातामहीश्वर्येभ्यो त्रिणोदात्तवर्जिताः । तानेकांजलिदानेन प्रत्येकं पृथक्पृथक् गतिमदनरत्नेभ्यो सोक्तेः त्रैवेति

केचित् । अन्ये तु मातामह्यादीनामंजलित्रयम् । गारुडे मातामह्यादिपदे अतद्गुणसंज्ञानवद्विहीणामातामह्यादिभिन्नानामेकांजलिविधाना
 दित्याहुः । तन्न । मातामह्याद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामह्याएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । मातामह्यादीनामंजलि
 द्वयविधानेनौचित्यापत्तेश्च । व्यासोक्तौ च स्वार्थे द्वितीयाग्रथमर्थे । अग्रे अपिशब्दात् मातामहानां त्वंजलित्रयम्—पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः
 पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीतेये प्रपितामहान् । मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः । इति विष्णुपुराणात् । मातृमातामहांस्तद्ग्री
 क्षीनेव त्रिभिश्चितिव्यासोक्तेश्च त्रिचंद्रोदये मदनरत्ने च । द्वौ द्वौ मातामहानां च मातुलानां सकृत्तथेति ब्रह्मांडाद्धाविति हेमाद्रौ । विकल्पस्तु
 युक्तः ॥ अत्र प्रत्यंजलि मंत्रावृत्तिः । ननु मंत्रस्य तर्पणकरणत्वात्संख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वात् तद्विषयत्वसकृदेव मंत्रपाठः स्यात् । न ।
 अवघातप्रोक्षणयोस्तएव ग्रीहयः पुनरवहन्यंते सैव वेदिः पुनः प्रोक्ष्य तद्विषयैकत्वात् मंत्रावृत्तिः । इह तु सत्यप्येककर्मत्वे प्रत्यंजलिद्रव्यभेदाच्चिर्वाप-
 लवन-सध्यार्घ्यदान-वन्मंत्रावृत्तिरिति केचित् । वस्तुतस्तु द्विस्त्रिर्तितिक्रियाम्यावृत्तौ सुज्विधानात्सख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्याभावेन भेदक
 त्वाभावात्तर्पणभेदः । किंतु त्रिरावृत्तिर्विशिष्टमेकं तर्पणं त्रिः प्रोक्ष्यतीतिवत्तदंगचमत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः ।
 मंत्रस्य तदंगत्वात् । निर्वापितुं संस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेह द्वितीयांजलयः संस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतया सकृद्वितीयोपपत्तेः ।
 तर्पणस्थयागांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽजलिसंस्कारः । मत्रैश्च देयमुदकमित्यादि स्मृतौ तृतीयया ज्ञात्वावदानक्रियांगत्वात् जल्यगत्वे
 मानाभावात् । कारकाणां परस्परसंबन्धाच्च । अतः पशुसोमाधिकरणन्यायेन प्रथमावगतया गैक्या नुरोधेनैकादशांगकरणैकैकया गत्व वदंजलित्रय
 करणकमेकं तर्पणम् । यच्चुपैठीनसिः—उदीरतामिति त्रिभिर्ग्रीहानंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषेपस्यद्वापवादत्वेन त्रयाणां मंत्राणामेकैक

स्मिन्नियनेकरणत्वासंभवात्त्रीणित्रिमूर्तैःसाध्यंतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकारभ्यातोयमादायायव्याचाभिमंत्रितमितिव्यासोक्तौ मंत्रस्यद्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मंत्रावृत्तिः । नेहत्थेतिनमंत्रावृत्तिरित्युक्तमुत्पश्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसआर्थतुनऊर्जपितृभ्योयेचेहमद्यु वाताइतितृचंजपन्प्रतिसिचेदितिकात्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्मंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रातैःकर्मादिरत्यादिपरिभाषा करणमत्रपरेतिहरिहरः । श्रीदत्तास्तुनेहायंवर्तमाने । एवंहिमंत्रपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणमावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेकक्रांजलिदान मित्याह । अत्रविनिगमनाभावेनप्रतिमंत्रगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रलंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तुप्रसे कतर्पणयोर्भेदइतिहरिहरस्ताञ्चित्यम् मानामावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्नियनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च । समंत्रक्रांज लिदानंप्रसेकौजलित्रयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैवतर्पणमतिकेचित् । अन्येतु—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु । देवर्षीस्तर्प येद्विद्ब्राह्मदुदक्रांजलिभिःपितृनितिकौर्मादेवादितर्पणेसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेत्वंजल्लिखेतिव्यवस्थामूढुः । अपरेतु—एकेनवाहस्तेनकुर्याद्दे वपितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाम्यावेतिआह्रहेमाद्रौवसिष्ठोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रंकिंतुव्याकोशः । बहुचानांत्वनादेशेदक्षिणंप्रतीयादितितत्सूत्राद्भस्तेनैवतर्पणम् । काशीखंडे—तर्पयेच्छुचिभिस्यैस्तुप्यत्वितिसमुच्चरन् । वृद्धपराशरः— देवेभ्यश्चनमःस्वाहापितृभ्यश्चनमःस्वधा । अत्रचतुर्थीनिर्देशाद्ब्राह्मणेर्नमःस्वाहेत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अत्रचतुर्थ्यादेवादीनादेवतांवा वगमाद्भ्येदेवतासंयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनममित्यागइत्युक्तंदेवजानीयेआचारादर्शेच ॥

तर्पणेविभक्तिविचारः हेमाद्रौसत्यतपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशाखाविधिचोदनात् । एकैक्रांजलिनातृप्तिप्रथमातेनवाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामिवक्तव्यनाम्नातुप्रणवादिना । तत्रैवगोभिलः—गोत्रकस्तर्पणोक्तःकर्ताएवंनमुहति । शर्मन्नर्वा
 दिकेकार्यशर्मतर्पणकर्मणि । हेमाद्रौअविष्ये—चतुर्थसर्वकार्येषुप्रथमतर्पणस्मृता । छंदोगपरिशिष्टेबृहस्पचेतःस्मृतिनागरखं
 डेषु—सर्वत्रैवपितःप्रोक्तंपितातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौव्यासः—प्रथमतर्पणोक्तासंबुद्धिमपरैरजगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमोतेतर्प
 यामीतिआदावोमितिचबुवन् । नमतिइतिहेमाद्रौपाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेणस्वधांतनेनमोततः । तर्पयामिपदेनैवतर्पयत्यित्पूर्वकम् ।
 तेनद्वितीयांतनामप्रयोगोपिसिद्धः । प्रयोगस्तुप्रथमापक्षेअस्मत्पितामुकशर्मामुकगोत्रस्तृप्यताम् । तृप्यत्वितिवा । द्वितीयापक्षेअस्मितरमसु
 कशर्माणममुकगोत्रंतर्पयामिनमःस्वधा । स्वधानमइतिवा । संबुद्धिपक्षेस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रेदेजलंनमःस्ववेति । वस्तुतस्तुवहुस्मृत्यनु
 सारात्प्रथमांतप्रयोगमेवयुक्तपस्थामः । बहुचानांगोत्रोच्चारःपूर्वं तस्यगोत्रनामचगृहीत्वैतिबहुचस्रत्रात् । यद्यपीदंप्रकरणंतरेउक्ततथापिविश
 येप्रायदर्शनादितिन्यायेनसर्वत्रायेवंज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुबहुवचनंकिण्डिषुचैकवचनं तेनसगोत्रनामग्रहणंपुरुषप्रतीतिचंद्रिकायां
 पैठीनसिस्मृतैः, सकारेणतुवक्तव्यगोत्रंरवत्रधीमतेतिमात्स्याच्चाामुकसगोत्रानस्मत्पितृनमुकशर्मणस्तर्पयामिस्वधानमइतिप्रयोगइत्याह ।
 आचारादर्शैकरूपत्तरौतु—अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मंतृप्यतामिदंजलतस्मैस्वधेतिप्रयोगइत्युक्तम् । तन्न । पुनश्चतुर्थतप्रयोगेमानाभावात् ।
 नवस्ववायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितृन्स्वधानमस्तर्पयामीतिबौधायनेनवाचनिकतत्प्रयोगाल्पथमतिपितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञव
 ल्क्यः—नामतस्तुस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मैतिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अतुर्थतनामप्रयोगोपिहेमाद्राबुक्तः ।
 भदनपारिजातेतु—पितृतर्पणेवसुरूपेत्यादिकीर्तनेत्युक्तम् । तन्न ।—संबंधमनुकीर्त्तवनामगोत्रेत्वन्तरम् । वस्वादिरूपसंकीर्त्यस्वधा

कारणतर्पयेदिति वसिष्ठस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनामंत्रैस्तर्पणमात्रादीनां नोतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनाम्नातर्पयेत् । पितृन्मंत्रैरावाह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिकल्पतरुरालाकरवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदयेष्वेवम् ॥

नामाज्ञाने बौधायनः—दृथिवीषत्पितावाच्यस्तास्यिताचां तरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञाने दिविषत्प्रपितामहः । इदं चापस्तं वादिपरम् । आश्वलायनानां तु तत्रेत्यादि । यद्दिनामनविद्यात्तात्पितामहप्रपितामहेति ब्रूयादिति तत्सूत्रात् । बौधायनः—शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मन्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तांतं चैव वैश्यस्य दासांतं शूद्रजन्मनः । मनुः—वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेभ्यसंयुतम् । स्त्रीणां लक्ष्मीदामिति दांतं नाम । दांतं नाम स्त्रीणामिति चंद्रोदये गोभिलोक्तेः । चंद्रिकायां तु दायीशब्दांतमुक्तं देवीशब्दांतं वा । गोत्रं मातानामदेवीतुष्यत्वेवं स्वधोच्चरन्निवारहादिति दिवोदासः । शूद्रस्य काश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतु काश्यप इति ब्रूयात्प्रपादोक्तेः, तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति श्रुतेश्चेति हेमाद्रिः । गोत्राज्ञानेष्वेवम् । गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपगोत्रमुच्यत इति चंद्रिकायां प्रयोगपरिजाते च स्मृत्यंतरात् । कौसुच्यां तु शूद्राणामपि ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धं गोत्रं ग्राह्यम् । चतुर्णामपि वर्णानां पितृणां पितृगोत्रत इति चंद्रिकायां हेमाद्रौ बौधायनोक्तेरित्युक्तम् । इदं च द्विजो बशूद्रोत्पन्नशूद्रपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः । स एव—पितृगोत्रं कुमारीणां मूढानां भर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौ वृद्धशातातपः—ब्राह्मादिषु विवाहेऽप्यतूढकन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषु चान्येषु पितृगोत्रेण धर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपि पितृभर्तृगोत्रयोर्विकल्पेऽपि वंशपरंपरायाताचरेण व्यवस्था । येनास्य पितरो याता इत्यादिव चनादिति विज्ञानेश्वरः ॥

अथ तर्प्याः । हेमाद्रौ मात्स्ये—देवासुरास्तथानागां धर्षस्सोऽसुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवोजुंभकाः खगाः । वाद्याधाराजलाधारास्तथैवाकाशगामिनः । निराधाराश्च ये जीवाः पापकर्म्मरताश्च ये । कृतोपवीतीकृत्वैव निवीतीच भवेत्ततः । सनकश्च सनंदश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमहतेनाडुनासदा । मरीचिमय्यगिरिसौपुलस्यंपुलहंक्रतुम् । प्राचेतसंविष्टचभृगुं
 नारदमेवच । देवान्ब्रह्मरूपीश्चैवतर्पयेदक्षतोदकैः । तत्रैवपैठीनसिः—गौतमोयभरद्वाजोविश्वामित्रश्चापसः । जमदग्निर्वैसिष्टश्चक्रव्यपो
 निस्तथोत्तमः । स्वारोचिपोरैवतश्चमहातेजाश्चक्षुषः । वैवस्वतस्तथातर्हति । चंद्रिकायाम्—अथकांडकपीनेतानुदकांजलिभिःशुचिः ।
 अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीपुच । कांडानितिर्वेदस्य । याजुपरमितिमाधवः । हेमाद्रौभचिष्ये—अथसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचम्
 तले । अग्निष्वात्ताचर्हिपदोहविष्मंतस्तथोष्मपः । सुकालिनस्तथाभौमाअज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितृन्भक्तयासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
 दयेवृद्धपरारारः—गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताःपितृन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वप्रजापतिमथश्रुतीः । छदोयज्ञानृपीन्सिद्धानाचार्यास्तनया
 नपि । गंधर्ववत्सरतृश्चमासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्पर्वतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्छे
 चरान्यक्षान्मुष्यानथतर्पयेत् । वनस्पतीनोषधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमथाहृताःसमागत्याददत्त्वपः । अत्रुणमांप्रकुर्वतुप्रसीदंतुम
 मोपरि । स्मृतपूर्वाग्रदभेषुसाग्नेपुसकुशेषुच । प्रादेशिकेषुशुद्धेषुब्रह्मादिभ्योऽनुसेचयेत् । उदीरतामगिरसआयतुयोर्जमित्यपि । पितृभ्यश्चस्वधा
 यिम्योयेचेहपितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथाचर्हिपदोपिच । येनःपूर्वपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितृनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाभिमुखोद्वाभ्यांकरान्यामनुसेचयेत् । स्वमरुत्यतिलैस्ताम्रदभंमंत्रैःक्षिपेत्पयः । वसूरुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च
 सोमश्चापश्चैवानिलोनलः । प्रत्युपश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोरैवतः । हरश्चचहुरूषश्चव्यवकश्चसुरे
 श्वरः । सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोधाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्ट्राचसवितविष्णुरेवच । कव्यवाड
 नलःसोमोयमश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथाचर्हिपदोपिच । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

स्तथा । औदुंबरश्चदधश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । वृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तर्यार्थमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैतान्पित्रादीस्तर्पये
 त्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसखिसंबंधिबंधवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरुनपि । पितृन्भृत्यानपत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः ।
 तान्सर्वस्तर्पयेद्विद्वानीहंतेतेयतोजलम् । अत्रश्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । श्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाङ्मलएकादेवतेति
 हरिहरः । कव्यवाङ्मलइतिद्वेदेवतेतिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थतनामभिरेवेति
 हेमाद्रिः । कव्यवाङ्मलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकार्यापाठः ॥

यमतर्पणेविशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वोदेवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणासुखः । देवत्वचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौ
 ब्राह्मे इदंश्रुत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनातीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याञ्जलांजलीन् । स्मृत्यर्थेसारे—
 दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्लाष्टम्यांभीष्मायतु
 तिबोदकम् । अन्नंचविधिवद्दद्युःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृत्युतेः । जीवत्पितायेतत्कुर्यात् । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयो
 रितिपाद्मादितिपितृचरणाः । इदंचनियम्—ब्राह्मणाद्याश्चैववर्णादद्युभीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेतिमदनरत्नो
 क्तैः । धवलनिबंधे—भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्तोत्पुत्रपौत्रौचितोक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्र
 वरायच । अयुत्रायददाम्येतञ्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच । अर्घ्यददामिभीष्मायआवालब्रह्मचारिणे । इति । अयं
 तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यददामीत्यत्रेतेनैकवाक्यत्वाद्ब्राह्मणार्थमत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगंगेयायमहात्मने । भीष्मायैतद्
 दाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसव्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपाद्भंतत्रतदतर्पणंगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नैभेदः । अर्घ्येसव्य

जान्वाचनाद्यभावेनभेदावश्यकत्वादिति वयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् द्वित्रोदासोऽपास्तः । हेमाद्रौ ब्राह्मे—प्रथमतर्पयेद्देवत्राह्लादी
श्चततोऽधीन् । मरीचिप्रमुखांश्चैव रुद्रादित्यवसूस्तथा । यक्षान्पशुन्सुपर्णांश्च भूतग्रामचतुर्विंशम् । आचार्यो नितरांश्चैव कालस्यावयवानपि ।
सनकप्रमुखांश्चैव मनुष्यांस्तदन्तरम् । कव्यवाडनलादींश्चतःपितृगणानपि । ततो मातामहानांच पितृव्याणांततः परम् । पत्नीनांच सुतानांच
पितृमातृष्वसुस्तथा । मातुलानीच दुहितास्साचार्यद्विजस्तथा । शिष्याश्च जातयश्चैव सुहृत्सव विनस्तथा । एतेषां तर्पणकार्यथावदनुपूर्वजः ।
ज्ञाताज्ञातान्समुद्दिश्य प्रदेयश्चाञ्जलिस्ततः । तत्रैव स्कांदे—पूर्वमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्पद्भिर्नायकान् । एतौ मोदप्रमोदौ मुसुहदुर्मुखा विभ्रिन्नब्रह्म
तारं इति पद् । ततो ब्रह्मादयो देवाः सनकाद्यास्ततः परम् । अथिष्वत्तादिकानां तु पितृणां मायानुक्रमान् । यमायधर्मराजाय कुर्यात्संतर्पणं बुधः ।
पितृणामथ मातृणां ततो मातामहस्य च । पत्नीश्च शुरबंधूनां गुतसत्रविनांततः । भारते—पूर्वस्वंगजातानां कृत्वा द्विस्तर्पणं बुधः । सुहृत्संवधि वर्गा
णांततो दद्याज्जलाञ्जलीन् । सदानां विजलतज्जाः प्रयच्छतिसमाहिताः । नारदीये—अग्निभृतयो देवास्तार्याः स्युरनुपूर्वजः । ततः शतर्चिना
द्यास्तमुनयः शसितत्रताः । ततः काडऋषीन्सर्वास्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यः प्रत्यहदद्यात्ततो मातृभ्य एव च । ततो मातामहानांच पितृव्यस्य सु
तस्य च । पित्रादितर्पणोत्तरंगारुडे—अथ मातामहीनांच स्वपत्नीनामनतरम् । तर्पणंच पितृव्याणांतस्वपत्नीनांततोपि च । पितृष्वसुश्च तद्भर्तुर्मातु
लस्यापि नित्यशः । मातुलान्यास्ततो मातृष्वसुस्तत्पत्युरेव च । श्वशुरस्य च कर्तव्यश्च श्रूणामपि तर्पणम् । आचार्यणांततः कुर्यादाचार्यानीभ्य एव च ।
बंधूनां भ्रातृपत्नीनां पुत्रांचैव स्तुषामपि । पुत्रीतस्याः पतिचैव भगिर्नतत्पतितथा । भागिनेयंच पौत्रंच दौहित्रयाज्यसृत्विजम् । गिष्यंच मित्रसंतर्प्य
तत्पत्नीस्तुतथैव च । वाराहे—आत्मनोपि जलदद्यादिति द्विपायनो ब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । शंभुः—आसप्तमात्स्यरुषास्त्रितयक्षेयावताना
मजानीयात्तावतांतर्पणं कुर्यादिति हारीतः । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्सुत्रान्ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीर्मातुलंस्तत्पत्नीर्गुर्वचार्योपा

शुद्धे अर्धदानेऽनुत्पत्तुम् । कात्यायनः—पुष्पाण्यंशुमिश्राण्यूर्ध्वप्रक्षिप्योर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्धदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तं प्रथो गपारिजाते—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुपुच्छदः पुरुषतर्पणेविनि० । उ०भूःपुरुषतर्प्यामि यजुर्वेदतर्प्यामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत० अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांकृतित० संध्यांत० युवतींत० रौद्रींत० उषसंत० निभुचंत० सर्वसिद्धिकरींत० सर्वमत्राधिपंत० एवंपंचशतर्पणानिकृत्वाह्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । गायत्रीध्यानम्—सावित्रीयुवतीयुक्तांशुक्लवस्त्रांत्रिलोचनाम् । त्रिशूलिनींबुषारूढांपंचास्थांरुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासायातीसूर्यमंडलात् । वरदांन्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । गायत्रीजपेचंद्रिकायां शान्तात्पः—तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राञ्छुखोजपेत् । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु रात्रौगायत्र्यार्ध्वदद्यादुपस्थानेहविष्पांतसूक्तंजपेदित्युक्तं । इयंब्रह्मयज्ञात्पूर्वकार्यो । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताःपितृनितिवृहत्पराशरोक्तेरितिमाधवचंद्रिका मदनरत्नसमृत्त्यर्थसारकृष्णभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमस्थितः । सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यं समाहितइतिमन्त्रैर्मध्याह्नसंध्योत्तरंब्रह्मयज्ञमाहसन्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वाद्संबद्धंबुपेक्ष्यः । मदनपारिजातेतुततोर्ध्वमानवेदघात्तिलुष्पजलान्वितमिनिभारसिंहेततःशब्देनंब्रह्मयज्ञानंतर्प्यमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । जयंतबृत्तावप्येवम् । बहृचांतुत्सूत्रे अथस्वाध्यायविधिरित्युपक्रम्यआहुलेतिमध्याह्नस्नानमुक्त्वाततोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणत्स्नानंब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनोरोनव्यवायापत्तेः कर्मणिकर्मांतरारंभायोगाच्च आंगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमंतेयद्ददातिसादक्षिणेत्युक्तेस्तावत्पर्यंतमवांतरप्रकरणाइब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानस्यादितियुक्तम् । ददातीत्यस्याविधायकत्वात् । अतएववृत्तिकृत्अन्यथादद्यादित्येवावक्ष्यदिति । संध्योत्तरंब्रह्म

यज्ञस्तुआपस्तांबादिपरः । इदमापःप्रवहतधाम्नोधास्रस्तथैवच । विमोचनेतुतीर्थस्यआप्यायस्वेतिवैजयेत् । देवागतुविदइतिश्रुत्वाजप्य
निवेदनम् । प्रक्षाल्यतीर्थदेशचगत्वास्वधर्ममाचरेत् । आर्द्धहेमाद्राद्युशानाः—स्रवंत्यादिश्रथाचम्यसोपानत्कोह्यसंस्पृशन् । आगतःसोद
पात्रस्तुयत्नेनशुचिरेवसः । तेनोदकेनद्रव्याणिप्रोक्ष्याचम्यपुनर्युहे । ततःकर्माणिकुर्वीतनित्यवैयानिकानिच । शात्तानपः—यधानीतुसव्येन
प्रोक्षयेद्दक्षिणेनतु । इतिश्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृतेआचारलेभाध्याह्निकविवरणम् ॥

अथदेवपूजा । तत्रप्रयोगगपारिजातेवसिष्ठः—कौर्वैर्यतुधनस्थानमैशान्यादेवतालयम् । माघवीयेदक्षः—मागेतुपंचमेदेवम
र्धेयत्पुरुपोत्तमम् । इति । मंत्रराजविधाने—प्रातर्होमंचकृत्वावादेवतार्चनमारभेत् । यद्दामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुरुपोत्तमम् । इति । चं
द्रिकायांहारीतः—कुर्वीतदेवतापूजाजपयज्ञादनंतरम् । अथपूजापात्राणि । प्रयोगगपारिजाते पैठीनसिः—सीसकायसपापाण
हीनभक्षपात्राणिवर्ज्यानि । हीनानि मानतः । मानं शिवरहस्ये—पट्टत्रिशदंगुलपात्रमुत्तमंपरिकीर्तितम् । मध्यमंतुत्रिभागोनंकनिष्ठद्वाद
शंगुलम् । तत्रैवदेवीपुराणे—वसंगुलविहीनतुनपात्रकारयेत्कचित् । क्वचिदितिसर्वधर्मकार्येनिषेधइतिटोडरानंदः । तत्रैव—नानावि
चित्ररूपाणिपुडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलाभानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । वाराहे—शृणुतत्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानिमे । सौवर्णराज
तंताम्रंकांथंचैवतुयद्भवेत् । सर्वेभ्योभयधिकंताम्रतदेवममरोचते । अग्निपुराणे—मृन्मयंचतथाकांस्यमारकूटादिराभवम् । त्रपुसीसलोहजा
तमर्धपात्रंविवर्जयेत् । वैखानसग्रंथेअभिक्षेपात्रमुत्तमम्—अरुलिमात्रविस्तारमध्येष्टदलसंयुतम् । प्रतिपद्दलमध्येसुधिराणांशत
भवेत् । अष्टोत्तरशतंवापिभूपितंमध्यतस्तथा । खचितंचमहारलैरैवंधारासहस्रकम् । धाराष्टकेनवायुक्तमभिकायकल्पयेत् । विशल्यावाष्टमि
र्वाषिष्ठाभ्यांवादशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णराजतंताम्रमेवच । वृत्तायतंसुवृत्तंवाभवेदायतमेववा । ग्रथ्यमानप्रमाणंभःपूर्योग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैवपुष्पसारसुधानिधौ—अर्घ्यपात्रनुवायव्येनैर्ऋत्यापाद्यपात्रकम् । आग्नेय्यांस्त्रानकलशमीशित्वाचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कःस्यादित्येतत्पात्रलक्षणम् । चंद्रिकायामाचारादर्शेचस्कांदे—नैवेद्यपात्रंवक्ष्यामिकेशवस्य महात्मनः । सौवर्णराजतंत्रांकांस्थंमृन्मयमेववा । पालाशंपद्मपात्रंविष्णोरतिप्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरंमृन्मयंस्मृतम् । तदेवहस्तघटितंस्थाल्यादिदैविकंमतमितिकल्पतरुदिवोदासीयादौवचनात् । शौनकः—पूजागृहं प्रविश्याथमंडलंपरिकल्प्यच । सौवर्णचचतुर्द्वारंसप्राकारंसविस्तरम् । मंडपंचयित्वातुवितानध्वजतोरणैः । कृष्णभट्टीये—दर्शनीयामहा मुद्रापूजारंभावसानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णेर्चनादिके । अधोसुखाभ्यांहस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यांसंस्पृश्यमहासुद्रेय मीरिता । आचारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेद्यांतापूजापंचोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपंचकंचेतिउपचारादशोदिताः । षोडशोपचारास्तत्रैव—आसनंस्वागतंचार्घ्यःपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्काचमहानवसनाभरणानिच । गंधपुष्पधूपदीपौ नैवेद्यंचदनंतथा । प्रयोगदीपिकायांचिष्णुपुराणे—पूर्वमावाहनंश्रोक्तमासनंचततःपरम् । ततश्चपाद्यमर्घ्यंचततस्त्वाचमनीयकम् । स्नानंवलंबचोपवीतंतोगंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यंचदनंतरम् । ततोदेयःप्रणामश्चततोदेयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंततोदद्यादुपचारास्तुषोडश । कचित्प्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांबूलदक्षिणेउक्ते । हेमाद्रौभविष्ये—आवाहनासनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाः सुमनोयुतधूपदीपमोल्ल्यानि । प्रादक्षिण्यंस्तुतिरितिकथयंत्युपचारषोडशकम् । आचारचिंतामणावष्टादशउक्ताः—आसनावाहने चार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा । स्नानवल्लोपवीतंचभूषणानिचसर्वशः । गंधपुष्पे तथाधूपदीपावन्नेनतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैवनमस्कारविसर्जने । पाद्यार्घयोःपौर्वापर्येविकल्पइतिस्मार्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यंजनेतद्बहुर्तननिरूपणे । संमार्जनंसर्पिरादित्स्नापनावाहनेततः । पाद्यार्घ्याचमनीयंच

स्नानीयमधुपर्ककौ । पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोपवीतके । अलंकारांगंधपुष्पेधूपदीपौतथैवच । नैवेद्यमथतांबूलपुष्पमालातथैवच । अनुलेपनं चशय्याचचामरव्यजनेतथा । आदर्शारतिकंचैवमस्कारोश्चनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानंचततोदेववि सर्जनम् । उपचाराइभेष्याःषट्त्रिंशत्सुरपूजने । शांतिहेमाद्रौत्वच्येउक्ताः—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा । गंधपुष्पेतथाधूपं दीपमंजनमेवच । आद दीपंचमधुपर्ककम् । उपहारंतथाचामंखानंचांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचाममलंकारान् विलेपनम् । गंधपुष्पेतथाधूपं दीपमंजनमेवच । आद र्शमंगलंसर्वदेयंसर्वात्मनातथा । होमंभोजनमाचाममलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखवासंप्रदक्षिणम् । स्तुतिदंडंनमस्कारमात्म नोपिनिवेदनम् । तत्रैव—स्तुतिःस्वकृतावैदिकीदेवादिभृतावेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायांषष्टिसंख्याउक्ताः—पूर्वप्रवोधनंकुर्याञ्जयशब्दांस्ततःपुनः । नमस्कारंततःकुर्यात्ततोनीराजनंपरम् । ततोदिव्यासनंदद्यात्ततोवैदंतधावनम् । पादप्रक्षालनंदद्यात्ततोर्ध्वचप्रकल्पयेत् । आचामंमधुपर्कचपुनराचमनीयकम् । ततःसुगंधितैलेनमर्दनंकरयेद्धरेः । ततोभ्यंगसुगंधैस्तुकुर्यात्तिलापसारणम् । ततःपुण्योदकैःकुर्यादभियेकसुगंधिभिः । क्षीरेणदध्नाचतथाघृतेनमधुनापिच । शर्करयामं त्रप्लूर्गंधपुष्पोदकैरपि । महाभियेकंतथाचाममंगवस्त्रंततोर्षयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपधीततथाचमम् । गंधसाभरणंपुष्पंधूपं नीराजनतथा । दृष्ट्युत्तारणनैवेद्यौमुखवासंसुगंधिभिः । तांबूलंशयनंकेशसाधनंवस्त्रदानकम् । किरिटचंदनेदद्यात्ततआभरणाणिच । पुष्पनीराजनादर्शमंडपा गमनंततः । तत्रासनंपाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यंचसतांबूलंचंद्रनीराजनंपरम् । चामरव्यजनंचत्रपुरोगीतमनोहरम् । मृदंगादिस्वनं नृत्यंनमस्कारंप्रदक्षिणम् । स्तुतिकुर्यात्ततोविष्णोश्चरणौमस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणंकुर्याञ्चैवेद्यांशशस्यभोजनम् । सेवासुहृदियोपविशेन्मंचके तूलिकानयेत् । सुखासनेनशयनेनीत्वातंत्रशायेत् । अर्चैस्तुसुमतांबूलैःपादौसंवाहयेत्ततः । अत्रविष्णुपदंशिवादेरुपलक्षणम् । विधिवच्चा

चैयस्सर्वाच्योविप्रोभक्तितत्परइतिपारिजातेवृद्धपराशरोक्तेः । सएव—स्नानेवस्नेचनैवेधेदद्यादाचमनंहरेः । अत्रपितृचरणाः—सुवर्णप्रतिमादौतद्धुलपुंजादिषुषोडशाद्युपचारपूजैव । आवाहनाभावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेष्वित्यूञ्जुः ।

प्रतिमाविचारः । भविष्ये—सौवर्णराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पाषाणधातुयुक्तावारीतिकास्यमयीतथा । शुद्धदारुमयीवापिदेवतार्च्यप्रशस्यते । अंगुष्ठपूर्वादारभ्यवितस्त्रियावेदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकशस्यतेबुधैः । पंचरात्रे—मृदासुलाक्षगोमेदमधूच्छिष्टमयीनतु । स्मृतिसारेपुराणे—शैलीदारुमयीलौहिलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता । चलाचलेतिद्धि विधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् । प्रयोगपारिजातेविष्णुधर्म—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधास्मृता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातथा । रैतिक्यर्चतथालौहिशैलजाद्गुमजातथा । अधमाधमाविज्ञेयामृन्मयीप्रतिमाचथा । रैतिकी पित्तलजा । स्मृतिसारे—नार्च्यगृहेऽमजा मूर्तिश्चतुरंगुलतोधिका । नवितस्याधिकाधातुसंभवाश्रयइच्छता । देवीपुराणे—सप्तांगुलसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्या ताप्रासादेचाधिकाशुभा । कपिलपंचरात्रे—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाविकानुप्रशस्यते । हयशीर्षपंचरात्रे—दशांगुलप्रमाणवातिथ्यंगुलमितापिवा । दानमदनरत्नेष्वेवम् । तत्रैवमात्स्ये—त्रीहिभिर्वात्रिभिश्चैर्धर्मधमांगुलमीरितम् । मध्यमंतुत्रिभिःसाधैश्चतुर्भिश्चतथोत्तमम् । मानांगुलमितिख्यातंमात्रांगुलमथोच्यते । गोविंदराजीये देवीपुराणे—तथाचोर्ध्वस्थिताकार्यासदादेवीचतुर्मुजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टमुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राचाभिभवेद्युधि । गृहेनसजटापूज्याशैलजापित्तथैवच । अष्टमुजाऊर्ध्वघोरेतिगोविंदराजः । बाराहे—गृहेभिदग्धाभाश्चनार्चाःपूज्यावसुधरे । एतासांपूजनान्नित्यमुद्भंगप्राप्तुयाद्गृही । स्कांदे—शालग्रामशिलयास्तुप्रतिष्ठानैवविधते । महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांतोबुधः । बृहद्रामने—

इतिष्ठादिविधानेनवैववसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेक्वचिह्नंवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचक्रेहरिण्यगर्भादौशालग्रामशिलाकृतमूर्त्यादौच
 प्रतिष्ठाभवतीति पंचायतनसारः । अत्रकेचिन्प्रतिष्ठावाहनयोर्भिलितयोर्देवतासन्निधिनकत्वास्थापितदेवेष्वप्यावाहनमित्याहुः । तन्न ।
 आवाहनात्पूर्वपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदनेपुण्याभावापत्तेश्च । अतो नवाहनम् । पंचायतनसारेतुदेवतायाव्यासगां
 तराभावध्यानार्थप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरित्याहुः । देशिकसा-
 न्निध्येपिबौद्धसान्निध्यार्थमावाहनमितिभट्टादिनकरः । स्मृतिसारेपुराणेच-उद्भासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायविकल्पा-
 त्सात्स्थडिलेतुभवेद्द्वयम् । स्नपनंचाविलेख्यायामन्यत्रपरिभार्जनम् । पंचायतनसारेनंदिपुराणे—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले ।
 आवाहनादिचत्वारिंश्र्युक्त्याशोद्भासनतथा । तत्रैवपाद्मे—शालग्रामशिलयांचनावाहनविसर्जने । देवीपुराणे—पादेष्यामाकदूर्वाचविष्णुक्रांता
 दिरिष्यते । गधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । तत्रैव—बिल्वरक्ताक्षतैःपुष्पैर्देधिदूर्वाकुशैस्त्रिलैः । सामान्यःसर्वदेवानामर्घ्योपरिकीर्तितः ।
 अभावेदधिदूर्वादेर्मानसंवाप्रकल्पयेत् । रत्नकुंकुमम् । पुष्पसारसुधानिधौ—इक्षुर्मधुदृतचैवपयोदधिसहैवतु । प्रथममाणवाग्राह्यंमधु-
 पर्कमिहोच्यते । पंचायतनपूजासारे—जातीलवंगकोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथस्थानं । बृहन्नारदीये—वादित्रनिनदैरुच्चैर्गतिमगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशीवन्युक्तोभवेद्धिसः । वादित्राणामभावेतुपूजा
 कालेचसर्वदा । घंटाशब्दनैःकार्यःसर्ववाद्यमयीयतः । योगिनीतन्त्रे—शिवगारेऽह्लंकचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गागारेवंशवाद्यंमधुरीचन,
 वादयेत् । स्कांदे—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्वांशुस्रपनहैः । शिवशंखवारिणेतिपंचायतनसारेवचनात् । सर्वत्रैव

१ परिकल्पित । २ झलक कास्यतालवाद्यम् । ३ मधुरीचेणुवाद्यम् ।

प्रशस्तोऽब्जःशिवसूर्यार्चनंविनेतिप्रयोगपापरिजातेब्राह्माच्च । शिवार्चनेशंखडकःसौरपुराणेपाद्मे—कुशपुण्योदकक्षानाङ्गल्लोकमवा-
 मुयात् । रत्नोदकेनसावित्रकौबेरंहेमवारिणा । नारसिंहंतुसंस्नाप्यकर्पूरगारुवारिणा । इंद्रलोकेसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुराणेत् । कपिलाक्षीरमा-
 दायशंखेकृत्वाजनार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रस्यस्नापयित्वालमेफलम् । ताम्रमूर्तौगव्याभिषेकोननिषिद्धः । स्नानतर्पणदानेऽप्युत्थादिपूर्वोक्तवचनात् ।
 नारसिंहे—यःपुनःपुष्पतैलेनसंस्नापयतिकेशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्यप्रीतोभवेत्सदा । रुद्रयामले—द्वादश्यांचदिवास्नापस्तुलस्य-
 वचयस्तथा । तत्रविष्णोर्दिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः । पाद्मे—शंखेतीर्थोदकंकृत्वायःस्नापयतिकेशवम् । द्वादश्यांबिंदुमात्रेणकुलानांतायेच्छ-
 तम् । द्वादश्यांस्नानेविकल्पइतिकेचित् । दिवापदोपादानाद्विवसेनिषिद्धंनतुरात्राविलय्ये । विष्णुमूर्तेःस्नाननिषेधो नशास्त्रात् । आदेरित्यपरे । प्र-
 योगपापरिजातेव्यासः—प्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंकारयेत् । कारयेत्सर्वदिवसेयदावामलधारणम् । पाद्मेवैशाखमाहात्म्ये—
 चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः । सलिलैःस्नापयेन्मंत्रीनित्यदाविभवेसति । स्कांदे—क्षीराद्दशगुणं दध्नाघृतैर्नैवशतोत्तरम् । घृताद्दशगुणं
 क्षौद्रंक्षौद्राच्चैक्ष्वजंतथा । स्नानादिषुद्रव्यमानमुक्तंशिवधर्मोत्तरे—स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगंपंचविंशतिः । पलानांद्द्विसहस्रेतुमहास्नानंप्रकीर्ति-
 तम् । हरनाथीये—अष्टोत्तरपलशतंस्नानेदेयंतुसर्वथा । व्रतहेमाद्रौकालिकापुराणे—पंचविशत्यलंलिंगेअभ्यंगंकारयेदथ । शिवस्य
 सर्षिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनच । तावतामधुनाचैवदध्नाचैवपुनःपुनः । तावतैवचक्षीरेणगव्येनैवभवेत्ततः । भूयःसार्धसहस्रेणपलानामैक्ष्ववंतथा ।
 पलंचकुडवःप्रस्थआढकोद्रोणएवच । धान्यमानेषुबुद्धव्याःक्रमशोऽमीचतुर्गुणाः । मदनरत्नेआथर्वणपरिशिष्टे—पंचकृष्णलकोमाष-
 स्रैश्चतुःषष्टिभिःपलम् । चंद्रिकायांपुलस्त्यः—स्नाप्यमानंचपश्यंतियेघृतेनोत्तरायणे । तेयांतिविष्णुसालोक्यंसर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
 प्रश्लोवाआढकंवेतितत्रैव । तत्रैवचामने—देवमाल्यापनयनंदेवागारसमूहनम् । स्नानंसर्वदेवानांगोप्रदानसंस्तुतम् ॥ ॥ चस्त्रादि ॥ अग्नि-

पुराणे—डुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिःपूजयेद्देवंसुशुभैरत्ननःप्रियैः । विष्णुधर्मोत्तरे—रांकवासुगरोभ्याश्चकदस्यश्च
तथाशुभाः । निषिद्धानिचारहे—नीलिरंजितवस्त्रयौमर्त्योमह्यंनिवेदयेत् । नवमक्षालितचैवसचिंरोरवेवसेत् । नीलीदोपःकार्पासावोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेनसुरेश्योवाबाणायवा । भवेद्विप्रश्चतुर्वेदीशुद्धीर्नान्नसंशयः । नंदिपुराणे—अलकारचयोदद्याद्विप्रायचसुरायच ।
सोमलोकेरमित्वासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्यदपरंतुदिनेदिनेइतिहरनाथीयेतत्त्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्द्वरुखर्णरत्नविभूषणमित्तत्रैवचिन्त्राकरीयनिबंधाच्च । उपवीतमपिप्रत्यहंनार्पूर्ववस्त्रसमत्वा
दितिहरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यंते । चंद्रिकायांपादो—गंधेभ्यश्चदंनंपुण्यंचंदनादगस्वरैः । कृष्णागुरुस्तत-
श्रेष्ठःकुंकुमंतुततोवरम् । मदनरत्नेगारुडे—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चदनस्यतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यात्ततःसमम् । कर्पूरंच-
दंनंदैर्पःकुंकुमचसमांशके । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभम् । काशीखंडे—कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौकुंकुमस्यतु । चंदनस्यत्रयोभा-
गाःशशिनस्त्वेकएवहि । यक्षकर्दमइत्येपसर्वदेवमनोहरः । मदनरत्ने—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचदंनं तथा । कंकोलंचभवेदेभिःपंचभिर्यक्ष
कर्दमः । विष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यंपद्मंकुर्यादस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । उन्नीरंविप्रविभ्रंशमन्येकुर्युरुषद्रवम् । केवलनिषेधेयंभिलितानांवि
धानादितिपंचायतनसारः । गारुडेस्कांदेच—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचदंनं । पितृणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरयेथा । तुलसीदल
लयेनचदनेनजनार्दनम् । विलेपयतियोनित्यंतुलसीकाष्ठचदंनं । पितृणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरयेथा । तुलसीदल

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराभ्यामितिकेचित् । तन्न । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधात्रजलिविधेश्च । यत्तु—यजन्क

१ कदसी वृणविशेष । २ दर्प जवादि ।

राभ्यांयज्ञेशमिति । यच्च—तावेकेवलैश्चाद्यौतत्यूजाकरौकराविति । तत्कथंचिच्छब्धकरद्वयव्यापारानुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पां-
जल्यादिपरमितिवयम् । पाद्वे—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसीप्राच्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् ।
तस्याहंप्रतिगृह्णामिनपूजांशतवार्षिकीम् । विष्णुधर्मे—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । इमशानजातपुष्पाणिनैवदेयानिकर्हिचित् ।
विष्णुः—नोग्रगंधिपुष्पंनांगंधिनकंठकिजम् । कंठकिजमपिशुङ्गसुगंधिदद्यात् । नरकंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमंजलजंचदद्यादिति । विष्णु
रहस्ये—नशुष्कैःपूजयेद्देवंकुसुमैर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पृष्टैर्नाशुभैर्नविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् ।
अविकासिभिरितियेषाविकासो नजातः । येषांतुविकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनांतेपांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धा
निशीर्णपर्युषितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपकंननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमानिविवर्जयेत् ।
गंधहीनमपिग्राह्यपवित्रंयत्कुशादिकम् । तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते—बंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वलयै नदापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहे
करवीरोत्थैःकुसुमैर्नार्चयेद्धरिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । निषिद्धपुष्पा
णिगारुडे—नार्कनोन्मत्तंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकंठकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशाल्मलीपुष्पंशिरीषंचजनार्दने ।
निवेदितंभयंशोर्कनिःस्वतांचप्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतपुष्पंसकलंयजेत् । करोवामः । पटोऽधोवह्मम् । देवोपरिधृतंयच्चवामहस्तेच
यद्धृतम् । अधोवह्मधृतंयच्चतपुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्फलंपुष्पंकयक्रीतंचनिष्फलम् । अस्पृश्य-
त्वाद्भ्रजस्वलायादेवकार्यनिषेधसिद्धे । नदेवकार्यंकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थेतिक्लृप्ततरुः । विष्णुधर्मोत्तरे—
अधोवह्मधृतंयच्चजलांतःक्षालितचयत् । देवतास्तन्नगृह्णंतिपुष्पंनिर्माल्यतांगतम् ॥ पर्युषितदिनविचारः । हलायुधेभविष्ये—केशकी-

टापविद्धानिलयेऽर्पुपितानिच । तुलस्यगस्तिविव्वानांस्तिपुपितात्मता । मदनपारिजाते—जलपुपुपित्त्याज्यंपत्राणिकुसुमानिच । तुलस्य
 गस्तिविव्वानिगांगवारिनदुष्यति । विष्णुधर्मोत्तरे—तुलस्याविव्वपत्रेचजलजेपुचसर्वशः । नपुपुपितदोपोस्तिमालाकारगृहेपुच ।
 स्कांदे—पलाशदिनेमेकचपकजंचदिनत्रयम् । पंचाहंविव्वपत्रचदशाहंतुलसीदलम् । पुपुपित्तनेत्यर्थः । हलायुधे—जलजानांचसर्वेषां
 विव्वपत्रस्यचैवहि । तेषांपुपुपिताशकाकार्यापचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपुपुपिताविव्वचत्रिदिनावधि । पञ्चपंचदिना
 त्याज्यशेषपुपुपित्तंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तथामालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुक्लापुपुपितावापिनदुष्टाभवतिक्वचित् ।
 पूर्वोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्यमदुष्टमितिदौवागमः । स्मृतिसारावल्यां—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुश
 पुष्पस्यजतसुवर्णकृतयोरपि । नपुपुपितदोपोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि । बोपदेवः—विव्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वामदां
 भोजाहिदर्भासुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमष्टी । चपाश्वारातिकुंभादमनमरुचकाविव्वतोहानिशस्तास्त्रिशलेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूसूयमाभूयएव ।
 अस्थार्थः—शताशतावरी । मदोमदारः । अहिर्नागचपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कह्लारकुमुदम् । तेननपौनरुत्थम् ।
 अश्वरातिःकरवीरः । अरीषट् । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरष्टौ । भूरुकः । यमौद्वौ । त्रिव्यमारभ्याहियंतं
 गणयित्वादर्भमारभ्यत्रिशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । तत्त्वसागरसंहितायां—यद्वापुपुपितैश्चापिपुष्पाद्यैरविकारिभिः । गंधोदके
 नचैतानिःप्रोक्ष्यैवप्रपूजयेत् । पारिजातेआदित्यपुराणे—शिवेकुंदंमदीचयर्थीयधूककेतकम् । जपारक्तत्रिसंख्येद्वैसिंदूरकुटजानितु ।
 मालतीघुसृणचैवहयारिवर्षरीलजेत् । नशस्तंशाल्मलपुष्पंभ्रूष्मांडचनशोभनम् । कलिकामुकुलैर्नैज्याविनाचपकपकजैः । पुष्पमालायाम्—
 मंदारमर्कटचूरशाल्मलीकांचनालजम् । निधिद्वंविष्णुपूजायांपुष्पचैभीतकतथा । निधिद्वंविद्धितंविष्णौशिरीषशक्रपुङ्कम् । नरसिंहस्यपूजायां

निषिद्धंकेतकीद्वयम् । चंद्रिकायामप्येवम् । मदनपारिजातेविष्णुधर्मं—ऋकचाव्यस्यपुष्पाणितथाधतूरकस्यच । कृष्णंचकुटजं चार्कनैवेदयंजनादिने । शाल्मलंचशिरीषंचबृहतीगिरिमल्लिकाम् । सर्जकंचैवकृष्मांडकचनारंचवर्जयेत् । शान्तातपः—देवीनामर्कमंदारौ सूर्यस्यतगरंतथा । निषिद्धमित्यर्थः । कार्तिकमाहात्म्ये—गणेशंतुलसीपत्रं दुर्गांनैवतुदूर्वया । मुनिपुष्पैस्तुसूर्यंचलक्ष्मीकामोचनचार्जयेत् । पाद्मे—नबिल्वेनार्चयेद्भानुंनकेतकव्यामहेश्वरम् । नाक्षतैःपूजयेद्विष्णुंनतुलस्यगणधाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौविशेषः । हारीतः—स्नानंकृत्वातुयेकेचित्पुष्पंचिन्वन्तिमानवाः । देवतास्तन्नगृह्णन्तिभस्मीभवतिकाष्ठवत् । तन्म ध्याहस्नानपरम् । अस्नात्वातुलसींछित्त्वादेवतापितृकर्मणि । तत्सर्वनिष्फलंयातिपंचगव्येनशुध्यति इति पाद्मोक्तेरितिचंद्रिका । अत्रतुलसीपदंपुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधोदितिरुद्रघरः । देवयाज्ञिकनिबंधेस्मृतिसारे—श्रवणेचव्यतीपातेभौमभागवभाजुषु । पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादश्यांसूतकद्वये । तुलसीयेविचिन्वन्तितेछिंदंतिहेःशिरः । क्वचिच्छ्रवणस्थानैवैधृतिपदम् । पाद्मे—भृगवर्कांगारवारेषुद्वादश्यांपंचपर्वसु । येविचिन्वन्तितुलसीतेछिंदंतिहेःशिरः । विष्णुधर्मोत्तरे—रविवारंविनादूर्वांतुलसींद्वादशीविना । जीवितस्याविनाशाय नविचिन्वीतधर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षंतद्वादश्यांनिशिसंध्ययोः । यैश्छिन्नंतुलसीपत्रतैश्छिन्नंहारिमस्तकम् । विष्णुधर्मे—नछिंद्वा तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवःक्वचित् । हरिभक्तिचिलासे—संक्रांत्यादौनिषिद्धोपितुलस्यवचयःस्मृतौ । परंश्रीविष्णुभक्तैस्तुद्वादश्यामेवनेष्यते । अयंनिषेधोनकृष्णतुलस्याम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तंचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंहेरितिभविष्येकृष्णतुलस्याःपुनरु पादानेनतुलसीत्वाभावात् । जीरककृष्णजीरकमितिवत् । पाद्मे—द्वादश्यांतुलसीपत्रंधात्रीपत्रंचकार्तिके । लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिग हितान् । रुद्रयामले—देवार्थेतुलसीछिंदोहोमार्थेसमिधस्तथा । इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेपितृणस्यच । पाद्मे—तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंके

शत्रुत्रये । केवाथर्विचिन्वाभिवरदाभवशोभने । इति तुलसीग्रहणमत्रः । अवंतीखंडेस्कांदे—येऽर्चयतिहरेर्भूतिकोमलैस्तुलसीदलैः । कोटिकोटिसुवर्णानां दानस्य फलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुमजयांसदलयतुलसीभवयाहरेः । पूजां कुर्वीत यो नित्यं स पूजाफलमश्नुते । शंखः—वानस्पत्ये मूलफलेदर्विभ्यर्थे च गोस्तृणम् । देवतार्थं च कुसुममस्तैर्यमनुराचरेत् । इदं द्विजपरम् । द्विजस्तूयैवः पुण्याणि सर्वतः स्वयमाहरेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारक्यारामसजातैः कुसुमैर्चयेत्सुरान् । तेन पापेन लियेऽह्यदेतदनुत्तमवेदितिनारदीयादिति पंचायतनसारः । आह्निकप्रदीपेस्कांदे—पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलेनेष्टमवोमुखम् । दुःखदत्तसमाख्यातयोत्पन्नप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं नेष्टं पुष्पांजलि विधिविना ॥ लक्षपूजायां विशेषः । लक्षपूजासुसर्वापुष्पमैकैकमपेयेत् । समुदायेन चेतपूजालक्षपुष्पार्पणं हितत् । लक्षपुष्पादौ पुष्पाद्यर्पणं येच्छमिति पंचायतनसारे । जटमल्ले—येपांशंसतिपुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाजपितेपांस्युः फलं वार्चा विधौहरेः । पादौ—वित्पत्रं शमीपत्रं तुलस्यामलंकृतथा । कुशपत्रं भृंगराजसदाग्राह्यहरेर्द्वैधैः । वित्पत्रं चोपः शिवायमोत्तरे—अच्छिन्नैर्वित्पत्रैश्च अच्छिन्नपत्रैः । वामपत्रे वसेद्रक्षापन्ननामश्च दक्षिणे । पत्राश्लोकपालाश्च मध्ये पत्रे सदाशिवः । पृष्ठभागे स्थितायक्षाः पूर्वभागेऽमृतस्थितम् । तस्माद्द्वैपूर्वभागेन अर्चयेद्विरिजापतिम् । जटमल्ले—येपांशंसतिपुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाजपितेपांस्युः फलं वार्चा विधौहरेः । भविष्ये—फलानामप्यलाभे तु गणगुल्मौषधीरपि । औपधीनामभावे तु भक्त्या भवति पूजितः । मनसा पूजयेदित्यर्थः ॥

अथ घृपः । तिथितत्त्वे कालिकापुराणे—मधुस्ताद्युतंगंधोगुगुल्वगरशैलजम् । सरलसिद्धिसिद्धार्थादशांगो घृपइभ्यते । मदनरत्ने—षड्भागकुष्ठद्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पंचनखस्य भागाः । हरीतकी सर्जरसश्च मांसीभागेकमेकत्वथशैलजस्य । वनस्य च त्वारिपुरस्य चैकं घृपो दशांगः कथितो मुनीन्द्रैः । द्विगुणो बंधः । शैलजं मध्ये देशे तु इति प्रसिद्धम् । घनो मुस्ता । पुरोगुगुलुः । व्रतहेमाद्रौ भविष्ये—अगरुच

दंनुस्तासिह्मकंवृषणंतथा । समभागंतुकर्तव्यंधूपोयममृताह्वयः । तथा—श्रीखंडंथिसहितमगरुसिह्मकंतथा । मुस्तातथेंदुर्भूतेशशर्कराचददे
त्रयम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुसिह्मकंचवालंकवृषणंतथा । चंदनंतगरुमुस्ताप्रबोधःशर्करान्वितः । तथा—
कर्पूरंचंदनंकुष्ठमुशीरसिह्मकंतथा । अधिकवृषणंभीमकुंजुमंभुंजनंतथा । हरीतकीतथोशीरयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसिह्मकंक्विल्वंश्रीखं
डमगरुंतथा । कर्पूरंचतथामुस्ताशर्करासत्त्वचंद्रिज । इत्येषविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेतिसमग्रप्रदीपः । कर्पूरंचंदनं
मांसीत्वक्पत्रैलालवंगके । अगरुंसिह्मकंधूपंप्राजापत्यंप्रचक्षते । श्रीखंडंतगरुंकुष्ठकर्पूरसिह्मकंतथा । महानयस्मृतोधूपःप्रियोदेवस्यसर्वदा । चंद्रि
कायांहारीतः—संहिकाख्यंकणंदारुसिह्मकंसागरुंसितम् । शंखजातीफलश्रीधूपानिस्त्युःप्रियाणिवै । रुहिकाभांसी । कणोगुगुलविशेषः ।
दारुदेवदारुः । शंखनखी । नारसिंहे—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविषर्जयेत् । एतच्छसिहान्यपरम् । महिषाख्यंगुगुलंयआज्ययुक्तंस
शर्करम् । धूपंददतिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् ।
धूपयैद्वैष्णवोयस्तुसमुत्तो नरकार्णवात् । गौतमः—तीर्थकोट्टिशतैर्धौतोयथाभवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेषस्तथाहरेः । पाद्मे—
धूपंचारात्रिकंविष्णोःकराभ्यांयःप्रविदते । कुलकोटिसुमृद्धत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । नारसिंहे—धृतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेन्नरः । अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्मे—महावर्तिःसदादेयाकृष्ण
पक्षेविशेषतः । देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयातैलुलानृप । पलाष्टकयुतारंजन्वर्तितत्रप्रकल्पयेत् । महारजनरत्नेनसमग्रेणतुवाससा । वामपार्श्वेतु
देवस्यदेयाधृतुलानृप । पलाष्टकयुतांपुण्यांशुक्लांवातिचदीप्रयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेद्रियः । एवंवर्तिद्वयमिदंसकृद्वत्त्वामहीयते ।

१ हरिकाख्येति पाठ ।

एकामप्यथवाद्वाद्भीष्टामनयोर्द्वयोः । दीपदानंमहासंक्रत्वाफलमुपाश्रुते । दीपनिर्वाणनिषेधो भविष्ये—तांश्चद्रत्वानर्हिसेतनच
 तैलविवर्जितान् । कुर्वीतदीपहिंसांथोमूपक्रोऽधःप्रजायते । भविष्योत्तरे—ग्रज्वाल्यदेवदेवस्यकर्पूरेणतुदीपकम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 कुलैवसमुद्धरेत् । संवर्तः—देवागारेद्विजानांचदीपदत्त्वाचतुष्पथे । मेधावीज्ञानसपन्नश्शुभ्मान्जायतेनरः ॥

अथनैवेद्यं । कृष्णभट्टीये—नैवेद्यजलपुष्पादौवेमुद्रांप्रदर्शयेत् । गोविंदराजीयेब्रह्मांडे—पत्रपुष्पफलंतोयमन्नपानाद्य
 मौषधम् । अनिवेद्यनमुंजीतयदाहारायकल्पितम् । तत्रैवपाद्रे—अनिवेद्यहरेर्भुंजनसप्तजन्मनिनारकी । निवेदितस्यभक्षणप्रतिपत्तिरिति
 गोविंदराजः । तत्र । यद्भक्षयेत्तन्निवेदितमितिवान्यथात् । अनिवेदितभक्षणनिषेधात्सर्वान्ननिवेदननिषेधः । द्यवदानद्वारापुरो
 डाशस्येवोद्धृतान्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमितिवान्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेपिसर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननिवेदनसिद्धेश्च ।
 निवेदितशेषत्वेनसर्वस्यानिवेदितत्वांगीकारेलक्षणापानाच्च । पाकैक्येनिवेदितेनैवैश्वदेवस्विष्टकृद्दत् । यत्तुशातातपः—एकस्मिन्वाप्यगक्त
 श्रेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवततःशिष्टाभ्यासस्यवचनयथेतिशिष्टपदतत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यदेवतांतर
 मितिश्रीधरोक्तेःसर्वनिवेदनेप्युपपन्नमितिगोविंदराजः । भट्टदिनकरस्तु वैश्वदेवानैवद्वार्थपाकभेदेनिवेदितमेवसंस्कृतमेव भक्षयेदिति
 नियमद्वयंन्युक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमवाधात् । उभयभक्षणेनियमद्वयवाधात् । अतोनिवेदितमेवभक्षयेदितिवचोहोमासाधनवट्कतांत्रुला
 दिपरं । हुतमेवभक्षयेदितिहविष्यपर । यद्वानिवेदितमेवभक्षयेदितिवैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवापाकैक्येव्यहविष्यस्येवपाकभेदेपिनिवेदित
 साहुतस्यापिहुतत्वमस्त्येव । नहिपाकभेदेवैश्वदेवभेदः । महानसस्कारत्वाद्द्वैश्वदेवस्य । एवंनिवेदितत्वमपिनचसर्वनिवेदन । निवेदितस्यदा
 हादिविधानेनसर्वान्नदाहाद्यापत्तेः । पाकैक्येप्येवम् । तस्मादुद्धृत्यैवनिवेदनमित्याह । विष्णुः—मेपीमहिपीष्ठापीनाहुग्धदधिदृृतान्यदेयानि ।

गारुडे—तुलसीदलसंमिश्रहरेर्यच्छतियःसदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्यम् । नैवेद्यस्यत्वभावोतुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलानामप्यलाभेतुत्तुणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसप्रवरंस्मृतम् । नैवेद्यांशदानमुक्तं पारिजातेसंग्रहे—विष्वक्सेनायदातव्यनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचल्लोचंडेश्वरायतु । तद्विधिःपंचरात्रे—ततोज्वनिकाविद्वानपसार्थयथाविधि । मुख्यादीशानतःपात्राच्चैवेद्यांशसमुद्धरेत् । टोडरानंदेविष्णुधर्म—फलानिदत्त्वादेवेभ्यःसफलांविदतेश्रियम् । अथफलंभविष्ये—फलंचकथितंविद्भृकृमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्नपकमपिग्राह्यंकदलीफलमुत्तमम् । अथतांबूलंस्कांदे—तांबूलानांकिसलयंदत्त्वास्वर्गमाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । टोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्करेणयोर्येत् । सयांगतिमवाप्तोतिनतांक्रतुशतैरपि । हृलायुधे—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामंकीचिदाचरेत् । वरसुत्थायकर्तव्यंनवृथाप्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चएकाचैवप्रदक्षिणा । अकालेदर्शनंचैवपुण्यंहंतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायवक्ष्यमाणत्वात् । गोविंदराजीयेभविष्ये—अग्रेष्ट्रवामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्त्रकुर्याद्वैवतालये । चाराहे—वस्त्रप्रावृत्तदेहस्तुयोनःप्रणमेतमाम् । सदासजायतेमूर्खःसप्तजन्मसुभामिति । इदंपरिधानीयान्यपरम् । चंद्रिकायांनारसिंहे—नमस्कारेणचैकेनअष्टांगेनहरिस्मरेत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसापंचांगप्रणतिःस्मृता । दोर्भ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुरसाशिरसातथा । मनसावचसामत्तयाप्रणामोष्टांगईरितः । चंद्रिकायांतु—उरसाशिरसादृष्ट्यामनसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । संग्रहे—शिरोहस्तौचजानूचिबुंकंबाहुकद्वयम् । पंचांगस्तुनमस्कारोविद्वद्भिःसमुदाहृतः । पादौ—भूमिमापीब्जजानुभ्यांशिरथासेव्यवैसुवि । प्रणमेद्योहिदेवेशसोऽश्वमेधफलंभेत् ॥

अथप्रदक्षिणा । वाराहे—प्रदक्षिणंनकर्तव्यपुरतः षष्ठदर्शनात् । चक्रवच्चामयेदंगंष्टुतोगनदर्शयेत् । अत्रविशेषोवक्ष्यतेकेदारवन्दे-
 आरात्रिकसफूर्णैकुर्वतिदिनेदिने । तेप्राप्तवतिसायुज्यनात्रकायाविचारणा । डोडरानंदेविष्णुधर्म—गीतवादित्रदानेनसौख्यप्राप्तोत्यनु-
 तमम् । प्रेक्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयनृत्यगीतादि । अथशंखपूजाभविष्ये—शैलोक्येयानिभूतानिवासुदेवस्यचाञ्च-
 या । शंखेवसंतिविभ्रंजतस्माच्छखप्रपूजयेत् । तत्रमंत्रः—त्वपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे । निर्मितःसर्वदेवैश्चापांचजन्यनमोस्तुते ।
 गर्भादेवादिनरीणांविशीर्यतेसहस्रशः । तवनानेनपातालेपांचजन्यनमोस्तुते । वाराहे—द्वैशखौनार्चयेदिति । शिवाचर्चनंचंद्रिकायां
 सारसंग्रहे—शंखमानंतुग्रादेशंचतुरगुलमुच्छ्रितम् । क्रियासारे—प्रस्थांडुप्रमितःशखःश्रेष्ठस्तत्र्यंशपूरकः । मध्यस्तदर्थप्रमितःकनिष्ठः
 क्रमशोभवेत् । गोक्षीरधवलःखिगोदीर्घनालोवृहत्तनुः । वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसज्ञेयःशंखसज्ञकः । पूर्वोत्कलक्षणोपेतोवामावर्तोथवापियः । प्रस्थो
 दानरत्नेज्ञेयः । मदनरत्नेस्कांदे—पलद्वयेनप्रसृतद्विगुणकुडवंमतम् । चतुर्भि कुडवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः । चतुराढकोभवेद्रोणइत्येत
 इव्यमानकम् । इति ॥

अथपूजाधिकारिणः । तत्रविष्णुपुराणे—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चष्टथिवीपते । स्वधर्मतत्परोविष्णुभाराथयतिनान्यथा ।
 स्कांदेशालिग्राममाहात्म्ये—ब्राह्मणक्षत्रियविशाखीशूद्राणामथापिवा । शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येपांतुकदाचन । अन्येसकरजाः ।
 प्रतिष्ठाहेमाद्रौ—चत्वरोब्राह्मणैःपूज्याख्योरानजन्यजातिभिः । वैश्यैर्द्विविदसपूज्यौतथैकःशूद्रजातिभिः । ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तुतृपैःसकर्षण
 स्तथा । प्रभुमःपूज्यतैवैश्वरिनिरुद्धस्तुशूद्रकैः । प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुञ्चिधाने—शालग्रामगिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा ।

१ इत्येतेसर्वतीर्थानिपाचजन्यनमोस्तुते इति पाठ ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् । क्षत्रियादिर्दीक्षितः । नित्यं सर्वदा । अतो ब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादेस्तु दीक्षितस्य । अत्र दीक्षामंत्रविहीने पीत्युक्तेः अयं विनैव मंत्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तित इति विष्णुपूजाप्रकरणे भविष्योक्तेश्च । विष्णुपूजायामदीक्षितस्याधिकारो नान्यत्रेति टोडरानंदः । तेनादीक्षितस्यापिक्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । स्मृत्यर्थसारे—क्षीणमप्यधिकारोस्ति विष्णोरा राधनं प्रति । यत्तु स्मृतिः कौमुद्यां शूद्राचारशिरोमणौ च मनुः—जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षडिति तत्स्पर्शवत्पूजापरम् ।—आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मः सामान्य उच्यते इति टोडरानंदे विष्णुक्तेः । साधारणधर्माश्चतुर्वर्णपर इति व्रतहेमाद्रौ विज्ञानेश्वरीये च । स्त्रीशूद्रपतननिषेधितिशूद्रस्य द्विजसेवाऽविरोधेन खियास्तु भर्तृसेवाऽत्यागपरमिति भट्टपादाः । जातिविवेके—स्पर्शं न देवतानां च कायस्थायविवर्जयेत् । नास्याधिकारो धर्मस्तीति मनुष्याख्याने मेधातिथिः । स्नानोपवासदेवतार्चनादौ न शूद्रस्य नित्योधिकार इति । शूद्रादेः पूजास्पर्शविना ।—क्षीणमनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्च । स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्विशंकरस्य वेति बृहन्नारदीयात् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य क्षीणानां पिवसुधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजाकारयेत्सुसमाहित इति चाराहाच । ब्राह्मण्यपि हारं विष्णुनस्पृशेच्छ्रेयश्चच्छती । अनाथावासनाथावातस्थानास्तीह निष्कृतिरिति पंचायतनसाराच । सांप्रदायिकास्तु निषेधेषु स्त्रीशूद्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्धिषु तत्पदं दीक्षितपरम् । अतो दीक्षितानंते शांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपि भवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपर इत्याहुः । तन्न । वचनं विनाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्य पूजैव । यत्तु—मातरः सर्वलोकैस्तुस्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमेति देवीपुराणेषु वैपदतस्त्रीशूद्रान्यपरमिति केचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शनेतियुक्तम् । विष्णुमूर्तेः प्रतिष्ठायां चाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थं भिरितिकल्पतरौ देवीपुराणात् । अन्येतु सर्वपदसंकोचेमानाभावात्—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदिवान्धियः । पूजयेन्मातरो भक्त्या स

सर्वलभतेफलमितिदेवीपुराणाच्च शुचित्वस्यनैमित्तिकपरत्वादीक्षितस्यतत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यांनारसिंहे शूद्राधिकारे—पुराणंशु
 णुयान्नित्यंनरसिंहस्यपूजन । कुर्यादितिशेषः । तत्रैव—ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःश्रियःशूद्रांत्यजातयः । संपूज्यंतसुरश्रेष्ठंभक्त्यासिंहवपुर्धर्मम् । अत्राल्य
 जातयोऽसत्शूद्रानतुचंडालादयः । चंडालाःसर्वधर्मवहिष्कृताइतिसंभूतः । लिङ्गेपिचातुर्वर्ण्यस्याधिकारउक्तःशिवसर्वस्वभविष्ये—
 यस्तुपूज्यतेदेविलिंगेमांजलगत्पतिम् । ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवामत्परायणः । तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशिवल्लोकाननुत्तमान् । ब्रह्मचारि
 णंप्रकृत्यमनुः—देवताभ्यर्चनचैवसमिदाधानमेवच । कुर्यादितिसवधः । तिथितत्वेस्कांदे—शूद्रःकर्माणियोनित्यस्त्रीयानिकुरुतेप्रिये ।
 तस्याहमर्चागृह्णामिचंद्रखंडविभूषिते । इदंपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविषयमिति त्रिस्थलीसेतौभट्टपादाः । नूतनलिंगपूजायांलु—यदा
 प्रतिष्ठितंलिंगमंत्रविद्भिर्न्याविधि । तदाप्रभृतिशूद्रश्चयोपिद्वापिनसंस्पृशेदितिचूहद्वारदीयादस्पर्शपूजाकल्पकामावाचनधिकारः । यत्तु—लिंगं
 गृहीयतिर्वापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदेतिदेवीपुराणं तत्रयतिसाहचर्याद्बहिर्पदद्विजपरम् । नचप्रप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—यःशूद्रेणार्चितलिंग
 विष्णुवापिनमेन्नरः । तस्येहनिष्कृतिर्नास्तिप्रायश्चित्तगतैरपीतिचूहद्वारदीयेअनमस्कार्यत्वोक्तेः । नचैतदन्यथानुपपत्यैवशूद्रस्यलिंगा
 दिपूजाकल्पनं अन्यदीयालिंगपूजानिषेधेनापिचरितार्थत्वात् । निश्चितत्वेस्कांदे—ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थत्रतेस्थितः । एवंदिनेदिनेदे
 वंपूजयेदंविकापतिम् । संन्यासीदेवदेशप्रणवेनैवपूजयेत् । नमोतेनशिवेनैवक्षीणांपूजाविधीयते । द्यौधायनः—क्षीशूद्राणांचभवतिनाम्ना
 वैदेवतार्चनम् । सर्वेवागममार्गेणकुर्वुंवेदानुसारिणा । पंचायतनसारेभागवते—वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः । वैदिकोमि
 श्रकोवापिप्रादीनांविधीयते । तांत्रिकोविष्णुभक्तस्यशूद्रस्यापिप्रकीर्तितः ॥

मंत्रराजाऽनुष्टुप् विधाने—श्रौतार्चनंतुविप्राणां विशेषण भवेत्सदा । स्मार्तांगमार्चनं क्षत्रैश्चैकैकवलमागमः । तस्माद्देवार्चनं श्रौतं विप्रस्यैव तदुच्यते । बह्वचपरिशिष्टे—प्रतिमाः प्राञ्चुखीरुदञ्चुखो यजेतान्यत्र प्राञ्चुखः संभृतसंभारो यजनभवनमेत्यद्वारे स्थित्वा हस्ततालत्रयेण—अपसर्पे तु ते भूता ये भूतासु वि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यंतु शिवाज्ञयेति विज्ञानुद्वात्यत्राप्रविश्य येभ्यो मातासु मत्पिन्वते पय एवापित्रे विश्वे देवा य वृष्ण इति जपित्वा शुभासने—ग्रथिवित्त्वया धृतालोका देवित्वं त्रिष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनमित्युपविश्याय तत्राणः कर्मसंकल्प्य शुचि शंखं अङ्गिः प्रणवेन पूरयित्वा गंधाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सात्रिच्यार्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणि तदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायत नयजनांगानि चाभ्युक्ष्य क्रियांगोदकुंभं गंधादिभिरभ्यर्च्य नमो तनाम्ना तत्तन्मंत्रेण वोय चारान्कुर्यादावाहनमासनं पाद्यमर्ध्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनसुपवीतमाचमनं गंधपुष्पाणि धूपं दीपसुपहारमाचमनं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं प्रदक्षिणा विसर्जनं च कुर्यादसंपन्नो मनसा संपादेयेदाचमनमपृथुपचारः प्रणामस्तोत्रं प्रदक्षिणा विसर्जनं गमम् । अथ मंत्राः—गणानां त्वेति गणपतेः । कुमारश्चित्पितरमिति स्कंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य । पावकान इति सरस्वत्याः । जातवेदस इति शक्तेः । त्र्यं वकामिति रुद्रस्य । गंधद्वारा मिति श्रियः । इदं विष्णुरिति विष्णोरेवं षोडशे शोमानुपचारात्तपौ र्षेण वासू केन प्रत्यूचंसा विच्यवाजातवेदस्यावाप्राजापत्यावाव्याहृतिभिर्वा प्रणवेन वा कुर्वतिस एष देव यज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्गापवर्गदश्चतस्मादेनमहरहः कुर्वतीति । दोडरानंदे वाराहे—अभावे वेदं मंत्राणां पंचरात्रोदितो विधिः । उदञ्चुख इति स्थिरप्रतिमा विषयमिति पारिजातः । वैशाखमाहात्म्ये पाद्मे—स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविधया । पौरुषेण च सूक्तेन सामभी राजनादिभिः । अर्चयेदिति शेषः । दोडरानंदे योगयाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं त्याज्यगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ।

अथ न्यासादि । शौनकः—अंगुष्ठाग्रेतु गोविंदं तर्जनीयानुमहीधरम् । मध्यमायां हृषीकेशमनामिक्यां त्रिविक्रमम् । कनिष्ठिक्यां न्यसेद्विष्णुं करम

ध्येतुमाधवम् । एवंन्यासंपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवंन्यसभालेनारायणंतथा । मावंकर्णयोर्क्षणेविज्युंचैवतुनासयोः । मुखेतुम
 धुसूदनंकठदेशेत्रिविक्रमम् । वामनंविन्यसेद्ब्राह्मोःश्रीधरंहृदिविन्यसेत् । नाभ्यांविधाद्दृपीकेशंक्रुष्यांत्रैपप्रनाभकम् । दामोदरंपादयोश्चन्यासंद्वादग
 धाचरेत्ततःपुरुषसूक्तेनसर्वांगन्यासमाचरेत्अपरंक्रनारसिंहे-आनुष्टुभस्यसूक्तस्यत्रिष्टुवतस्यदेवता।पुरुषोयोजगद्गीजमृपिनारायणःस्मृतः।
 प्रथमांविन्यसेद्ब्रामेद्वितीयांदक्षिणेकरे । तृतीयां वामपादेतुचतुर्थीदक्षिणेपदे । पचमीवामजानौतुपृष्ठीवैदक्षिण्यसेत् । ससमीवामकुक्षौचअष्टमीदक्षि
 णेन्यसेत् । नवमीनाभिमध्येतुदशमीहृदयेतथा । एकादशकठदेशेवामनाहौततःपराम् । त्रयोदशीदक्षिणेतुआस्यदेशेत्रतुर्दशीम् । अक्ष्योःपचदशमी
 चैवषोडशीसूक्ष्मिविन्यसेत् । यथादेवेतथादेहेन्यासकृत्वाविधानतः । एवंन्यासविधिकृत्वापश्चाद्वागंसमाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञव
 ल्क्यः-पडगन्यासइत्येकेउत्तरेपुरुषसूक्तेके। अङ्ग्यःसंभूतइतिहृदयायनमः। वेदाहमितिशिरसेस्वाहा । प्रजापतिश्चरतीतिशिखायैवपद् । योदेवेभ्य
 इतिकवचायहुम् । रुचंत्राहामितिनेत्रयायवौपद् । श्रीशैत्यस्त्रायफद् । चंद्रिकायांनारदीये-एवंन्यासंतुकृत्वादौपश्चाद्देवस्यपूजनम् । गंधमा
 ल्यैःसुरभिरात्मानंचार्चयेद्बुधः। ततःपीठसमाराध्यगधपुष्पाक्षतैःशुभैः। ऋग्विधाने-वक्ष्येपुरुषसूक्तस्यविधिनान्त्वर्चनेपुनः। आद्ययावाहयेद्देव
 मृचातुपुरुषोत्तमम्। द्वितीययासनदद्यात्पाद्यचैवतृतीयया। चतुर्थ्यांथ्यप्रदातव्यंपंचम्याचमनीयकम् । षष्ठ्याशानंप्रकुर्यात्तिससम्यावल्लभेवच। यज्ञो
 पवीतमष्टम्यानवम्यागंधमेवच। दशम्यापुष्पदानचएकादश्यातुधूपकम्।द्वादश्याचतथादीपंत्रयोदश्योपहारकम् । चतुर्दश्यानतिकुर्यात्पंचदश्याप्र
 दक्षिणाम् । षोडश्योद्वासनकुर्वीदेवमेवसमर्चयेत् । षौरुणेचसूक्तेनतद्विष्णोःपरमेणच। नैताभ्यांसदशोमत्रोवेदेपूक्तश्चतुर्वर्षि। पूजोत्तरंऋग्विच
 धाने-हुत्वाषोडशभिर्भैत्रैःषोडशान्नस्यचाहुतीः । शेषंनिवेदेयत्तस्मैदद्यादाचमंततः । जातुभ्यांधर्षणगाल्वाभ्यांर्घ्राहरिसमथोवहेत् । पुनःषोडशभि

भ्रत्रैर्दद्यात्पुण्याणिषोडश । तच्चसर्वजपेद्भूयःपौरुषसूक्तमुत्तमम् । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिहोवमेवसमर्चयेत् । पूजांतेकर्तव्यमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—निवेदयेत्तदाल्पानतद्विष्णोरितिमंत्रतः । पाद्मे—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासुर्यंमश्रिगणाधिपम् । दुर्गासरस्वतीलक्ष्मीगौरीवानिल्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरार्चनेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः । केचित्तुपंचायतनपूजांनित्यांब्रुवते—शिवंभास्करमग्निं चकेशवंकौशिकीमपि । मनसानर्चयन्त्यातिदेवलोकादधोगतिम् । वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् । नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकीकेशवंशिवमितिकालिकापुराणादित्याहुः । केचित्तु—अग्निर्गणेशःपावकःकार्तिकेयोविनायकइति भविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः । कौशिकीदुर्गा अनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानिति वर्धमानसमयप्रदीपादयः । पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदिति वयम् । केचित्तुविष्णुपूजैवनित्या शिवदुर्गादिपूजा तुकाम्येत्याहुः । यस्त्वेषांपूजायाअकरणेनिर्दार्यवादःससंकल्पेसतिनित्यतापरइतिश्रीदत्तवाचस्पती । तन्न । विष्णुपूजायामपितत्त्वापत्तेः—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवागौरीवानित्यमर्चयेदिति पाद्मेवाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिमध्यांतंनित्यमाराधयेद्भ्रिमितिचंद्रिकायांकौर्मोद्विष्णुपूजानित्या । —तत्रापिशालग्रामशिलंवापिचक्रांकितशिलंतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रिययादिर्नपूजयेदिति मंत्रराजानुष्टुप्बिधानात् । शालग्रामशिलापूजांविनायोश्चातिकंचिन । सचंडालोहिविष्टायामाकल्पंजायतेकृमिरितिहलायुधाच्चशालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्ववाच्येशालग्रामपूजामूर्त्युपलक्षणमितिपंचायतनसारात्—केशवार्चागृहेयस्यनतिष्ठतिमहीपते । तस्यान्ननैवभोक्तव्यमभक्षणसंस्मृतमितिहलायुधेवचनान्मूर्तिपूजापिनित्येत्याहुः । अत्रविष्णोरर्चेतिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांगदब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियेनैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमाशालग्रामसद्भावेप्यावश्यकीतिदोडरानंदः । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदेवव्यवस्थितः । अनुग्रहायलेकानांतस्माद्वित्यंप्रपूजयेदिति भविष्योत्तराल्लिंगपूजानित्येत्याहुः । चंद्रिकायांकौर्मो—योमोहादथवालस्यादकृत्वादेवतार्चनम् । भुङ्क्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायते । यत्त्वाश्वलायनः—दानाध्य

यनेदेवाचाजपहोमत्रतादिकाच् । नक्षुर्याच्छ्रद्धादिवसेप्राग्विप्राणां विसर्जनादिति तन्नित्यवर्जमितिचोपदेचः । विष्णुभिन्नपरमितिपरिचर्या । पूजयित्वाशिवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेदितिलैंगात् ।—श्राद्धाहितिसुमभ्यर्च्यनृवराहजनार्दनमिति विष्णुघर्मोक्तेश्चविहितभिन्नपरमित्यपिकेचित् । सर्वादौसूर्यपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत् । नतद्भूतकृतपाधसंप्रतीच्छतिदेवताइतिद्राह्यात् ।—रविर्विनायकश्चंडीईशो विष्णुश्चपंचमः । अनुक्रमेणपूज्यतेव्युत्क्रमेणमहद्भयमिति । गणेशार्कौसमभ्यर्च्यशैवोविष्णुंप्रपूजयेत् । अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्विष्णुमादौतुवैष्णवः । ततःशिवंततोदुर्गमिवस्यादर्चनक्रिया । अन्नगणेशार्कयोः क्रमेणतात्पर्यंकिंतुतावपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत् । आदौनसर्वादौकिंतुविष्णवादौ । पौराणोयंक्रमः ।

आगमोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्णुवीशदुर्गाआवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिदेवंसूर्यविष्णुसुमापतिम् । दुर्गांचपूजयेद्विद्वानिति । आपस्तंबस्मृतौ—प्रत्यहदेवताः पूज्याइत्युक्तिर्नैश्वदेवेदेवताभ्योन्याः पराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिदेवताः पूज्याइत्येतदर्थेति द्रोडरानंदः । तन्न । पूर्ववचनैकवाक्यतयास्यगणेशादिपूजापरत्वात् । प्रतिपदादिदेवतापूजनस्थान्यन्नविधानाच्च । पंचाग्रतनस्थापनमाहयमलप्रकाशेचोपदेवः—शंभौमध्यगतेहरीनहरभूदेव्योहरोशंकरेभासेनागसुतारवौहरगणेशाजिधिकाः स्थापयेत् । देव्यांविष्णुशिवैकंदंतरवयोलंबोदरेजेश्वर्येनाः शंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुतेहानिदाः । यस्ययद्योदेवः सतेनमध्येस्थायः साधारणतयापूजनेविष्णुः । श्लोकार्थस्तु—पचसुदेवतासुपूजकाभ्यर्हितत्वेनशिवादौमध्यस्थेशिष्ठानामेपक्रमः । शंभौमध्यगे—ईशानेहरिः आग्नेयसूर्यः नैऋत्येगणेशः वायव्येदुर्गा । हरौमध्यगे—ईशानेशकरः आग्नेयेगणेशः नैऋत्येसूर्यः वायव्येदुर्गा । रवौमध्यगे—ईशानेहरिः आग्नेयेगणेशः नैऋत्येविष्णुः वायव्येदुर्गा । देव्यांमध्यगायाम्—विष्णुरीशानेशिवआग्नेयेगणेशोनैऋत्येरविवायव्ये । गणेशेमध्यगे—विष्णुरीशानेईश्वर आग्नेयेदुर्गानैऋत्येरविवायव्येइतिगोविंदराजः । मंत्रमहोदयौ—पंचायतनपक्षे तुमध्येविष्णुंततोर्चयेत् । अग्निर्नैऋतवायव्येशानेषुगणनायकम् । रविंशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवाम् । रविंविष्णुरवौ

मध्येविघ्नाजनजेश्वरान् । भवान्यामध्यसंस्थायामीशविघ्नार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादिं ततोयजेत् । गणेशेमध्यसंस्थेतु पूजयेद्भास्करादितः । एतेनजेश्वरेनार्याइतिपाठंवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अत्रपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमागमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः । प्राच्येवप्राचीसोद्दिष्टामुक्त्ववैदेवपूजनं । प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवस्यमुखमारभ्यदिशंप्राचीप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमो दगास्यश्चप्रातःसायंनिशासुचेतिवचनाब्धवस्थेतिवाचस्पतिमिश्राः । सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारत्नाकरेतिथितत्त्वेच । टोडरानंदे गौतमः—रात्रासुदञ्चुखःकुर्याद्देवकार्यंसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवञ्चुचिःकुर्यादुदञ्चुखः । अर्कमर्कततुर्यजेदितिभविष्योक्तेः । सूर्यनित्या र्चनेप्रणवेनपूरकादिभिर्वायुधारणशोषणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमितिटोडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदास्त्रणः । आसाद्यभास्करंमर्त्यंस्तंनशयतितत्क्षणात् । प्रदद्याद्द्वैगवांलक्षंदोग्रीणां वेदपारोएकाहमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम् । स्मृतिरत्नाचल्याम्—शिवसूर्यतथाचेद्रुर्गद्वाउग्रदेवताः । योर्चयेत्पणपूर्वतुसद्यःपततिमान वः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—संवत्सरत्रयंकुर्याद्यःपरार्थसुरार्चनम् । संवत्सरं चगायत्रीषणमासं रुद्रमेवचाप्रणवंवादिनचैकंसचपातित्यमाप्नुयात् । तदपिमूल्येनभरणे । देवार्चनपरोविभ्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम् । सर्वैदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितइतिचंद्रिकायांविष्णुक्तेः । आपःक्षीरंकुशाग्रा णिघृतंदधितथामधु । रक्तानिकरवीराणितथारक्तचंदनम् । अष्टांगमर्धमापूर्यभानवेद्भिर्निवेदेयेत् । हरनाथीयेस्मृतिसारे—दारवेणार्धपात्रे णदत्वार्धयत्फलंभेत् । तस्माच्छतगुणपुण्यंमृत्पात्रेणनराधिप । ताप्रपात्राधिदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम् । पालाशपद्मपात्राभ्यांताप्रपात्रसमंलभेत् ।

रौप्यपात्रेणविज्ञेयंलक्ष्मीशोनात्रसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्धकोटिगुणंभवेत्। एवंहानेपुनैवेधेचलिपूजादिपुक्रमात्। मृन्मयमत्रहस्तद्वृत्तग्राह्यम्। चक्रकृतस्यासुरत्वेननिषेधात्। तथाभविष्ये—कालेयकंतुरुंकरत्तचंदनेमेवच। यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु। कालेयं कृष्णागरं। कालियाकाष्ठमित्यन्ये। तुरुंकांसिंहकम्॥

अथपुष्पाणितत्रैव—पुष्पैररण्यसभूतैःपत्रैर्वागिरिसंभवैः। आत्मारामोद्भवैर्वापिभक्त्यासंपूजयेद्रविम्। पुष्पमालायाम्—जातिकुंडश मीकुशेशयकुशशोकरकंकिंशुकंपुत्रागंकरवीरचपकजपानेपालिकाकुब्जकम्। वासंतीशतपत्रिकाविकिलंमंदारमकार्हाहंयीताप्रातकनागकेसरमि दपुष्परवेःशस्यते। लोभ्रकैरवमुत्पलंचसकलसिंहास्यकंपाटलयथीकुंभकमणिंकारतिलकावाणंकदंबंजपा। काशकेशरकेतकीमरुवकंद्रोणंत्रिसध्याह यपुष्पंशस्तमिदंचपूजनविधौसर्वसहस्राचिपः। तमालतुलसीविल्वशमीभृगारजोद्भवम्। केतकीदूर्वयोर्धात्र्याःपत्रदिनकरप्रियम्। पुष्पंशस्तंभृगाराज शाल्मलीकांचनालजम्। निषिद्धंविहितंसूर्येतरांकटकारिका। गुंजापराजितोन्मत्तवराहंकांतयासह। भविष्ये—करवीरेनृपैकस्मिन्नकार्यविनिवे दिते। दशदत्वासुवर्णस्यनिष्कानालभतेफलम्। ग्रथितेचृपशादूलतदेतद्विगुणंभवेत्। भक्त्यापूजयतेयोर्कमर्कपुष्पैःसितासितैः। तेजसासोर्कसंकाशोह्य र्कलोकेमहीयते। जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंविशिश्यते। करवीरसहस्रेभ्योविल्वपत्रंविशिश्यते। विल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्ममेकविशिश्यते। वीरपद्मसह स्रेभ्योवकपुष्पंविशिश्यते। वकपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पविशिश्यते। कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिश्यते। सर्वासांपुष्पजातीनांप्रवरंनीलमुत्पलम्। नीलोत्पलसहस्रेणनीलोत्पलशतेनच। रक्तैश्चकरवीरैस्तुयश्चपूजयतेरविम्। वसेदर्कपुरेश्रीमान्सूर्यतुल्यपराक्रमः। शमीपुष्पंवृहत्याश्चकुसुमंतुल्यमु च्यते। करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः। श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम्। नागचंपकपुत्रागमुकुराश्चसमाःस्मृताः। ग्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरम हर्निशम्। प्रत्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंफलम्। स्रजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत्। मुकुराणिकदंबानिरात्रौदेयानिमानवेदिवाशेषाणिपुष्पाणि

दिवारात्रौ चमल्लिका । तथा—मल्लिकामालती चैव दूर्वाकाशोतिमुक्तकः । पाटलाकरवीरं च जपाजायंतिरेव च । कुञ्जकंतगरं चैव कार्णिकारः कुरंतकः । चंपकोवेणिकः कुंदोवालो बर्बरमल्लिका । अशोकस्तिलकोलोम्रस्तथा चैवाटरुषकः । शतपत्राणि चान्यानि बाह्वं च विशेषतः । अगस्त्यं किंशुकं तद्वत्पूजायां भास्करस्य तु । तुलसीकालतुलसीतथारक्तचंदनम् । केतकीपुष्पप्रंचसद्यस्तुष्टिकरं रवेः । न कंटकारिकापुष्पं तथा न्यद्रं घवर्जितम् । न चात्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयो दिवाकरः । येषां न प्रतिषेधो स्तिंगंधवर्णां न्वितानि च । तानि पुष्पाणि देयानि मानवेलोकभानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरं जातीपुष्पं ग्रहरपर्यंतं पूजार्हम् । भविष्ये—यथानलं घयेत्कश्चित्स्वपनं भास्करस्य च । तथा कार्यप्रयत्नेन लंघितं त्वशुभावहम् ॥

अथ गणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशः पूजनाच्चित्तं सर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोति गणेशपूजयन्नरः । वाराहे-गृहे लिंगद्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा । नर्मदातीरसंभूतां स्त्रीन् दृष्ट्वा हीनार्थेऽसुधीः । गृहिग्रहणात्संन्यासि त्रितिनोर्न निषेधः । अथ दुर्गापूजा । टोडरानं देभविष्यपुराणे—दिग्विभागेषु सर्वेषु कौबेरी दिक्कृशिवा प्रिया । तस्मात्तन्मुखधासीनः पूजयेत्तु सदां विकाम् । गोविंदराजीये भविष्ये—यः सदापूजयेद्दुर्गां प्रणमेद्वापि भक्तितः । स योगी सुमतिर्धीमांस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षतादधितं दुलाः । सहसिद्धार्थका दूर्वा कुंकुमरोचनामधुः । अर्घ्यं कुशार्द्रं लद्दादशांगं उदाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरं सुरामांसीसवालका । उद्धर्तनसमाख्यातामादृणं सर्वतः प्रिया । शिवाचर्चनचंद्रिकायाम्—चंदनागरकर्पूरं कार्मरीरोचनान्वितैः । स सिद्धकजटा मांसीसटीभिः शक्तिसंभवम् । गंधाष्टकं शुभं वश्यं शक्तिमंत्रेषु योजयेत् । सिद्धकं शिलरसइति प्रसिद्धम् ॥

अथ पुनः पुष्पाणि देवीपुराणे—शृणु शक्रप्रक्ष्यामि पुष्पाध्यायं समासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिकाजाति कुंकुमैः । सितरक्तैश्च कुसुमैस्तथापन्नैश्च पाण्डुरैः । किंशुकैस्तगैश्चैव किंकिरातैः सचंपकैः । बकुलैश्चैव मंदारैः कुंदपुष्पैस्तिरीटकैः । करवीरकपुष्पैश्च शशैश्चैव अपराजितैः । सितरक्तै

स्थापितैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । घत्तूरकातिमुत्तैश्च वंधूकागस्त्यसंभवैः । मदनैः सिधुवारैश्च सुरभीरुचकैस्तथा । लताभिर्ब्रह्मवृक्षैस्तथापुष्पैश्चैव मनोहरैः ।
 मंजरीभिः कुशानांचविल्वपत्रैः सुशोभितैः । पत्रैः पुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयैः शुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदरैरिति मंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौ विहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षः पलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 त्तश्च वंधूकचकुलारिषिः (?) । कदंबः कर्णिकारश्च सिंधुवारः समुद्रहः । पुत्रागश्रंपकश्चैव यूथिकावनमालिका । तरारुर्जुनमल्लीच वृहतीशतपत्रिका ।
 वीरगकुसुमकह्लारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलसिता । पंकजशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमालिका । मदनोमरुपत्रश्च शतधापुण्यवृद्धये । कदंबैर्येद्येद्रात्रौमालिकोभयतः शुभा । दिवाशे
 षाणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । त्र्येकं मुक्तपुष्पेषु दशसौवर्णिकंफलम् । सन्निवद्धेषु तेष्वेव द्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सौवर्णैस्त्वक्षिणीराजन्मगवलयैः प्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैः प्रयच्छति । सगच्छति परंस्थानं यत्र
 सापरमाकला । धूपो देवीपुराणे—धूपंकल्याणनागंतुनित्ये देव्याः प्रियं नृप । दीपनैवेधेषूवोक्तेषु ॥

अथ शिवपूजारुद्राक्षादिचतितितत्त्वैर्लगे—विनाभस्मत्रिपुङ्गेन रुद्राक्षमालया । पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्
 न्युदापिकर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुङ्गुम् । कृत्यत्कल्पद्रुमे उमासंवादे—उच्छिद्ये वा विकर्मस्थाः संलिप्तः सर्वपातकैः । नासौ लिप्यति पापेन रुद्राक्षस्य तु या
 रणात् । लक्षंतुस्पशने पुण्यं कोटिर्भवति चालनात् । दशकोटिसहस्राणि धारणाह भते फलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपि कुक्कुरोऽभ्रियते यदि । सोपि रुद्रपदं याति
 किंपुनर्मानवो रूः । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया । यत्करोति नरः पुण्यसर्वकोटिगुणं भवेत् । हस्ते चोरसिकंठेयः शिरसा चैव धारयेत् । सुरासुरा
 गांसर्वेषां संवधो हियथाशिवः । शिखायां बाहुकंठे च कर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षं वारयेद्भक्त्या सशैवं लोके ममायुयात् । नववक्रं च रुद्राक्षं धारयेद्द्वामपा

णिना । चतुर्दशमुखं चैव शिखायां धारयेद्बुधः । निश्छिद्राश्च सुपक्वाश्च रुद्राक्षाधारणे स्मृताः । नववक्रादिभेदाः शिबरहस्ये पुरुषार्थप्रबोधे च—बभ्रुवुस्ते च रुद्राक्षाथष्टत्रिंशत्प्रभेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताः कपिलाद्वादश स्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताः श्वेतास्तेषोऽशविधाः क्रमात् । बह्विनेत्रोद्भवाः कृष्णादशभेदा भवन्ति हि । श्वेतवर्णतु रुद्राक्षजाति तो ब्राह्मण्युच्यते । क्षात्रं तं तथा मिश्रं वैश्यं कृष्णं तु शुद्रकम् । एकवक्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विवक्रैर्हरगौरीस्योद्भवधनाशयेद्बुधम् । त्रिवक्रस्त्वनलः साक्षात्स्त्रीहत्यां दहति क्षणात् । चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यां व्यपोहति । पंचवक्रस्तु कालाग्निः सर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्रः कार्तिकेयस्तु भ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्रस्त्वनतः स्यात्स्वर्णसोयादिपापहृत् । विनायकोष्ठवक्रस्तु सर्वाव्रतविनाशकृत् । भैरवो नववक्रस्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यः सर्वरोगनिर्हणः । त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यः श्रीकंठो वंशोद्धारकरः परः । पंचायतनसारे तिथितत्त्वे च—विनामंत्रतु यो घते रुद्राक्षान्धुविमानवः । सयाति नरकान्धोरान्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । आचारदर्पणे बोपदेवः—रुद्राक्षान्कंठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वेषट्पट्कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादशद्वादशैव । बाहोरिदोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाविक्रयः कलयति शतकं सस्वयं नीलकंठः । पुरुषार्थप्रबोधे—प्रक्षाल्य गंधतोयेन पंचगव्येन चोपरि । शिवांभसाथप्रक्षाल्य श्रीरुद्रेणाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणां प्रतिष्ठेयमेव वैदिकसंमता । तांत्रिकेण प्रतिष्ठासाध्याह्वानो वैदिकेन तु । अथवा वैदिकमते प्रतिष्ठानैव विद्यते । शिबरहस्ये—पंचासृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायामंत्रं पंचाक्षरं तथा । पंचायतनसारे पादौ—शालग्रामशिलालिंगेयः करोति ममार्चनम् । तेनार्चितः कार्तिकेयो युगानामेकसप्ततिम् । शूलपाणौ लिंगे—वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् । नचैवापूज्यं भुंजी तशिवलिंगे महेश्वरम् । सूतके स्मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् । भारते सूतं वापि शिवपूजोक्ता—ताभ्यां लिंगेर्चितो देवस्त्वर्चायां च युगे

शुगेइति । शिवभूर्तिर्दिशसुजापूज्या—पिनाकिंनवज्जिण्दीसश्लंपरश्रधिनंगदिनंस्वायतासिम् । दिव्यंचापमिपुवीचाददानंव्याघ्राजिनंपरि
 षिणदंडपाणिमिति भारतात् । चतुर्भुजेत्ये । त्रियंकेतिमंत्रंतुतथातप्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्धवितप्रदंलिंगंस्फाटिकसर्वकाम
 दम् । नर्मदागिरिजश्रेष्ठमन्यद्वापिहिलिगवत् । कृत्वापूजयविंशद्रूपस्यसेचेस्सितफलम् । तिथितत्त्वेभविष्ये—तथामलकमंत्रंतुष्ट्वा
 लिंगहिरण्यम् । सपूज्यरत्नजटितशिवलोकेमहीयते । मृद्रस्मगोशकृत्पिटाग्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वालिंगसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतदित्रि ।
 काशीखंडेनर्मदेशमाहात्म्ये—यावत्योद्यपदःसतितवरोधसिनर्मदे । तावत्योलिंगरूपिण्योभविष्यतिवरान्मम । भविष्ये—वाण
 लिंगानिराजेद्रख्यातानिभुवनत्रये । नप्रतिष्ठानसंस्कारलोपाभावाहननच । एवमेवप्रपूज्यानिशिवरूपाणिभावतः । कालोत्तरे—त्रिपचवारं
 यस्यैवतुलासाम्यनजायते । तद्वाणहिसमाख्यातशंपपापाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगस्यशिवनाभेस्तुनहिपीठप्रकरणम् । तदाथारगिले
 वस्यात्तस्यपीठमितिस्थितम् । उत्तममध्यमचैवाथमलिंगत्रिधोच्यते । एष्वैकैकत्रिधातद्दुरुकमंगुलिमानतः । नवाष्टसंतांगुलिकलिंगश्रेष्ठतथासृ
 तम् । षट्पचकचतुर्मानमध्यमत्रिधिसृत्तम् । त्रिभ्यंकांगुलिकंलिंगत्रिविधतुकनीयसम् । उत्तमंद्वादुदाकारंमध्यमकुटांडवत् । अयमगोककुद्द
 त्स्यादिति लिंगत्रिधासृत्तम् । तिथितत्त्वेकालकौमुद्यांचस्कांदे—अक्षादल्पपरिमाणंनलिंगकुत्रचिन्नरः । कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वनकदचित्स
 माचरेत् । अगुष्ठतौगुष्ठपर्वत्रये । अगुष्ठांगुलिमानतुयत्रयत्रोपदिश्यते । तत्रतत्रहृत्पर्वत्रथिभिर्मिनुयात्सदेतिच्छंदोगपरिशिष्टादित्युक्ततिथि
 तत्त्वे । सिद्धांतशेखरे—अगुलादिवितस्स्यतलिंगेहप्रपूजयेत् । आसादेतुतदूर्ध्वस्यात्पूजनीयप्रयततः । लिंगमस्तकविस्तारपूजाभागस
 मंनयेत् । नाहंतत्रिगुणंक्षुर्यान्नाहवपीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणंक्षुर्यादुन्नतपीठुत्तमम् । वृत्तवाचतुरस्रवामथ्येकठसमन्वितं । द्विगुणलिंग
 नाहाच्चकंठनाहसमाचरेत् । त्रिमेखलमथश्रोर्ध्वसंवायद्विमेखलम् । लिंगमस्तकविस्तारेपद्भ्रगंविभजेत्ततः । मेखलाभेकभागेनक्षुर्यात्स्वातचतत्स

मम् । लिंगैर्ध्वसंक्षुर्यात्प्रणालंपीठबाह्यतः । विस्तारतत्समंभूलेतदत्रैचतदर्थतः । जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्यमध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदीर्घिवात्र
णालं च शिवोदितम् । सर्वेषां ब्रह्मलिंगानां सपीठानां विशेषतः । लौहादीनां च लिंगानामेवं लक्षणमाचरेत् । गौतमीतंत्रे तु— लिंगमस्तकविस्तारो-
लिंगोच्छ्रयसमो भवेत् । परिधिस्तात्रिगुणितस्तद्द्वितीयव्यस्थितम् । प्रणालिका तत्रैव स्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारैर्ब्यलिंगोच्चतेसमे ।
तद्विगुणवेष्टनाहं लिंगस्यौल्यम् । तत्समं वृत्तचतुस्रं वा पीठमधश्चोर्ध्वं चेतितत्वम् । पीठोच्चता लिंगोच्चता द्विगुणा । नंदिपुराणे— त्रिकोणं फलकाका-
रं शूलप्रजर्जरं नतम् । कपिलं चापियल्लिंगं तद्बृहस्थोनपूजयेत् । तथा दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपितथैव च । लिंगे स्वगुरुणा दत्ते पूजानान्यत्र चो-
दिता । सूतसंहितायां शिवपूजाविधिप्रक्रम्य—समासीनः सदा मौनीनिश्चलो दद्भुखः शुचिः । सोमशंभुः—देवस्य दक्षिणे भागे सन्नविष्टः
सुखासने । ज्ञानरत्नाचल्याम्—न प्राच्या मग्रतः शंभोर्नोत्तरे योषिदाश्रये । न प्रतीच्यां यतः पृष्ठं तस्माद्दक्षं समाश्रयेत् । दक्षं दक्षिणभागं । ति-
थितत्वेनंदिपुराणे—चरल्लिगे च ये देवं पूर्वाभिवदन्बुधः । स्थिरल्लिगे यथाकामं सुखमादौ तथा च येत् । चंद्रिकायां हारीतः—आराधयेन्म-
हादेवं भावपूतो महेश्वरम् । मंत्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौर्द्रेत्र्यं वकेण समाहितः । तथोत्तमः शिवायेति मंत्रेणानेनवायजेत् ।

बौधायनः—अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्या विधिं व्याख्यास्यामः । ह्यात्वाशुचौ देशे गोमयेनोपलप्य प्रतिकृतिं कृत्वा क्षतपुष्पैर्यथा लाभ-
चेत्सहस्रपुष्पो देकेन महादेवमावाहेयेदो भूर्महादेवमावाहयामि ॐ भुवो महादेवमावाहयामि ॐ स्वर्गमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वर्गमावाह-
यामीत्यावाह्यात्तु भगवान्महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनंदयति स्वागतं सुखागतं भगवते महादेवायै तदासनमुपकृतमत्रास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्च-
ददाति भगवते यं कूर्चोर्देभमयस्त्रिवृद्धरितः सुपर्णस्तं शुषसेत्यत्र स्थानासनानि कल्पयत्यत्रे ब्रह्मणे कल्पयामि विष्णवे दक्षिणतः स्कंदाय विनायकाय
पश्चिमत शूलाय महाकालाय उत्तरतः उमायै नंदिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रेभ्यां विविति च पात्रमभिमन्व्य प्रक्षाल्य त्रिप-

तिरःपवित्रमपथानीय सहपवित्रेणादित्यंदेशेयोमित्यातमितोस्तासांत्वरितरुद्रेणपाद्यंद्वात्प्रणवेनार्थ्यमथव्याहृतिभिर्निर्मल्यव्यपोहोत्तरतश्चङ्गशा
यनमइत्यथैतन्स्रपयत्यापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतानुवाकेनाथाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवं
तर्पयामिशर्वेदेवंईशानदेवंपशुपतिदेवंरुद्रेदेवंउग्रदेवंभीमदेवमहांतेदवतर्पयामि ब्रह्मज्ज्ञानंकेतुरुद्रायत्वरितरुद्रवामदेव्यमापोवाइदमितिचाभिपेक
कुर्याब्वाहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्य ॐ नमोभगवतेरुद्रायत्र्यं वकायेतितर्पयित्वाथैतानिवस्यज्ञोपवीतानिदद्याद्भवायदेवायनमइतिव्याहृतिभि
र्देत्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्यनमस्तेरुद्रमन्यवइतिगंधंद्वात्सहस्राणि स हस्रशइतिपुषंदद्यात्ईशानंत्वामुवनानामपिश्रियामित्यक्षतंदद्या
त्सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्वाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायजुष्टं चरुंनिवेदयामीतित्रियं वकमितिपरिपेकम
मृतोपस्तरणमसीत्प्रतिपदंकृत्वाहवि रुद्रासयामीतिनिवेद्यामृतापिधानमसीत्प्रतिपदंकृत्वात्र्यं वकमित्याचमनीयमथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौपुष्पाणिदद्या
द्भवायदेवायनमः । शर्वायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवायनमः । भीमायदेवा
यनमः । महतेदेवायनमः । ब्रह्मणेनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शूलायनमः । महाकालायनमः । उमायिनमः । नंदिकेश्वरा
यनमः । इतिचस्त्रेषेणानामवैथरष्टाहुतीर्जुहोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्वायदेवायस्वाहा । ईशानायदेवायस्वाहा । पशुपतयेदेवायस्वाहा ।
रुद्रायदेवायस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महतेदेवायस्वाहेत्यथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानात्मानंवालकृत्यथैनमृग्यजुःसामाश्र्वभिःसुवतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकंजप्त्वाभ्यांश्वरौद्रान्मंत्रान्यथाशक्तीत्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोभगवतेमहादेवायचरुमुद्रासयामीतिचरुमुद्रास्योद्वासनकालं ॐ
भूर्भुवःस्वः महादेवमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविषातुष्टःपुनरागमनायच । पुनःपुनःसंदर्शनायचे
तिलेगप्रतिमास्थानेष्वप्स्वभावावाहनविसर्जनवर्जसमानंमहत्स्वस्त्यनमित्याहभगवान्बौधायनः ।।

शिवपूजायांविशेषो भविष्ये—आपःक्षीरंक्षुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्वसर्षपाश्रैवअधोऽङ्गःप्रकीर्तितः । तत्रैव—
 चंदनेय्यगरौज्ञेयंपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरौविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुकर्पूरैःसूक्ष्म
 पिष्टैःसकुंकुमैः । शिवस्यार्चासमालम्ब्यवेत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिंगोपलक्षणम् । शिवाचर्चनचंद्रिकायां भविष्ये केदारखंडे—
 करवीरादशगुणमर्कपुष्पंविशिष्यते । अर्कपुष्पादशगुणंधतूरंहिविशिष्यते । चंपकंनगापुष्पंचकह्लारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकह्लारात्सहस्रेणवि
 शिष्यते । बकपत्रसहस्रेभ्यएकंधतूरकंवरम् । धतूरकसहस्रेभ्योबृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्द्रोणपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रे
 भ्योद्विपामार्गंविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्प
 लंवरम् । शमीपुष्पबृहत्योश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीचकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचत
 त्समम् । नागंचंपकपुंनागाधतूरकुसुमाःस्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदोयूथीमंदंतिका ।
 शिरीषसर्जबंधूककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवार्षिकशिवपूजायांमाधेविहितम् । अन्यथानिषिद्धम् । तथा—कंदकानिकंदंबानिरात्रौदेयानिशंकरे ।
 दिवाशेषाणिपुष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेषुतेषुतेषुवेवद्विगुणंफलमिष्यते । विल्वपत्रैरखंडैस्तुशंकरंपू
 जयेत्कचित् । सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकमेहीयते । तुलसीविल्वमितिश्रोक्तमर्चयेद्विदुशेखरम् । बृहतीकुं
 कुमैर्भक्त्यायोलिंगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानस्यफलंप्राथम्यशिवं व्रजेत् । तथा—अशोकश्चैतमंदारकर्णिकारवकानिच । करवीरार्कमंदारशमी
 तगरकेशरम् । पुष्पैरैतैर्यथालाभंयो नरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोति तदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

दोधूयमानश्वमैःशिवलोकेमहीयते । करवीरोबकश्चैवअर्कउन्मत्तकस्तथा । पालशोब्रुहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाशस्यपुष्पाणिमंदार
 श्वापराजिता । शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापर्द्धजतीपुष्पंसकोपनम् । चंपकोशीरतंगंतथावैनागकेसरम् ।
 पुंनागःकिकिरातंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिशपोडुंबरश्चैवजपमल्लीतैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्यतथाविल्वदलंशुभम् । कुसुंभस्यचपत्राणितथा
 वैकुंठमस्यच । नीलंचकुमुदचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । शुक्लामिशिरसादेवियोभक्त्यानियदेयेत् । केसरो
 बकुलः । किकिरातःशुरंठकः । सर्वाणीतिनिषिद्धेतरपरम् । वसतेतुऋतौप्रासेसर्वैःपुष्पैर्भनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेअश्वमेधफलंभेदितिबचना
 दत्रनिषिद्धेरपिपूजा । सर्वशब्दसकोचेमानामावात् निषेधस्यकालांतरेसावकाशत्वाच्च । देवीपुराणे—वैशाखेमासिकर्तव्यापूजापाटलयासदा ।
 सर्वान्कामानवाप्तौतिज्येष्ठेपद्माचैर्नैःसदा । आपोढेविल्वकह्लारैरीप्सितलभतेफलम् । नवमल्लिकयापूजानभोमासिमहाफला । कदंवैशंपकैरेव
 नभस्येसर्वकामदा । पूजापकजमालत्याइष्युदयदायिनी । शतपत्रिकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापौपेतुकुब्जकैःसदा । मा
 धेतुकुंदकुसुमैरुचकेनचफाल्गुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रेयोर्चयेदिदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलतथा । केदारखंडे—जातीपुष्पमल्लि
 कायाश्चपुष्पसमोग्रनीलपुष्पतथैव । तथापुष्पंकुटजकर्णिकारकौसुंभाख्यंवारिंजरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्निलिगपूजने । रात्रौमो
 गरकान्येवपवित्राणिविशेषतः ।

अथधूपः । शिवपुराणे—गुगुलंघृतसंयुक्तशिवेश्वरनिवेदयेत् । सुद्लोकमवाप्तौतिगाणपत्यंचगच्छति । अविद्ये—दधित्यंघृतसं-
 युक्तंरघविल्वमथापिवा । अग्निश्रोमस्यज्ञस्यफलप्राप्तौतिमानवः । दधित्यःकपित्थः । विल्वविल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वोक्तएव । आदि
 त्यपुराणे—प्रदक्षिणात्रयकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रदृष्टस्यलभतेफलम् । बहूचपरिशिष्टे—एकाविनायेकदद्याद्द्वेसूर्येत्री

णिशकरे । चत्वारिकेशवेद्वादत्सप्ताश्वत्थेप्रदक्षिणाः । बृहन्नारदीये—एकांच्छारवौसप्ततिस्रोदद्याद्विनायके । चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवेत्व
 र्धप्रदक्षिणम् । पदांतरेपदन्यस्येत्करोचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुंगप्रदक्षिणम् । लैंगे—सव्यं ब्रजेत्ततोऽसव्यंप्रणालनैवलंधयेत् ।
 स्कान्दे—प्रदक्षिणप्रकुर्वीतशतमष्टोत्तरं तथा । बृहन्नारदीये—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंधयेत् । प्रदक्षिणाप्रकारस्तु—वृषंचडं
 वृषचैवसोमसूत्रपुनर्वृषम् । चंडंचसोमसूत्रंचपुनश्चडपुनर्वृषम् । प्रतिष्ठाहेमाद्रौ—ग्राच्यांनंदिमहाकालीयाम्भुंगिविनायकौ । वारुणेवृ
 षभस्कदैदेवीचडौतथोत्तरे । त्रैविक्रम्यांत्वीशान्यांचंडउक्तः । तत्रैव—बाणल्लोचलेलौहिसिद्धल्लोचसंयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनचं
 डोऽधिकृतोभवेत् । आदित्यपुराणे—ल्लोखायंभुवैचैवरत्नैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठितेचैवनचडोधिकृतोभवेत् । तथा—अपसव्यंयतिः
 कुर्यात्सव्यंतुब्रह्मचारिणः । सव्यापसव्यंगृहिणो नित्यंशंभोःप्रदक्षिणम् । तृणैःकाष्ठैस्तथापणैःपाषाणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानंपुरःकृत्वासोमसूत्रं
 तुलंधयेत् । तत्प्रमाणंतत्रैव—ग्रासादविस्तारसमानसूत्रंसोमस्यसूत्रेदिशिसोमसूत्रम् । सूत्राद्बहिर्लघनतो नदोषःस्याद्दोषआभ्यंतरलंधनेन ।
 शिल्पशास्त्रे—ल्लिगमस्तकमध्यात्सूत्रंस्यादाप्रणालकम् । ल्लिगप्रणालीपुष्टवंतावेवप्रकीर्तितम् । विशेषांतरंतत्रैव—सोमसूत्रद्वयंय
 त्रयत्रचाविष्णुमंदिरम् । अपसव्यंनकुर्वीतकुर्वीतैवप्रदक्षिणम् । केदारखंडे—वृषभांतरितोभूत्वापीठकांतरमेवच । प्रदक्षिणंनकुर्वीतकुर्वन्कल्बिष
 मसुयात् । कालिकापुराणे—सृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंसवासाआहुतःशुचिः । इदमशुचिविषयम् । निर्माल्ययोहिमद्भक्त्याशिरसाधारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरःपापसमन्वितः । नरकेपच्यतेधरोतिर्यग्योनौचसंभवेदितिस्क्रांदादितिश्रीदत्तः । अपास्तएवायंदोषःस्क्रांदे—
 शिवनिर्माल्यमोक्तारःशिवनिर्माल्यलंधकाः । शिवनिर्माल्यदातारःस्पर्शस्तेषांहिषुण्यहत् । शिवैकभक्तानाननिषेधः । पादोदकंचनिर्माल्यंभक्तै
 र्धार्थैर्विशेषतइत्यग्निपुराणात् ।—निर्माल्यंधारयेद्भक्त्याशिरसापार्वतीपतेः । राजसूयस्यश्रस्यफलंप्राप्तोतिनिश्चितमित्यादित्यपुराणाच्च ।

लोभानुनर्घार्थम् । लोभान्नाधरयेच्छंभोर्निर्माल्यनचभक्षयेत् । नस्पृशेदपिपादेनलङ्घयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । अग्निपुराणे—वाणल्लिगेचले
लौहेसिद्धल्लिगेस्वयभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोषोमाल्यधरणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोषः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यपत्रपुष्पफलजलम् । शालग्रामस्यसर्गात्सर्वथातिपवित्रतामितिस्कांद्वाराहोक्तेः । अस्त्यार्थः—पचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौविहायसहैवपचनांपू
जनेशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यभक्ष्यम् । यदाशिवनैवेद्यपृथक्कृतदानभक्ष्यमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्थोक्ता—द्विजानानिपेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविविधेत्यन्या । दीक्षितादीक्षित
विषयेतिवृतीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगयःपूजयतिमानव । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणान्तसकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेर्लिंगेवा
णल्लिगेस्वयभुवि । रसल्लिगेतथार्थेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचद्रकांतचस्वर्णरूपायादिनिर्मिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंभक्ष्यमितीर्यते । इतिभवि
ष्योक्तेः । तथा—वाणल्लिगेस्वयभूतेचद्रकांतहृदिस्थिते । चांद्रायणसमज्ञेयशंभोनैवेद्यभक्षणम् । यत्रचडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः ।
चडाधिकारोनोयत्रभोक्तव्यतत्रभक्तितइतितत्रैवोक्तेः ।—निवेदितयद्देवेशेत्च्छेषंचात्मशुद्धये । श्रद्धयानोलोभेनचडायह्यनिवेदितमितिवायुपु
राणाच्च ।—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराद्भुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुभक्तायेनदीक्षिताः । तेपामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिवापुरा
णाच्चसामान्यविविरेतत्परएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिपेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यच्चशिवनिर्माल्यस्पर्शप्रायश्चित्तं
तदेतदन्यपरम् । यच्चशिवनैवेद्यभक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिपेववाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितवि
धिसद्भावाच्चेतिश्रीभट्टनारायणचरणाः । सिद्धांतशेखरे—धराहिरण्यगोरबताम्ररोप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्माल्यचंडे
शायनिवेदेयेत् । अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलगवपुष्पकम् । दद्याच्चडायनिर्माल्यशिवसुक्तुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामज्ञाभगेतुल्लक्षकम् ।

धनस्यभक्षणेतेषांपादोनंलक्षमीरितम् । निर्माल्येभक्षितेपादलक्षतःशुद्धिरीरिता । दानंचभक्षणसमंतदर्धतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणेयद्वा निर्माल्यस्यज
 पेरसुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्धेनसहितंततः । कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः । निर्माल्यलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः । स्पर्शश्चविक्रयस
 मोविक्रयोभक्षणेनच । स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणेचांद्रम् । अभ्यासेद्विगुणम् । मत्याभ्यासेपतनम् । अन्यनिर्माल्येप्यनापघेव
 मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यंयस्तुधारयेत् । तस्यपापंमहच्छीघ्रंनशयिष्येमहात्रतेतिस्कांदादशुचिनानधार्यं किंतुहाल्वेति
 स्मार्ताः । अनुपनीतेनधार्यमितिश्रीदत्तः । शिवदीक्षाहीनैर्नधार्यमितिशैवाः । माघमाहात्म्येपाद्वे—द्रव्यमन्नंफलंतोयंशिवस्वनस्पृशेत्क
 चित् । निर्माल्यलंघयैत्रैवकूपेसर्वतुतस्क्षिपेत् । हरनाथीयेस्मृत्यर्थसारे—ब्रह्मांगलयविप्रभ्योविष्णवेचप्रदीयते । रुद्रांगलश्रमशौचदेहत्सर्व
 तुतक्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वथतद्देयंब्रह्मणेयन्निवेदितम् । वैष्णवंसात्वतेभ्यश्चभस्मोगेभ्यश्चशांभवम् । सौरसृगेभ्यःशावयेभ्यस्तापिनेयन्निवेदितम् ।
 वाडवैभ्यस्तुतद्देयंगणेशायनिवेदितम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्दीनेषुनिक्षिपेत् । सृगःशाकद्वीपीयोब्राह्मणइतिपंचायतनसारः । विष्णुः—
 देव्यैनिवेदितंकुमार्यै । विष्णवेनिवेदितंसात्वताय ब्राह्मणायवेति । सात्वतो देवलकः । पुराणे—नैवेद्यप्रतिपत्यर्थसात्वतश्चत्रलभ्यते ।
 ग्रासमात्रंसमुद्धृत्यजलेशौवाक्षिपेदिति । यद्वासत्त्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतप्यूज्यदेवतादत्तपरावा । यद्योनिरत्तिनैवेद्यंदा
 तुश्चानवधानतः । हातातद्योनिमाप्नोतितस्माद्देयंतदुत्तमेइतिविष्णुरहस्योक्तेः उत्तमपदंहीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितनीचजातिभ्यो
 नदद्यादित्यर्थइतिपंचायतनसारः । वस्तुतस्तुसात्वतपदंभक्तपरम् । निवेदितंतद्भक्त्यादद्याडुंजीतवास्वयमितिमहापुराणात् । सर्वमेत
 त्साधारणस्थावरप्रतिमादत्तपरं रागप्राप्तपरवेति गोविंदराजः । अतएवजावालोलोपनिषदि—रुद्रसुकुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

शिवनिर्माल्यं सक्षयं तीत्युक्तम् । अत्र ब्राह्मणग्रहात्तदन्यस्य निषेधः । अतएव पाद्मे—शिवस्यैव तु पूजापि भक्त्या धेया द्विजातिभिः । विष्णुनैवेद्यभक्षणमुक्तं गारुडे—पादोदकपिबेन्नित्यं नैवेद्यभक्षयेद्धरः । पाद्मे—गौरीप्रतिशिवः—अग्निश्रेष्ठमसहस्रैश्च वाजपेयशतैरपि । तत्फलं लभते देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । कौर्मे—मध्याह्ने विधिवत्पूज्यः श्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरयेत् । यस्योच्छिष्टं हि वाञ्छति ब्रह्माद्याऋषयोऽमलाः । सिद्धाद्याश्च हरेस्तस्य वयमुच्छिष्टमोजिनः । इति ।

अथ विष्णुपूजा । तदाधारश्च नरसिंहे—अप्यशौहृदये सूर्ये स्थडिले प्रतिमासुच । पट्स्वेतेपुहरेः सम्यक्पूजनमुनिभिः स्मृतम् । सम्यगितिषण्णां प्राशस्यम् । एतच्चाधारपरिगणनं नारासिंहेवक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । वाराहे—कुञ्जेलब्धे च मेकाश्चित्पटेकश्चिज्जुमानवः । पूजयेद्यदि वाचक्रे मते जोशसंभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपूजनशस्तगस्तचैव तु स्थंडिले । सर्वत्र सप्रतिष्ठामिपूजामद्यस्त्यहंततः । पाद्मे—कृत्वा ताम्रमेयेपात्रे योर्वेयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोति पूजायाः प्रत्यहं शतवार्षिकम् । आधारविशेषे विधिशेषमाह—हविषाश्रौजलेपुष्पैर्भनसारविमडले । ध्यानेन हृदये वा ह्यैर्गंधैः स्थडिलेदिपु । शौनकः—उत्तमा हरिपूजासु मध्यमास्थडिलेरवौ । अधमाप्रतिमादौ तु पूजासान्निविधामता । आगवर्ते—सूर्योद्यिर्ब्राह्मणगावोवैष्णवः खंमरुजलम् । भूरत्पासवर्भूतानि भद्रपूजापदानि मे । सूर्ये तु विद्यया त्रय्याहविषाश्रौजेतमाम् । आतिथ्येन च विप्राश्रये गोष्वगयवसादिना । वैष्णवे च धुसत्कृत्याहृदि खेध्या ननिष्ठया । स्थंडिले मत्र हृदये भौगैराऽमानमात्मनि । क्षेत्रज्ञसर्वभूतेषु समत्वेन यजेतमाम् । पाद्मे—अग्निहोत्रहुतेन दत्तापृथ्वीससागरा । येनाग्निं तोहरिश्चक्रे शालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवाः सुराश्च क्षामुवनानि चतुर्दश । शालग्रामसमीपे तु क्रोशमानत्रसमं

१ ग्रहणादुक्तप्रतिपत्तिस्तदन्यपरा । अतएव तत्रैवेद्यभक्षणमुक्तपुराणेगुणरुडेपि इति पाठः ।

ततः । कीटकोपिमृतोयातितद्विष्णोःपरसंपदम् । मनोघृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थिति । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्तौविचिंतयेत् । चतुर्विंशतिमूर्तिः स्याच्छालिग्रामशिलास्थित । द्वारकादिशिलासंस्थोध्येयः पूज्योथवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकं चप्रवालंचपद्माक्षंतुलसीमणीन् । जपपूजनवेलायांधारयेद्यः सवैदिकः । इति ।

अथकेशवादिचतुर्विंशानिसूर्तयः । तत्र बोपदेवः—केविगोवादापुहृप्रजाच्युकुममात्रिणा । वाधोनृहसानिश्रीपशाक्त्रगविगपे चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविदवामनदामोदरपुरोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजनार्दननाच्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदेवाधोक्षजनृसिंहहरिसंकर्षणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयते । तत्रकेशवे शात्शखात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्ममर्थात्सिद्धम् । इदं दक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादितिहेमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वभुजेशंखः । वामोर्ध्वभुजेचक्रं वामाधोहस्तेगदा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णोवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविदेवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामनेदक्षिणाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि विपरीतगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वपांचजन्यमधस्तात्सुकुशेशयं । सव्योर्ध्वकैमुदीदेवीहेतिराजमधःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयं दामोदरइतिस्मृतइति ह्यशरीर्षपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमवामोर्ध्वप्रभृतिगतानि । हृषीकेशोवामाधः प्रभृतिगतानि । उपेंद्रेदक्षिणाधः प्रभृतिगतानि । शात्गणेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमर्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । जनार्दनेवामोर्ध्वप्रभृतिगतानि । अच्युतेवामाधः प्रभृतिगतानि । कृष्णेदक्षिणाधः प्रभृतिगतानि । विपरीतगचेइत्यर्थः । दक्षिणोपरिशंखंचक्रं चाधः प्रहस्यते । वामोर्ध्वेपंकजंयस्यगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदनमायंभेदः संकर्षणस्यचेतिह्यशरीर्षपंचरात्रात् । मधुसूदनेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वप्रभृतिगतानि । नारायणेदक्षिणाधः प्रभृतिगतानि । शात्चपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टेगदा

ऽर्थात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षेजवामोर्ध्वप्रभृतिमानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतिमानि । हरोदक्षिणाधःप्रभृतिमानि ।
 विपरीतपंचइत्यर्थः । संकर्षणो गदाशंखपद्मचक्रधरः स्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरक्रमादिति सिद्धार्थसंहितोक्तेः । सकर्षणेदक्षि
 णोर्ध्वप्रभृतिशखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अत्रमूलंहेमाद्रि
 काशीखंडशिवाचनचंद्रिकादौज्ञेयम् । वाराहे—शक्तित्रयमत्सकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वेषणसवधः ।

पंचायतनपूजासारेपादौ—समन्त्रेणबुधैःपूज्यःस्वैकैर्ध्यानैःस्वमुद्रया । शालग्रामेनायनियमइत्युक्तस्कांदे—पूज्यानिजनिजैरेवमन्त्रैः
 स्वस्वैष्टभूतैः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । भारते—यामेवदेवतामिच्छेदारावयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् ।
 लैंगे—शालग्रामशिलोत्रेयञ्छ्राद्धक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मांतिकस्थानतृप्ताश्चपितरोदिवि । पादौ—स्केवैकृत्यातुयोध्यानवहतेशिलनायकम् ।
 तेनव्यूढभवेत्सर्वत्रैलोक्यसचराचरम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रर्थमुनिसत्तम । गयायांपिण्डदानंतुकृततेनपदेपदे । यमुद्दिश्यहरेःपूजाक्रियतेमुनि
 सत्तम । उद्धृतो नरकाहुःखात्सयातिपरमपदम् । पितृथमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । स्कांदे—शालग्राम
 मनमस्कारःशाख्येनापीहयैःकृतः । मङ्गलाअपितेनैवमांनमस्यंतुमानवाः । हलायुधेपादौ—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शाल
 ग्रामार्चकवैश्यनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंद्वान्यसंहृदिजनाधिप । नैवैक्षितुशकुवंतिसर्वैतेयमकिकराः । हयग्रीवपंचरात्रे—
 चांडालमद्यपस्पशंदूषितावह्निनाथवा । अपुण्यजनसस्पृष्टाविप्रक्षतजदूषिता । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः ।
 पदार्थादर्शेत्राह्मे—खंडितेस्फुटितेदग्धेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनपशुस्पृष्टपतितेदुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पृष्टदूषिते । दशस्वे
 तेर्धुनोचक्रुःसनिधानदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चाभगादाब्रुषवासःकायं । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चविह्वतेयेतिचि

ष्णुधर्मोक्तेः । सिद्धांतशेखरे—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पंचरात्रे—अंगादंगा
दिसंघातेप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रं द्विरात्रमेकमासं वार्चनादिविच्छेदे
शूद्रजखलाद्युपस्पर्शजलेऽधिवास्य श्रोमूतेद्वौकलशावधिस्यैकंपंचव्येनपूरयेदपंशुद्धोदकेनाथस्नपयेदष्टशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्ते
नमूलमंत्रेणच ततःपुष्पाणिदत्वायथासंभवसंपूज्यगुडौदननिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्यै
त्युक्तम् । बुद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवद्धतशौचानादेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णुक्तेरितिकेचित् ।
तत्र । तत्रापिबौधायनोक्तविधिसत्वात् । विष्णुक्तिस्तुमद्यादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिकायांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्शुपुरुषोत्तमपूजनम् । स्वात्वायथोक्तविधिनाप्राञ्जुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृ
त्वाहुत्वाचैवाधिहोत्रकम् । कुर्यादारोधनंविष्णोर्देवेदेवस्यचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः ।
स्वात्वाशुधिःशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिष्ठातिष्ठत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोमूः पुरुषमावाह
यामि । ॐ सुवःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्म
हापुरुषइत्यथस्वागतैनाभिर्नंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमहापुरुषार्थैतदासनमुपहृत्समत्रास्तांभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्चददातिभगवतेयं
कूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितस्तंशुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैकं वनमालायैकं पश्चि
मतः श्रीवत्सायगरुत्सते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्ट्यैतुष्ट्यै । अथसावित्र्यात्रामभिमन्थ्यश्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यं
दर्शयेदोमित्यादितस्तासांत्रीणिपदाविचक्रमेइतिपाद्यंअणवेनार्च्यमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतोविष्वक्सेनायनमइत्यथैनस्नपयत्यापोहिष्ठे

तितिसिर्भ्रह्मज्ञानं वा मदेव्यर्चायज्ञः पवित्रेणेलेताभिः पङ्क्तिः क्षपयित्वा द्विस्र्पयति । केशवं तर्पयामि नारायणं माधवं गोविंदं विष्णु
 मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं ऋषिकेशं ऋषिनाभ दामोदरं । इत्यथैतानिवल्लयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्द
 त्वाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकपरिपिच्येदं विष्णुरिति गंधतद्विष्णोरिति पुष्पं इरावतीत्यक्षताः सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेति दीपदेवसत्त्वाहस्ताभ्यां भगवते
 महापुरुषाय छुष्टचरुनिवेदयामीति नैवेद्य । अथ केशवादिद्वादशनामभिर्नमो नैतैः पुष्पाणि दत्त्वा शंखायनमश्चक्रायनमो वनमालायै नमः श्री
 वत्सायनमोगुरुत्मते नमः श्रियै नमः सरस्वत्यै नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नमोऽथ शिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणान्स्वमात्मानं चालंकृत्यै नमस्तुष्ट्यै नमः सामाथर्वभिः स्तु
 तिभिः स्तुवंति । ध्रुवसूक्तं पुरुषसूक्तं चान्यांश्चैव षण्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ
 भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्वासायामि ॐ
 नेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्थानेष्वग्नावावाहनविसर्जने याग्नावावाहनविसर्जनवर्जसमानं महत्स्वस्त्यथानमित्याह
 भगवान्चौघायनः । ध्यानमुक्तं चंद्रिकायां नारसिंहे—ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जासनसंनिविष्टः । केयूरवान्मक
 रकुंडलवाङ्किरीटीहारी हिरण्मयत्रपुर्धृतशखचक्रः । शिवाचर्चनचंद्रिकायाम्—ह्रीवैरचंदनकुटुमगरुं कुंभमुरम् । सेव्यकंचजटामांसीवैष्णव
 तदुदीरितम् । ह्रीवैरवालकम् । सुरंभोरहरीतिप्रसिद्धम् । अथ पुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे—दशदत्त्वासुवर्णा
 नियत्फलभतेनरः । तत्फलं लभते विष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरपुष्पमुत्तमम् । खादिरापुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पविशि
 ब्यते । शमीपुष्पसहस्राद्धिविष्वपत्रं विशिष्यते । विष्वपत्रसहस्राद्धिवकुलपुष्पमुत्तमम् । वकुलापुष्पसाहस्राद्यघावर्तं विशिष्यते । नंदावर्तसहस्रे
 भ्यः करवीरविशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यः पालशापुष्पमुत्तमम् । पालशापुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राद्धिवनमाला

निशिष्यते । वनमालासहस्राद्धिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसाहस्राद्गोडुकापुष्पमुत्तमम् । गोडुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्सन्ध्यारक्ततुपुष्पकम् । सन्ध्यारक्तसहस्राद्धिऋद्धुदपुष्पंविशिष्यते । ऋद्धुदपुष्पसहस्राद्धिशतत्रविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राद्धिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राज्जातीपुष्पंविशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालासंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्युण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्धिष्णुरेश्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथऋत्विंशत्पराधाः । वाराहे—सुकत्वातुपरकीयान्तत्परस्तन्निवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंघर्भविज्ञायजायते १ असुकत्वादंतकाष्ठंच यस्तुमासुपसर्पति । अपराधोद्धितीयोयंघर्भविज्ञायजायते २ कृत्वामैथुनसयोग्यस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वारजस्वलानारीमस्त्रात्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वतुमृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वतुमृतकंचयश्चनाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंचापराधंचैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्चनस्यकालेतुपुरीषंयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ७ त्यक्त्वातुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्रभाषते । अष्टमंचापराधंचैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभाषते । नवमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंममचाप्रियकारकः १० सत्क्रोधोमेस्पृशेद्वात्रंचितंकृत्वाचलाचलम् । एकादशंचापराधनसहिष्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुष्पाणियस्तुमासुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरक्तेनवक्षेणकौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

वसुंधरे १४ यस्तुकृष्णेनवल्लेणममकर्माणिकारयेत् । पचदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १५ अधौतेनचखेणयस्तुमामुपसर्पति । योऽशंत्वपराधं
 तंकल्पयामिवसुंधरे १६ स्वयमन्नंचयोदद्यादज्ञानायचमाधवि । सप्तदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १७ यस्तुमत्स्यांश्रमांसांनिभक्षयित्वोपसर्पति ।
 अष्टादशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १८ जालपादंभक्षयित्वायस्तुमप्रतिपद्यते । ऊनविशापराधतंकल्पयामिवसुंधरे १९ दीपंस्पृष्ट्वातुयोदेविममकर्मा
 णिकारयेत् । विशकंचापराधतंकल्पयामिवसुंधरे २० इमशानंयस्तुवैगत्वाममेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २१ पिण्याकं
 भक्षयित्वातुयोममेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २२ यस्तुवाराहमांसांनिभक्षयित्वोपसर्पति । अपराधंत्रयोविंशंकल्पया
 मिवसुंधरे २३ सुरापीत्वातुयोमर्त्यःकदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुर्विंशंकल्पयामिवसुंधरे २४ सुक्त्वाकुसुंभशाकचयस्तुमामुपसर्पति ।
 अपराधंपचविंशकल्पयामिवसुंधरे २५ परप्रारणैतैवयस्तुमामुपसर्पति । पड्विंशमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २६ नदेवात्रापिट्टनिष्ठानवाग्रयस्तुभक्ष
 येत् । सप्तविंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे २७ उपानहौचप्रपदेतथार्चायांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुंधरे २८ शरीरंमंडयित्वा
 तुयोमामोतिमाधवि । ऊनत्रिंशापराधतंत्वंविजानीहिमेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमामुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३०
 गंधपुष्पाण्यदत्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकत्रिंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महापराधंजानीयाद्वात्रिं
 शंतंमप्रिये ३२ ॥ कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः—तिर्यकपुङ्गुरोभूत्वाहृत्कृत्वादेवतार्चनम् । याचितैःपत्रपुष्पाद्यैर्यः
 करोतिममार्चनम् । अप्रक्षालितपादोयःप्रविशेन्ममंदिरम् । ममदष्टेऽभिसुखंतंबूलंचवधेच्चयः । ममार्चामासुरेकालेयःकरोतिविमूढधीः ।
 अवैष्णवस्यपक्वांत्रयोमहंविनिवेदेत् । अवैष्णवेषुपश्यस्तुममपूजांकरोतियः । दिनांतरितपक्वांत्रयन्महंविनिवेदेत् । अमौनीधर्मलितांगो
 मत्पूजांविदद्यातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजाविदधातियः । कृत्वावातमनाचम्यतथाप्रावृत्त्यकंबलम् । पीठसनोपविष्टःसन्पूजयेद्द्वानिरासनः ।

मृन्मयेधूपदहनं दीपयः कुरुते चर्चने । मत्पूजकोनकुरुते तंतुं पूजां च दामनीम् । मत्पूजको शिवद्वेषी शिवभक्तश्च मां द्विषेत् । भूताष्टम्योर्न कुरुते न कंतं न हरिं वासरम् । अपूजयित्वा विघ्नेशमसंभाव्य कपालिनम् । क्रुद्धो यत्कर्म कुरुते त्रिकालार्चनविघ्नकृत् । वामहस्ते च मां कृत्वा स्नापयेद्यदि भूढधीः । इति प्रकारांतरेण द्वात्रिंशदपराधाउक्ताः । परवस्त्रं परपरीधानं । कुसुममुजिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तं तत्रैव — संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे सूकरकेमम । कृतोपवासः स्नानेन गंगायां शुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांतथा चैव सापराधः शुचिर्भवेत् । स्कां देअवंती खंडे — जागरेद्वा द शीरात्रौ पठेद्यत्तुलसीस्त्वम् । द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः । तुलसीस्तवोन्नतरत्ने ज्ञेयः ।

अथ चिह्नविशेषेण शालग्रामसूर्तयः । पादौ — चक्राकारेण रेखासायत्रे रेखामयी भवेत् । ससुदर्शने इत्येवंख्यातः पूजाफलप्रदः । उपर्यधश्च क्रेद्धेनातिदीर्घमुखे विलम् । मध्ये च रेखालवैकासचदामोदरः स्मृतः । यस्य दीर्घमुखं पूर्वकथितैर्लक्षणैर्युतम् । रेखाश्च केशराकारानारसिंहोमतो हिंसः । वाराहाकृतिराभुम्भश्च क्रेरेखास्खलंकृतः । वाराहइति संग्रोक्तो वामनो बद्रोपमः । गरुडः सतु विज्ञेयश्चतुश्चक्रेर्जनार्दनः । हयग्रीवो यथा द्वारारेखाढ्यायाशिला भवेत् । तथा सौम्याद्धयग्रीवः पूजितो ज्ञानदो भवेत् । चतुश्चक्रः सूक्ष्मद्वारो वनमालां कितोदरः । लक्ष्मीनारायणः श्रीमान्मुक्तिमुक्तिफलप्रदः । कूर्माकाराचक्रांकाशिला कूर्मः प्रकीर्तितः । एवंमत्स्यादयो ज्ञेयाः शालग्रामामनीषिभिः । अन्तं चक्रेर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः । अन्तः सतु विज्ञेयः सर्वपूजाफलप्रदः । चक्रं च केवलं यत्र पद्मेन सह संयुतम् । केवलानमालावाहरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः । विदिद्युदिद्युसर्वसुयस्योर्ध्वदृश्यते सुखम् । पुरुषोत्तमः सविज्ञेयो मुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यते शिखरे लिंगं शालग्रामसमुद्भवम् । सच योगेश्वरो नाम ब्रह्महत्यां व्यपोहति । आरक्तं पद्मनाभाख्यं पद्मच्छत्रसमन्वितम् । तुलस्यापूजयेन्नित्यं दरिद्रस्त्वीश्वरो भवेत् । वामपाश्र्वं तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे । दक्षिणावर्तं च क्राचवनमाला विभूषिता । याशिला कृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । नारदः — द्वारदेशे समे चक्रे दृश्येते नांतरीयके । वासुदेवः सविज्ञेयः शुक्लाभश्चातिशोभनः । नानाव

णीह्यनंतःस्थान्नाभोगेनचिह्नितः । अनेकमूर्तिसंयुक्तःसर्वकामफलप्रदः । प्रद्युम्नःसूक्ष्मचक्रस्तुपीतदीप्तिस्तथैवच । शिखरछत्रवहुलंदीर्घार्कारं
 तुयद्भवेत् । अनिरुद्धस्तुनीलाभोवर्तुलश्चातिशोभनः । रेखात्रयंतुतद्द्वारेष्टुपञ्चनेलंछितम् । शिवनाभिरितिव्यातंत्रयत्रदेशेव्यवस्थितम् । तच्छैव
 विष्णुवर्तीशालग्रामसमुद्भवम् । नाभौलिंगेनयुक्तावागर्तेनचतथापुनः । शिवनाभिरितिव्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रंतुगतस्याद्यवा
 र्धलिंगमुच्यते । वासुदेवमयक्षेत्रलिंगंशिवमयंशुभम् । तस्मात्तद्भरितिक्षेत्रेपूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचजन्यांकितायातुपञ्चनेनगदयायुता । तत्र
 श्रीःप्रत्यहंतिष्ठेत्सदासंपदमादिशेत् । शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिक्यंसंताडोजनत्रयम् । एकमूर्तिर्नैवपूज्या
 गृहिणावृद्धिमिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्नासर्वकामफलप्रदा । अन्येपिभेदाग्रंथगौरवान्नोक्ताः । गोविंदराजीयेस्कांदे—खिगघासिद्धिकरी
 मंत्रेकृष्णाकीर्तिददातिच । पांडुरापापदहनीपीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशेतलक्ष्मीरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगदानित्यवक्रादारिद्र्यदा
 यिका । दुःखदासातुविज्ञेयानारसिहीतथैवच । बहुचक्रा मुखंविनावहुचक्रा । अन्यथात्रिविक्रमानंतपूजाविरुच्येत । यथायथाशिलासूक्ष्मात
 थातथामहत्फलम् । तथाचामलकीतुल्यासूक्ष्माचातीवयाभवेत् । तस्यामेवशिलायांतुश्रियासहवसेद्धरिः । कपिलोनारसिंहश्चपृथुचक्रःसुशोभनः ।
 ब्रह्मचर्येणपूज्यस्तुअन्यथाविघ्नदोभवेत् । इदसकामपरम् । निष्कामेनशालिग्रामशिलामात्रपूज्यम् । येकेचिच्चैवपापाणांविष्णुचक्रेणमुद्रिताः ।
 तेषांस्पर्शनमत्रेणुच्यतेसर्वकिल्बिषैरितिवाराहात् । खंडितंद्रुदितभग्नपार्श्वेभिन्नसुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतशैलंदोषावहनहीतिपाद्भोक्तेः ।
 शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्रकेतिवाराहाच्च । यत्सुलभंभग्नपूजयेदितितत्रलंभत्रचक्रम् । यत्सुलभंभग्नचक्रम् । चक्रैतत्प्रदेशभग्नस्यापिपू
 ज्यत्वम् । शिलारूपीरमाश्रोक्ताचक्ररूपीजनार्दनइतिचिष्णुपुराणे चक्ररूपेणहरिसान्निध्योक्तेः ।

पूज्यशालग्रामसंस्थोक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येतिकश्चित् । ततःकामनाश्रवणात् । मानसोल्लासेपाद्भवाराराहयोः—यःपुनः

पूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम् । उषित्वासहरेल्लोकचक्रवर्तहिजायते । शिलाद्वादशभौस्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य पुण्यं वदामिते । कोटिद्वादशलिंगैस्तु पूजितैः स्वर्णपंकजैः । यत्स्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् । स्कां दे—अत्यहं द्वादशशिलाः शालग्रामस्य यो चयेत् । द्वारावत्याः शिलायुक्ताः सवैकुण्ठमहीयते । लैंगे—ततो च ह्रीरर्चयति शालग्रामशिलास्तु यः । न हि त्रह्वादयो देवाः सख्यां जानंति तत्फले । स्मृत्यन्तरे—शालग्रामाः समाः पूज्या विषमानकदाचन । समेषु न द्वयं पूज्यं विषमेष्वेक एव हि । विषमेष्वेक एव ज्यः समे द्वेष द्वे वि वर्जयेत् । प्रयोगपरिजाते स्कां दे—एवं लक्षणसंपन्नमध्यमाया चिताधमा । उत्तमा स तु विज्ञेया पारंपर्य क्रमागता । फलपुष्पैश्च तत्स्थानं शा लग्रामोद्भवं हरिम् । ऐहिका मुष्मिकार्थयममदे हि गुरुत्तम । इत्युक्त्वा पादयोः पुष्पं दत्त्वा च प्राणिपत्य च । गुरुः पुष्पफलैः सार्धं गृहीत्वा पूजितं हरिम् । दत्त्वा पुष्पांजलिं द्रव्याच्छातिरस्तु शिवं त्विति । स्कां दे—शालग्रामशिलायास्तु मूल्यं यः कुस्तेनरः । विक्रेता चातुमंता च यः परीक्षा तु मोदकः । सर्वे ते नरकं यांति यावदासूतं संलभ्यम् । त्याज्याः शिला उक्तास्तत्रैव—तिर्यक् चक्रापरित्याज्या बद्ध चक्रातथैव च । क्रूरापि संपरित्याज्या स्फोटारूक्षात थैव च । कुरूपानिष्ठुरास्याचकरालविकरालिका । कपिलो वेपमाना च वृत्तास्या कर्बुरा तथा । आसने चलना भग्ना महास्थूल विगर्हिता । आस ने मुष्टिरस्यास्तु चक्रैर्गैकेन संयुता । ददुरावहु चक्राचल भ्रमक्राप्यधोमुखी । छिद्रादग्धासुरक्ता च बृहच्चक्रातिभीषणा । बहुरखासमायुक्ता भ्रमचक्रातथैव च । दीर्घचक्रापरित्याज्या पृष्ठचक्रा विशेषतः । मस्तकास्याह्व चक्राचवर्ज्येतिताः सदा लुधैः । क्रूरदंष्ट्रासमायुक्ता स्फोटानुद्बुद्ध सं युता । अचिराच्छुष्कतां याति यस्यालि संतु चंदनम् ॥ इति ॥

अथ ह्यारवती चक्रमहिमा । प्रह्लादसंहितायां हलायुधे च—शालग्रामशिलायत्रयत्रद्वारवतीशिला । उभयोः संगमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । शिलेति विशेषोक्तेर्नास्थिचक्राणां पूज्यता । प्रयोगपरिजाते स्कां दे—संवत्सरंतु यः कुर्यात्पूजास्पर्शनदर्शने । विनासां ल्येन यो

गेनमुच्यतेनात्रसंशयः । चक्रसंब्यायास्तत्रामानिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्दाम्यांलक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोना
 मचतुर्भिश्चजनादनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्पद्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्वलदेवश्चअष्टाभिःपुरुषोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः ।
 एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वाद्दशदाशत्मकः । अतर्ज्वरपरमात्मासुखयच्छतिपूजितः । अत्रिपुराणे—चक्रेर्द्वादशभिर्युक्तोहृदयकेशउदाहृतः ।
 अतर्ज्वर्मनंतःसात्पूजितोऽन्तकामदः । श्वेताःस्त्रिवाःशिलाःपूज्याथन्च्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविपमादुःखदाःस्थिताः ।
 सुदर्शनाद्यास्तुशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालवः—वर्तुलाचतुरस्राचरणचसुखप्रदा । प्रह्लादसंहितायाम्—
 कृष्णामृत्युप्रदानित्यकपिलाचभयावहा । रोगांतिकडूरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्रामावित्तनाशायभग्नभार्याविनाशिका । सन्च्छिद्राचत्रिको
 पाचतथाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतियतुपूज्यास्तानभवंतिहि । एकचक्रविषयेविशेषउक्तस्तत्रैव—एकचक्रेविशेषोस्त्रितविशेषतुव
 च्म्यहम् । शुक्लनीलतथारक्तद्विवर्णचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्तुरेवंतेपांसंज्ञानिवोधमे । पुंडरीकःप्रलवघोरामोवैकुण्ठएवच । विष्वक्सेनइतिप्रह्वन्
 तेषांपूजाफलंशृणु । मोक्षंमृत्युंविवादचदारिद्र्यमक्षतंतथा । पाद्मचाराहयोः—द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्थसूर्यद्वयंतथा । विष्णुधर्म—
 चक्राकमिथुनंपूज्यंनैकचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कां दे—शालग्रामोद्भवो देवो यत्र द्वारवती भवः । उभयोः स्नानतो येन ब्रह्महत्या निवर्तते । हेमाद्रौ स्कां दे—कुक्षुमंच
 दनंपत्रनैवेद्यंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालयंतीर्थकोटिशताधिकम् । पाद्मे—सस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलतो र्थैर्भि
 पेकसमाचरेत् । गौतमांबरौषसंवादे—हरेः स्नानीयशेषंतुजलयस्योदेरे स्थितम् । अवरीपप्रणम्योच्चैः पादपांसुप्रगृह्यताम् । जन्मप्रभृतिपापा
 नां प्रायश्चित्तं यदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिष्येव्यताम् । येतुद्वादश्यत्पत्वेतीर्थपानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्वोपवासदिने श्राद्धे

आचाररत्नं

॥ ९३ ॥

श्वप्रोक्तत्रेच्छन्तिप्रांताः । तस्यशरीरशुद्ध्यर्थत्वात् । गारुडे—जलनयेषांतुलसीविमिश्रपादोदकं च कशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसंध्यं प्लवतेहगा
 त्रंखगैद्रतेधर्मबहिष्कृतानराः । आहिकप्रदीपे—सूतेकसूतेकेवापिआशौचंनैवविद्यते । येषांपादोदकंमूर्ध्निप्राशनयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्ये
 हदीयतेपादयोर्जलम् । सोपितद्गतिसोतिसदाचरैर्बहिष्कृतः । वाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे शूद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् ।
 अत्रकेचिच्छालग्रामोदकमेवग्राह्यंनचक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकंयस्यखेशिरसिविग्रहे । इतिनृसिंहपुराणात् । शालग्रा
 मशिलतोयमस्थिचक्रशिलजलम् । मिश्रितंतत्सिंघस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्रांकितोदेहोभवत्येवनसंशयः । तीर्थपानविधिर्गारुडे—
 शालग्रामशिलतोयमपीत्वायस्तुमस्तके । प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यासंस्तुतम् । शालग्रामशिलतीर्थपिबेतोयंकरेणतु । अज्ञानादैदवंप्रोक्तंज्ञाना
 दब्दंसमाचरेत् । विष्णोःपादोदकपीत्वाकोटिजन्माधनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपंपंसूभौबिदुनिपातनात् । भक्तिचंद्रोदये—आयसेचतथाकां
 स्येकाष्टेवालाबुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकरेकृत्वासुखेक्षिपेत् । अदत्त्वातुपिबेतोयैरौरेवेनकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्पानोत्तरंचजलपानंनकार्य
 मित्यर्थः । विप्रपादोदकग्रहणस्तुक्तंकाशीखंडे—निःस्पृहाःसोमपायैवैविप्रपादोदपाश्रये । तएतेमत्प्रियाभक्तस्यक्ततीर्थप्रतिग्रहाः ।
 श्रद्धाबीजोविप्रपादंस्तुसिक्तइति । तत्रपूर्वविप्रपादोदकग्राह्यं । ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । स्कांदे—कृत्वापादोदकंशंखैवैष्णवानांम
 हात्मनाम् । यद्ददातिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । ग्रहणमंत्रोहलायुधे—अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकं
 पीत्वाशिरसाधारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजराभट्टकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचारलेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तत्राधिकारिणआह चंद्रिकायांसंवर्तः—ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहानंतरमितिमदनपा
 रिजातः । शंखः—पंचयज्ञविधानंचगृहीयज्ञंनहापयेत् । शूद्रस्याप्यधिकारइत्युक्तंप्राक् । नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञइतियाज्ञवल्क्योक्तेः,

नक्षीजुहयाघ्नापुेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनाधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थेसारे—स्त्रीवालश्रकारयेदितितद्विधवापरम् । यदपिस्मृति
 सारे—ज्ञातकोब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमन्त्रोक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकाभावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीति
 पदश्रवणाच्च नत्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्विंशुज्यादिति । शौनकः—ज्ञातकेनापितत्कार्यपृथक्पाकोभवेद्यदि । वानप्रस्थस्याप्यधिकारः ।
 अत्र वैश्वदेवमकृत्वैवश्राद्धं कुर्यादनग्निं कइतिविशिष्टोक्तेरनश्रेय्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्राताथवापत्नीशिव्योदासोबलिहरेत् । मदनरत्ने-
 ऽग्निः—पुत्रोभ्राताथवाऋत्विक्शिव्यश्चशुरमातुलः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदृष्टास्तेवलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोवलवेवप्रतिनिधिरिति
 मदनरत्ने । बलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्पृशन्द्धिजः । सूतकाद्यैस्त्वशुद्धात्मानकुर्वान्नचका
 रयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतन्नवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्साग्निकपरमित्याचारादर्शः । नक्षी
 जुहयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीबलिकुर्यान्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंतवन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमन्नबलिहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पत्न्या
 अपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयत्वेतान्यावद्देहवसनबलिहरेदपिवान्योब्राह्मणइति गोभिलोक्तेः ।
 निशेस्तुसदास्वकर्तृकत्वमेववैश्वदेवइत्याचारादर्शः । बौधायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानिविद्यते । पंचानामहतामेवांसयज्ञैःसहग
 च्छति । प्रवासेकुरुतेचैतद्यदन्नमुपपच्यते । नचेतुपद्यतेन्नतुअग्निरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भाट्टणामविभक्तानामेकोधर्मः
 प्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेसरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वैस्वानुमतंकृत्वाज्येष्वेनै
 वतुयत्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैर्वकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहे । आश्वला
 यनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रसुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतदुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित् । तत्र अस्यविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं
कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंयष्टेष्वेकेनापिकृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभे
दापत्तिः । वसतामित्यनेनबहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेबहुधान्नंपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्वलितंनकुर्वीतिगोभिलोक्तेश्च ।
यत्त्वविभक्तस्यत्राधिकारेगोभिलः—यस्यत्वेषामग्रतोन्नंसिद्धेत्सतियुक्तमशौकृत्वाग्रंभ्राह्मणायदत्त्वाभुञ्जीतितत्कनिष्ठम्रातुःकदाचित्पाकभेदे
ज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । नियुक्तमोज्यमन्नं । अशौकृत्वाहुत्वर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्वेनकृतेवैश्वदेवेषुश्रात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वै
वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तृष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा
पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । आट्टणामविभक्ता
नांपृक्षपाकोभेवद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड
प्रमाणकम् । अन्नमशौसंप्रहृत्यकिल्बिषातुप्रमुच्यते इतिजीवतिपृक्तनिर्णयेकुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव
विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंपृथगभवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्व
लायनोक्तेः । यतु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनेमेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइतिपृथ्वीचंद्रः । आट्टणामविभक्तानांपृथक्पाकोभे
द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचदंनिर्मूलं । एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनियेनविभक्तानामपि
पाकभेदेपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैवपंचयज्ञाभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननि
चयविरोधाभावाच्च । यत्त्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिवयंप्रतीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिवयम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तत्रनिरिगिनानित्यश्राद्धोत्तरसंकार्यः । दद्यादहरहःश्राद्धं० इत्युक्तत्वावैश्वदेवश्रयुषेणोविधिपूर्वकमिति मन्त्रकैः ।
 पितृभ्योयमनुष्योदद्यादहरहर्द्विजइतिकाल्यायेनेनश्राद्धोत्तरंमनुष्यजोक्तैर्वैश्वदेवोत्तरनित्यश्राद्धमितिपक्षद्वयचंद्रोदयेउक्तं । आहिता
 गिनाश्राद्धात्प्राक्कार्यइत्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धांतोत्तुवृद्धगौतमः—पितृश्राद्धमकृत्वत्ववैश्वदेवकरोतियः । आसुरतद्भवत्प्राद्धपि
 णानोपतिष्ठते । एतदनग्निकपरम् । श्राद्धात्प्रागेवकुर्वीतवैश्वदेवचसाग्निकः । एकादशाहिकमुक्तत्वात्नद्येतद्विधीयतेइति । एकादशाहिकपदत्रे
 तश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्नेचहृचपरिशिष्टे । स्मार्ताग्निरनग्निश्चाग्नौकरणोत्तरं ब्राह्मणविसर्गोत्तरंवाकुर्यात् । आद्यउक्तोद्देमाद्रौ
 ब्रह्मांडे—वैश्वदेवाहुतेरश्रावर्गब्राह्मणभोजनात् । जुहुयान्दत्तयज्ञादिश्राद्धकृत्वातुतस्सृतम् । श्राद्धं प्रक्रम्यमनुः—ततोऽग्न
 हचलिकुर्यादितिधर्मोव्यवस्थितः । बलिपदवैश्वदेवोपलक्षणार्थमितितुर्कः । काकादिवलिपरमितिदिचोदासः । विक्रिभिल्यन्ते । छिन्ती
 यउक्तोद्देमाद्रौभविष्ये—पितृन्स्तत्पर्यविधिवद्वलिदद्याद्विधानतः । वैश्वदेवंततःकुर्यात्पश्याद्ब्राह्मणत्राचनम् । त्रलियेअग्निदग्धाइतिदी
 यमानम् । तृतीयोऽप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वाश्राद्धमहावाहोब्राह्मणांश्रविसृज्यच । वैश्वदेवादिककर्मततःकुर्यात्त्रराधिप । एतदनग्निपरम् ।
 यदाश्राद्धपितुःकाश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवंतदाकुर्यान्निवृत्तेश्राद्धकर्मणि । वृद्धावादौक्षेयेचान्तेमध्येजुहतिपार्वणे । एकोद्विष्टे तथाचां
 तैवैश्वदेवोविधीयतइतिहेमाद्रौस्मृतिसारात् । मेधातिथिर्येवं । वृत्तिकृत्वाविसर्जनान्तंश्राद्धमुक्त्वा उच्छेपणत्वितिमनुवाचयौ
 दाहरणाद्धृचानांश्राद्धांतोत्तुवैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तुच्छाखायामुक्तस्तच्छाखीयपरइतिचोपदेवः । स्मृत्तिसारे—बलिकारादयोपिवहुस्तु
 त्युक्तत्वात्सर्वपाविसर्जनान्तैवैश्वदेवइतिमनिरे । साधितैत्तिरीयाणानुसर्वत्रादौवैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावंतेचेतिसुदर्शनभाष्येदिचोदासी
 येस्मृतिः—याजुषाःसामगाःपूर्वमध्येश्राद्धतुवहुचाः । अथर्वापाकशेषेणवैश्वदेवेविधिःस्मृतः । याजुषसामगौसाग्नी । इतरौनिरयी । सर्वशास्त्रि

नामनशिकानामपि प्रागेवेति दिवो दासः । तत्र पिंडदानात्पूर्ववैश्वदेवपक्षे भिन्नः । पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठत इति पैठीनसि स्मृततेः । पितृसंबंधश्चापि ङदानात् । श्राद्धोत्तरंतु श्राद्धशेषणपाकांतरेण च—श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्द्वैश्वदेवादि कंततः । कुर्याद्भिक्षांततो दद्याद्धंतकारादिकंतत इति पैठीनसि स्मृततेः । द्वितीयस्ततः शब्दः श्राद्धशेषपर इति हेमाद्रिः । नित्यश्राद्धंतु श्राद्धशेषणपाकांतरेण वा । ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् । पृथक्पाकेन नैत्यकमिति हेमाद्रौ मार्कंडेयपुराणात् । एकादशाहश्राद्धंतु पृथक्पाकेनैव । एकोद्दिष्टशेषेण ब्राह्मणेभ्यश्च उत्सजेदिति देवलोक्तः । एकोद्दिष्टमहैकोद्दिष्टमिति हेमाद्रिः । दार्शिवैश्वदेवयोरैकः पाक इति कर्कहरिहरौ । तन्न । पित्रर्थनिर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । वैश्वदेवो न पित्रर्थन दार्शिवैश्वदेविकम् । दार्शिवशब्देन तद्विद्वत्तयो युगादि सन्वाद्य इति हेमाद्रिः ॥ ॥

अथ पाकः । सख्यंपल्भ्यावाकार्यः । आश्रमधर्मविरोधेन तं ङुलान्वा प्रातः पल्भ्यै दद्यात्सख्यं वाधि श्रयेदिति चंद्रिकायां शंखलिखितोक्तः । आपस्तंबः—आर्याप्रियता वैश्वदेवान्नकर्तार इति छंदोगपरिशिष्टे । पत्नीभूतप्रवचने यद्यसंनिहिता भवेत् । रजोरागादिना तत्र कथं कुर्वंतियास्त्रिकाः । महानसेन वा कुर्यात्सवर्णांतां प्रवाचयेत् । प्रणवाद्यपि वा कुर्यात्काल्यायनवचोयथा । ज्ञाता तापः—नैवेद्यार्थं पृथग्भांडे ज्ञाता पत्नीपचेत्तथा । वैश्वदेवार्थं मन्यस्मिन्व्यंजनानि पृथक्पृथक् । एकस्मिन्वाप्यशक्तौ चेत्पूर्वविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवं ततः शिष्टाह्यासास्यवचनं यथा । विष्णुपदं यजनीयोपलक्षणमिति पृथ्वीचंद्रः । साधवीयेपिनारसिंहशौर्मयोः—पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुसमर्चयेत् । वैश्वदेवततः कुर्याद्द्विलिकर्म तथैव च । चंद्रिका साधवश्चागवतदीका सुचैवं । इदं वद्दुच भिन्नपरम् । तमेवं वैश्वदेशेषेण कुर्यान्नासाशेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति बह्वुचपरिशिष्टात् । केचित्सर्वतु पूर्ववदिति मार्कंडेयपुराणात् देवज्ञादीनामेकः पाक इति हेमाद्रिः । अदनरत्ने तु सर्वेषां पृथक्पाकः । पितृयज्ञस्य वा पृथक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—वैवाहिकेद्यौ कुर्वतां गार्हकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपत्किंदेनदिनीमपि । काशीखंडेऽप्येवम् । मदनरत्नेपरि
शिष्टे—प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदेवस्तुत्रवे । ज्ञातानपः—लौकिकेवैदिकेचापि ह्युत्सृजे
लेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुक्तव्यः पंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवे भूम्यादाविति वृद्धपराअरः । अभावादग्निहोत्रस्य तथाचावस्य
स्यच । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते । सर्वाधानि परमिदमिति चंद्रिका । आपस्तंबः—औपासने पचेन वापि द्वाभौः प्रतिमंत्रहस्तेन जु
हुयादिति । पचनः सर्वाधानि परइत्युक्तं तद्भाष्ये अंगिराः—शालाद्यौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यगः । मायची ये देवलः—चांडालाग्रे
रमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कार्हीचित् । पतिताग्नौश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्पृष्टम् । अत्रार्थनिष्कर्षः—आपस्तंबस्य स्मार्तलौकिके वापि पाके स्मार्त एव होम
स्तदभावे लौकिके । बह्वृचस्य तु पचने लौकिके वापाकः । स्मार्ते पचने लौकिके वा होम इति वृत्तिः । देशांतरस्थितौ त्राशाकलहोमः । छदोगानामप्येवम् ।

स्मार्ते पाकपक्षे विशेषः कर्मप्रदीपे—प्रातर्होमं च निर्धत्यसुद्धृत्यहुताशनम् । शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचारेत् । तमग्निं पुनराह
त्यशालाग्नावेव निक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादि कर्मक्षुर्यादतद्रितः । शूद्रेण वैश्वदेवो लौकिकेऽग्नौ कार्य इत्यपरां कर्मधातिथिः—ऋद्राचारशि
रोमणौ तु त्रैवर्णिकानामग्न्यभावे जलदे रुक्तत्वाच्छूद्रस्यापि जलादावित्युक्तम् । एतत्सायंप्रातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो वलिकर्मच ।
अनश्रतापिसततमन्यथा किल्बिषी भवेदिति चंद्रिकायां कात्यायनोक्तेः । प्रातःशब्दो मध्याह्नपरः । पूर्वोत्त्रिवैदेवानां मध्याह्नो मनुष्याणामि
ति श्रुतेः । अनश्रतापीत्युक्तेरेकादश्यादावपि पक्वंचेदकार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपि बह्वृचपरम् । अन्ये पातुं तु जलादिनातदभावे ज
लेन । नचेदुत्पद्यते ब्रह्मनुबद्धितान्समापयेदिति बोधायनोक्तेः । दधिघृतादितु बह्वृचान्यपरम् । पक्वाभावे प्रवासे च तं तुलानोपधीस्तथा । दद्या
दधिघृतं वापि कंदमूलफलानि च । योजयेद्देवशज्ञादौ जले वापस्तु वा जलमिति चंद्रोदये वचनात् । पक्वाभाव इति शुद्धोपवासपरमिति चंद्रोदयः ।

एतेनैकादश्यावैश्वदेवोनकार्यइतिवदन्तःपरास्ताः । अत्रकोचित्—स्नात्वागृहंसमागल्यैश्वदेवसमाचरेत् । प्रातरेवद्विरावृत्त्याकुुर्याद्द्विसहस्रतद्दि
 ७३ । सायंवायदिमुंजीयात्तत्कृत्वाजात्वपिस्वयमितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृततेः । द्वितीयभोजनाभावेपिसायंकालिकवैश्वदे
 वस्यसायंवानुष्ठानंप्रातर्वैत्याहुः । पितृचरणास्तुआश्वलायनवाक्येयदिमुंजीयादित्युक्तेःसायंवैश्वदेवोद्वितीयभोजनेसत्येवप्रातर्द्विरावृत्तिस्तुप्रातः
 पाकेनैवसायंपुनर्भोजने । यदिमुंजीयादित्यस्यतत्रापिसंबंधात् । पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तवैपलयासार्धबलिहरेत् ।
 तत्रापिश्रपचादिभ्यस्तथैवाद्वापवर्जनमितिबिष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवंतथारात्रौकुुर्याद्द्विलिहृतिं तथा । महतःपंचयज्ञांस्तुदिवैवेत्याहधर्मविदि
 तिमदनपारिजातेजमदग्निवाक्ये—तदासायंचप्रातश्चजुहोतीत्यादिवत्समुच्चयबोधकत्वशब्दाद्वाभावाच्च सायंप्रातरितितुकातीयपरमि
 त्याहुः । वस्तुतस्तुनित्यवच्छ्रुतस्यसूत्रोक्तस्यसायंकालिकस्यकादाचित्कल्पेमानाभावात् वैश्वदेवद्वयकरणेप्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्यइति
 लिंगाच्च दिवास्यप्रारंभइतिवृत्तेश्च यथाकथंचित्सायंप्रातरनुष्ठानंयुक्तं । असतिचाधकेऽतिसंकोचस्यायुक्तत्वादितियुगपद्वैश्वदेवपक्षेसहपद
 श्रवणात्प्रातस्तनसंपूर्णवैश्वदेवंकृत्वासायंकालिकवैश्वदेवकरणेसहपशूनालभतइतिवत्सहत्वबाधात् पूर्वहोमैततोबलीततःपितृयज्ञाविति । आ
 पस्तंबानां वैश्वदेवप्रथमारंभेविशेषउक्तो धर्मप्रश्नैश्वदेवंचतुर्दशमहोभवतीतिज्ञात्वादंपत्योर्द्वादशाहमधःशय्याब्रह्मचर्यंक्षारलवणवर्जनं
 त्रयोदशेहन्युपवासश्चतुर्दशेहनैवैश्वदेवःस्थालीपाकंकृत्वागृहपाकाद्वाहविष्यान्नमादायजुहुयादितिचंद्रोदयेवृहत्पराशरेणान्नसंस्कारोक्तेः,
 अहरहःकुुर्यादितिपुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नस्यचात्मनश्चैवसंस्कारार्थतद्विष्यतइतिमदनरत्नेशौनकोक्तेश्च । यत्तुचंद्रिकायांपरि
 शिष्टम्—श्रोषितोप्यात्मसंस्कारंकुर्यादेवाविचारयन्नितितदुभयार्थत्वेष्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौमदनरत्नेस्मृत्यर्थसारेचैवम् ।
 तत्रस्विष्टकृद्ब्रह्मपक्षेपात्रेऽन्नसंस्कारता । यत्तत्रौद्धयतेनैवेत्युक्तेः त्यागशिपुरुषार्थता । चंद्रिकाभिताक्षरयोस्तुपुरुषार्थत्वमेवो

कंतद्वचनविरोधाक्षिल्यम् । व्यासः—वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितततः । संस्कृतात्रैश्वर्यविविधैर्हविष्यैर्व्यजनान्चितैः । इदं वहुचान्यपरं । वर्जयि
 त्वाविशेषान्शुद्धेनावेनेकेवलमिति शौनकोक्तेः, हविष्याहविष्यपाकेहविष्येणैवसिद्धसहविपस्युहुयादित्याश्वलायनोक्तेः । हचिष्या
 णिदोडरानंदेस्मृतौ—हैमंतिकसितास्वित्रांधान्यमुद्गास्तिलायवाः । कलायकंगुनीवारावास्तुकंहिलमोचिका । घटिकाःकालशाकंचमूलकंकैमुकेत
 रत् । कंदःसैधवसामुद्गेलवणेद्धिसर्पिषी । पयोनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी । पिपलीजीरकंचैवनागरंचैवर्तितिणी । कदलीवलीधात्रीफलान्य
 गुडमैक्ष्वम् । अतैलपकंसुनयोहविष्याणिप्रचक्षते । सर्पिःपयश्चात्रगव्यम् । अतैलपकमित्युक्तानामेवविशेषणमितिब्रतहेमाद्रिः । हैमतिकमि
 तिवाषिकच्यवृत्तिः । सितमितिश्यामव्यावृत्तिः । अखिन्नमितिस्विन्नव्यावृत्तिः । युगपत्कमेणवाहविष्यद्वयपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्काले
 त्रीहियैःपच्येतान्यतरस्यहुत्वाहुतमन्येत । यद्येकस्मिन्कालेषुनःपुनरन्नंपच्येतसकृदेववलिंकुर्वीतितिगोभिलोक्तेः । अहविष्यात्रमात्र
 पाकेफलादिनवैश्वदेवःकार्यः । अहविष्यंत्वसंस्कृतमेवभोज्यमितिकेचित् । बोपणभट्टस्तु गृहमेधिनोयदशनीयंतस्यहोमाचलयश्चस्वर्गपुष्टि
 सयुक्ताइत्यापस्तंबोक्तेरहविष्येणापिहोममाह । शृतफलाहारेतैवैश्वदेवोनंतंडुलादिना ।—अजानन्योद्विजोनिस्वमहुत्वात्तिशृतहविः ।
 पितृदेवमनुष्याणामृणयुक्तःसयात्यधइतिचंद्रोदयेदृष्ट्वापराशरोक्तेः, अशृतफलाहारेतैवपूर्वोक्तापस्तंबोक्तेः । शुष्कोपवासेतंडुलादिना ।
 —पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानौपधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंचापिकंदमूलफलानिवा । योजयेद्देवज्ञादौजलेवापसुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् ।
 पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरम् । प्रवासेत्वनियमः । क्षारादिमिश्रहविष्यपाकेतुबोधायनः—अंगारान्धस्ममिश्रांस्तुनिस्स्योत्तरतोत्रु ।
 जुहुयाद्दैश्वदेवार्थदिक्षारादिमिश्रितम् । दृष्ट्वापराशरः—स्वगृहोक्तविधानेनजुहुयाद्दैश्वदेविकम् । हविष्यस्यद्विजोऽभावेयथालाभंशृतं
 हविः । फलंवायदिवामूलंसंवायदिवापयः । पक्वान्नप्रतिग्रहेपितैवैश्वदेवः । तस्यपाकाप्रयोजकत्वात्दृत्तिंकृत्पाकप्रयोजकतामाह ।

शुद्धलब्धेनवैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशुद्धस्ययत्किंचिच्छ्लाघ्दिकं प्रतिपद्यते । तत्सर्वं भोजनायालं नित्येनैमित्तिकेन चेति षट्त्रिंशन्मतात् ।
 शुद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाम्भ्यक्तं गव्येन पयसापिवा । ऋतेन गोविकारेण तिलैलेन वापुनः । संप्रोक्ष्य पयसा वापि नानक्तं जुहुयादपि ।
 अस्नेहायवगोधूमशालयोहवनीयकाः । इति ।

वैश्वदेवे निषिद्धद्रव्यमुक्तं काशीखंडे—निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वचपक्वांश्चैर्वलवणयुक्त्व्यजेत् ।
 आढकीचमसूरांश्चर्वतुलान्बदरांस्तथा । मुक्तशेषपयुषितवैश्वदेवेविवर्जयेत् । निष्पावा वल्लाः । आपस्तंबः—नक्षारलवणहोमोविद्यते
 तथापराश्रसंपृष्टयेति । क्षारलवणसूपरलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाम्भ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—
 तिलमुद्गाद्यतोशिब्यंसस्येगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् । स्निग्धान्यं तथा र्षेयं मूलं क्षारगणः स्मृतः । जुहुयाब्जं नक्षारवर्ज्यं
 मंत्रहुताग्ने । व्यंजननिषेधो हविः परः केवलं व्यंजनपरोवा । हविष्यं व्यंजनान्वितैः पूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते—
 पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं ब्रुवेणतु । हस्तेनाग्नादिभिः कुर्यादद्विंशतिजलिनाजले । अत्र मूंसंस्कारादिनभवतीति वृत्तिः कर्कश्च । मार्कण्डेये—
 संपूजयेत्तोवह्निं दद्याच्चाहुतयः क्रमात् । हविः परिमाणमुक्तं प्राक् । चंद्रोदये स्मृतिः—उत्तानेन तु हस्तेन अंगुष्ठान्ग्रेण पीडितम् । संह
 तांगुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः । बह्वचपरिशिष्टे—नात्र पांक्तं त्रिसिद्धं हविष्यमधिश्रित्याद्भिः प्रोक्ष्योदगुद्रास्याग्नेः प्रत्यप्रदर्भेषु निघायस
 व्यपाणितलं हृदये न्यस्य सक्नुद वदाथ जुहुयादं ते च परिसमुह्य पर्युक्ष्य पर्युहं नोक्षणे अपि वानकुर्वतीति । द्यौनकः—त्रिधा विभज्य सिद्धांत्रिः प्रो

१ पाक्तत्रय इध्मावर्हि रित्यादि । २ अधिश्चित्याग्नेरुपरिकृत्वा ।

क्ष्यपुरतः स्थितम् । काशीखंडे—पृथोदिवीतिमंत्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एपोहिदेवमंत्रेण कुर्याद्बहिचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याधाञ्जुहु याञ्चषडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकांचतथास्विष्टकृदाहुतिम् । अग्निः—साग्निकः पितृयज्ञान्नाद्बलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतशेषेण बलिका कबलिहरेत् । नरयज्ञाद्येतेनास्तिनरयेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकवल्लिरेव । वसिष्ठः—अनधिकस्तुयोविप्रः सोऽन्नंव्याहृतिभिः स्वयम् । हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टाङ्गतवल्लिहरेत् । व्यासः—शाकलेनविधानेनञ्जुहुयालौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिः समस्ताभिस्ततः परम् । षड्भिर्देवकृतस्येतिमंत्रवद्भिर्यथाक्रमम् । अयविधिः कातीयपरइतिकेचित् । निरग्नेरपितस्यसूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभट्टीययोस्तुव्या हृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येणैव विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैव देवानांधन्वंतरयएवच । कुहैचैवानुमत्यैच प्रजापतयएवच । सहधावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात्प्राग्ब्रह्मणे ततः । प्रजापतिसमुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यः कश्यपा याथततोऽनुमतये क्रमात् । अयमेव वैश्वदेवः शुद्रस्येति शूद्राचारशिरोमणिः । मनूक्तइतिकौमुदीराघवानंदतीर्थीच । शुद्रस्य शाक लमंत्रोक्ते देवतानाम्नाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैः स्वयंजेतेत्येके इतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पः शुद्रस्येति हरिहरः । पाकयज्ञाः प्रयोगपरिजाते हेमाद्रौच । आसुरेभ्यः प्रहीण्यः शिशुभ्यो यञ्च दीयते । वैश्वदेवं तत्कुर्याच्छूद्रार्थयञ्च पच्यते । इति ।

अथभृतयज्ञः । मनुः—एवंसम्यग्बहिर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इद्रांताकाप्यतीदुभ्यः सानुगेभ्यो बलिहरेत् । मरुद्भ्य इति दुवारिहरेद प्सद्भ्य इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवंमुसलोत्खलेहरेत् । उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै तु पादतः । ब्रह्मवास्तोषतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिहरेत् ।

त्रिश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उक्षिपेत् । दिवा चारिभ्यो नक्तं तु नक्तं चारिभ्य एव च । पृष्ठवास्तु निकुर्वीत बलिं सर्वानुभूते । पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् । शुनां च पतितानां च श्वपां पापरो गिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेत् । स्वातंत्र्यैको बलिरिति सर्वज्ञ नारायणः । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौ बलिं हरेदितिकल्पतरुः । द्रुं च मुसलोलूखलयोः । मुसलोलूखले क्षि उलूखले इत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्रुं द्वे द्विवचनापत्तेः समाहारं द्रुं श्रयणे न मुसलयुक्तमुलूखलमिति वा समासाश्रयणे न मुसलयुक्तमुलूखलमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरः वास्तु शिरोवा । पादतः शय्याया वास्तोर्वा । पृष्ठवास्तुपरिगृहमितिमिमेधातिथिः । पश्चाद्गृहकाशी खंडे । निर्णेजनोदकांतु पावन्यां (?) यक्षमणेर्पयेत् । कात्यायनः—अमुष्यै नमइत्येवं बलिदानं विधीयते । स्वधाकारः पितृणां च हंत कारोत्पृणांकृतः । नारायणवृत्तौ तु बलिदाने स्वाहाकार उक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्य नमइत्येव । आशार्के—स्वधाकारेण निनयेत्यन्यंब लिमतः सदा । तदप्येकेन मस्कारं कुर्वतेनेति गौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइति ह्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे । हुतावशेषमन्नं वै तोयं दद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेपृथ्वीपर्जन्याः क्षिपेत्ततः । द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् । गृहस्य पुरुषं च वदिग्देवानां च मे शृणु । इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथैदवे । प्राच्यादिषु भुधो दद्याद्भुतशेषात्मकं बलिम् । प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वंतरि बलिं बुधः । वायव्यां वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशम् । ब्रह्मणे चांतरिक्षाय वायवे च क्षिपेद्बलिम् । विश्वे देवान् विभ्रमूलांस्ततो विश्वपतीन्पितृन् । यक्षमाणं च समुद्दि श्वोरगैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्निमिच्छंति मया त्रदत्तम् । पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्याः बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः । प्रयांतु

१ निक्षिपेद्बलिम् ।

तेतृप्तिमिदंमयाज्ञैत्योविसृष्टंखिनीभवन्तु । येषानमातानपितानबंधुर्नचान्नसिद्धिनतथान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिस
वायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृस्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेसुदितामवन्तु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं
श्रद्धासमन्वितः । सुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्रचांडालविहंगानंसुविदधात्तोनरः । येचान्येपतिताःकेचिदपुत्रासुविमानवाः ।
इदमेवबलिदानंशुद्धस्येत्युक्तंशुद्धाचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

बलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—बलीनादेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिसृज्यावोक्ष्यन्युप्यचेति । छंदोगपरिशिष्टे—नावारार्थाबलयो
भवंतिमहामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेदविकृष्टाभवन्तिइतरेतरमसंसक्ताश्चेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अविकृष्टा अव्यवहिताः ।
शौनकः—बदरीफलमात्राद्यमंगुल्यग्रैर्विनिक्षिपेत् । बलिहरणेविशेषोबहुचपरिशिष्टे—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिष्यामोयत्र
यत्रवसन्तिताः । द्वारेपितामहंविद्यात्प्रक्रीळेतुउमापतिम् । आग्नेय्यामित्येदंदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांपलभद्रंचयमंविष्णुचदक्षिणे ।
नैऋत्यांस्कंदवरुणौसोमसूर्यचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रैशान्यां । नैऋत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्योवायव्यामि
त्यर्थः । नक्षत्रेद्रुद्राःपूर्वादिशमाश्रिताः । गृहमध्येनृब्राह्मणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्द्विःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिदिक्षित्यर्थः । निष्कम्य
गृहनिवेशनात्प्राञ्छुखःश्रोक्ष्यबलीञ्चिनयेत् । निवेशनंसुख्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्याभ्याम्यवैर्नैऋतास्तथा । तेकाकाःप्रतिगृहंतुभूम्यांपिंडं
मयार्पितम् । इतिकाकबलिः । द्वौश्वनौश्यामशबलौवैवस्तकुलोद्भवौ । ताभ्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यतामेतावहिंसकावितिश्वबलिः । येसू
ताःप्रचरन्तिदिवानक्तंबलिमिच्छन्तौविदुरस्यप्रेष्ठाः । तेभ्योबलिंपुष्कामोददामिमियुष्णिपुष्पतिर्दत्तत्वितिभूतबलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौ
गृहंप्रविश्यजपेत् शान्ताद्यथिवीशिवमन्तरिक्षंधौर्नैदेव्यभयंनोअस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्विशोनथापोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशान्तिः ३ ॥

आचाररत्नं

॥ ९९ ॥

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिहुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणोपित्यागापत्तोरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाक्यकरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिष्विद्रादिषुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याधत्नापिहरतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारं कुर्यादग्निस्मीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौ छत्राकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूचपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थी चक्राकारं
बलिहरेत् । पंचसेतेषु विप्राणां सुल्या चक्राकृतिर्भवेत् । बहूचानां नराकारो मुख्य इति कृष्णभट्टीये जयंतवृत्तौ नारायणवृत्तौ च । यत्तु व्यज
नाकारं बलिमापस्तंबाहरं तितत्रमूलं मृग्यम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्धृत्य बलीनश्चन्प्राणायामान्बडाचरेत् । स्वयमुद्धरणे चैव प्राजापत्यं समाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाह कात्यायनः—पिडवक्त्रपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोत्रविप्राभ्यं बुधुतथाश्वादिबलिभिन्नबलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायां कात्यायनः—वैश्वदेवं च पिथ्यं च बलिमशौविनिक्षिपेत् । शेषं भूतबलेर्विप्रस्य कत्वाकाकबलेः समम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेवबलेः शेषं नाश्रीयाद्ब्राह्मणो गृही । काकादिभ्यस्तु ते देयविभ्रभ्यो वा विशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्देहाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धं वापितृयज्ञः स्यात्पितृयो बलिर्थापिवेतिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोपिष
ल्युत्तरं काकबलेः पूर्वकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयं नित्यः सायं प्रातर्यथाविधि । एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुदिस्य यत्नतः । पूजयेदतिथिनित्यं नमस्येदर्थे च येति
कौर्मात् । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धं नित्यं त्वतिथिर्षणम् । क्रमेणानेन कर्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनं तथेति ज्ञानात्तात्परोक्तेः । अदत्त्वावायसबलिं नि
त्यश्राद्धं समाचरेदितिकाशीखंडाच्च । वसिष्ठेन तु मनुष्ययज्ञोत्तरं श्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानंतरं पितृभ्यो दद्यादिति ।
एतद्दल्युत्तरं श्रोत्रियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वनित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतौ तु देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनु

व्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति क्रम उक्तः । अपवर्गे तु सर्वत्र नित्यमेव प्रकीर्तितमिति शक्ता ता तपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति गोविंदराजः ।

अथ नित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः श्रुतिभावहन् । कात्यायनेन तर्पणेनापि नित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति । बौधायनोऽपि अपि वा अथ पत्न्याः पितृयज्ञ इति । अत्र तु ल्यवद्धि कल्प इति कर्कः । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति पितृबलिनित्यश्राद्धयोः समुच्चयः मनुमार्कण्डेयपुराणादिषु भूयो नित्यत्वावगतेरित्युक्तं मदनरत्ने । प्रयोगपारिजाते तु पितृबलैर्वपितृव्यर्थत्वात् नित्यश्राद्धस्य मनुष्यपितृव्यर्थत्वाद्दुभयोः समुच्चय उक्तः । तन्न । देवताभेदे मानाभावात् । नारायणवृत्तिकृत्सु बह्वृचनां पितृबलिनैव नित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्य नित्यश्राद्धं बलिश्च । श्राद्धाशक्तासु ह्युत्तान्नदानं बलिश्च । तदसंभवे बलिमात्रं उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्च कौर्भे—उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं समाहितः । वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपापादयेत् । पितृबले नित्यश्राद्धत्वे तत्र गोत्राद्युच्चारोऽपि भवति । येषां तु पितृबलौ स्वघापितृभ्य इति मंत्राभ्यां तेषां न गोत्राद्युच्चारः मंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धं च अमादौ प्रसंगसिद्धेः पृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सिध्यति । श्राद्धांतरे कृते न्यत्र नित्यत्वात् तत्र हापयेदिति हेमाद्रौ नागरखंडात् । यत्र द्रव्यकत्रैक्ये । अन्यत्र तदभावे । श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्धिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयमिति जाबालिस्मृतेश्च । त्रिस्थलीसेतौ तु—आमेन हेमावती र्थश्राद्धकृते नित्यश्राद्धं पृथक् । तस्य पक्कद्रव्यकत्वनिमित्तानुक्रमोदयमिति जाबालिस्मृतेश्च । त्रिस्थलीसेतौ तु—आमेन हेमावती नकरणे ज्ञेयमिहाहुर्भट्टपादाः । अथ दिवाकरणे लोपः रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीति विवचनां क्तिं तु प्रायश्चित्तमेवेत्युक्तं मदनरत्ने गोविंदगोविंदार्णवे प्रयोगपारिजाते च । अत्र केचित्—नित्यश्राद्धं रात्रावपि कार्यम् । दिवोदितानीत्यादि बृहन्नारदीयात् । रात्रौ प्रहरपर्यंतमित्यादि चंद्रोदये संग्रहाच्च । न चैवं दार्शिकाद्यपि रात्रौ सादिति वाच्यम् । तिथिसंबधित्वेन दिवा संबधित्वात् इत्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तन्न ।—संध्या रात्र्योर्न कर्त

व्यंश्राद्धंखलुविचक्षणैरिति विष्णवादि वचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदममावास्यादिति थिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात् । तस्याप्यपराह्नसंबंधित्वेन दिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमल्यद्वादश्यामपररात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्बलीयस्त्वाद्वातत्करणम् । यदुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेन्नदेशकालनियमोनास्तीति तदप्यपराह्ननियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्रसिपरम् । अतएवतीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदिति देवलोक्तावपराह्ननियमएवोक्तोनतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । शूलपाणिनातीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदिपर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतिश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यपत्तेः । यदुत्रिमुद्धृतुसायाह्नस्तत्रश्राद्धंविजयेदिति तन्नित्यश्राद्धपरम् । स्वकालातिक्रमेकुर्व्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेच्ययासोक्तेः । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । प्रतिनिधौनिषेधाप्रवृत्तेः । समुच्चयपक्षेस्थानापत्यभावाच्च । नित्यश्राद्धंशक्तस्याप्यनश्यादेरामेन । अनशिश्रप्रवासीचयस्यभार्यारजस्रला । आमश्राद्धंश्रकुर्वीतिमाससंवत्सरादतइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवग्रधानमित्याशाक्तैर्नमप्राप्तिरिति वाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिकेदेवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदद्याद्धुक्तेयत्स्वयमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्षद्रव्यकत्वनियमादितिपितामहोक्तेश्च । अतःप्रवासादावपिपक्षेनैवदम् । यदुस्मृत्यर्थसारे अन्ननियमोनास्तीति तदप्यन्यश्राद्धवद्भुतपक्वादिनियमोनास्तीत्येतत्परं नतुपकानियमपरम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तेहेमाद्रौचंद्रिकायांदिबोदासीयेच । आद्धेहेमाद्रौयमः—सर्षिडीकरणेनित्येनाधिमासंविजयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्वावन्मातृविसर्जनत् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंज्ञानं

शीतोदकेन च । अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च । ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमा तिलं घनम् । उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च । नैव कुर्यात्
सर्पिडांश्च मण्डपोद्वासनावधि । एतद्वर्षपर्यन्तमावश्यकमूर्ध्वकृताकृतम् । नित्यश्राद्धप्रक्रम्य—एवंसंवत्सरमित्युक्त्वाकृताकृतमत ऊर्ध्वमित्या
पस्तंबो चैरिति शूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तत्र । आपस्तंबोक्तनित्यश्राद्धस्यैतद्व्यताभेदेन स्पृश्यात्कनित्यश्राद्धभेदात् ।
नित्यक्रियापि वृणांतुं केचिद्विच्छंति सत्तमा इति मार्कण्डेयपुराणां नित्यश्राद्धे विकल्पः । सच पट्पुस्तपश्राद्धोत्तरं नित्यश्राद्धं नकार्यं श्राद्धोत्तरं तु कर्त
व्यमितिव्यवस्थित इति पितृभक्तिः श्रीदत्तः । नित्यश्राद्धाकारणेन दोषः करणेतु महाफलमिति कल्पतरुः । तत्र नित्यसंयोगविरोधात् 'फलाश्रव
णाच्च अकरणे प्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौ देवलः—अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् । द्विश्रतुर्वीयथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने । प्रत्य
हमनुष्ठानाशक्तौ मासे मासे तत्राप्यशक्तो वर्षमध्ये द्विश्रतुर्वीसकृद्वाकार्यमिति हेमाद्रिश्चंद्रिका च । नैदं नित्यश्राद्धपरम् । अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिशुद्धसेहं निर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांचयज्ञियमन्वहमिति मन्त्रैः । मात्स्ये—पूर्वार्धे तदेव । कन्याकुंभवृषस्यैककृष्णप
क्षेषु सर्वदेति । सकृदिति कन्यास्थार्कपरम् । अतः सर्वाभावासाश्राद्धाशक्तौ सर्वकृष्णपक्षेषु श्राद्धाशक्तौ चेदमिति श्राद्धशूलपाणिः । युक्तं चैतदेव ॥

अथ विधिः । न्यासः—नित्यश्राद्धे श्रंगधाद्यैर्द्विजानम्यर्च्यशक्तिः । सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्य भोजयेत् । नावाहनं स्वधा
कारं पिंडायौ करणादिकम् । ब्रह्मचर्यादि नियमो विश्वेदेवास्तथैव च । नित्यश्राद्धेत्यजेदतान्भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दद्यात्तु दक्षिणां शक्त्या नमस्करो
र्विसर्जयेत् । ब्रह्मचर्यभावे दातुं भोक्तोः भोक्तारं प्रति दातारं व्रतं तत्र न विद्यत इति देवलोक्तेः मात्स्ये—नित्यं तावत्प्रवक्ष्ये हर्मर्थावाहनवर्जितम् ।
अर्घ्यपात्रमेव निषिद्धं नार्घ्यदानम् । नैत्यके पितर एतद्वोर्ध्वमिति पाणि नैवार्घ्यं दद्यादिति गृह्यं तारादिति दिवोदासः । प्रचेताः—नामंत्रणं न होमश्च
नावाहनविसर्जने । न पिंडदानं न सुरां न्नित्ये कुर्याद्विज्ञोत्तमः । उपवेश्यासनं दत्त्वा संपूज्य कुसुमादिभिः । निर्दिश्य भोजयित्वा तु किंचिद्दत्त्वा विसर्ज

येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनेकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिआहहेमाद्रिः । आसनादित्वोक्तेर्नपाद्यमिति स एव । किंचिद्वेत्तिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजताम्रतंदुलाधान्यमेवच । नित्यश्राद्धेवपूजासर्वमेतददक्षिणमिति । यदपिन्ध्यासः—तदुषादुषुषंशेयदक्षिणापिंडवर्जितमिति । यदप्यपरार्कप्रचेताः—नावाहनशौकरणेनपिंडानांविसर्जनम् । अत्रुब्रज्योदक्षिणाचत्रिम्यश्रात्तिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्धिजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्यनित्यश्राद्धेभोजनं किंचतिथिकल्पमित्यर्थः । षण्मुल्याइतिदिवोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यद्येकंभोजयेद्धिप्रत्रीनुद्दिश्यपिटुस्तथा । छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्धिप्रत्रार्थंपांचयज्ञिके । शौनकः—आर्चन्नत्रजपेन्मंत्रंशवारंसंदाबुधः । नित्यश्राद्धंयदान्यूनकुंरुते नात्रसंशयः । नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिंहंतकारमथापिवा । असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानाम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्थत्वागायत्रीपठित्वाप्राञ्छुखोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीना वीथी सव्यंजान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवंविधानानित्य श्राद्धमहंकरिव्यइतिसंकल्प्य संकल्पोत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनांमातामहादीनांचेदमासनमितिद्विगुणमुग्रंशुशंवामतोदत्वागंधा दिदत्वामंडलेनिहितंभस्मादिनावेष्ट्यपरिविष्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यद्यथिवीतइतिपठित्वेदंविष्णुरितिपंचभिर्द्विजांगुष्ठंविधिनियेयवामेनपा णिनापात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमंत्रंयाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वधासंपद्यतांकव्यंनममेतित्यजेत् । एवंमाता महेभ्योपि । कल्पतरुरप्येवम् । त्रेधाविभज्यांत्रंयुभ्यंनमइतिविशेषमाह । इदमंत्रंतुभ्यस्वधेतिप्रत्येकंषड्भ्योनमःपितृभ्यइतिषड्भ्यःसष्टुद्वा लजेदितिश्रीदत्तः । गायत्रीमन्वितिजपित्वापोशनंदत्वागायत्रीपठित्वाभोजनोत्तरंतुसान्धुत्प्रेत्तराचमनंदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणादत्वाव

दत्त्वावासिर्जयेत् । भोक्तृभावेनोभिक्षवेगोभ्योवादद्यात् अग्नौजलेवाक्षिपेत् । दिवोदासीयेगृह्यांतरे—सहचेदश्रीयात्पूर्वमेवस्वधाक्षय्यं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंमनुष्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसत्रात् । नियुज्यैकमेकंवाश्रोत्रियंप्राञ्जुलं सदा । निवीतीतद्रतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तेः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्रायतिथिभोजनं मुख्यम् । यत्तथाज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंधिवांधवानितितदतिथेभोजनोत्तरमपिपंक्तौसत्त्वाद्योभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदिति वसिष्ठस्मृतौनित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या चारादर्शः । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइति दिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशाकैभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमप्नोतीतिवौधायनोक्तेः । तत्राशक्तौचंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्ध ल्यहतेत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतोपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमावश्यकम्—अतिथिगृह्णन्भ्येत्यस्यप्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशश्चससद्योहंतितत्कुलमितिमाधवीयेदेचलोक्तेः । विष्णुपुराणे—ततोगोदोहमात्रवैकालतिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्ववायेच्छया । अतिथितत्रसंप्राप्तपूजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—मुहूर्तस्याष्टमंभागमुद्गीक्ष्योद्धतिथिर्भवेत् । दूराच्चोपगतंश्रांतवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितविजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रतुनिवसन्नतिथि ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिविप्रसंगतिकतथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्धार्यायत्राययोपिच । शातातपः—अचितितमनाहूतदेशकाल उपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः । यमः—तिथिपूर्वस्वाः सर्वैत्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानंशेषानभ्यागतान्विदुः । व्रतीयतिवैकरात्रनिवसन्नृच्यतेऽतिथिः । आह्रहमाद्रौशातातपः—प्रियोवायदिवोद्धेभ्योमुखैः पंडितएववा । प्रासस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । चंद्रोदयेपादो—देशनामकुलं विधांपृष्टायोऽद्यं प्रयच्छति । नसतफलमावाप्तोदित्वास्वर्गनगच्छति । मनुः—
 ब्राह्मणस्य नत्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैश्यः शूद्रः सखाचैवज्ञातयो गुरोवच । यदित्वतिथिर्धर्मैणक्षत्रियोग्रहमात्रजेत् । सुक्तवत्सुचवि
 प्रेषुकामंतमपिभोजयेत् । वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुंबेतिथिर्धर्मिणौ । कामिच्छया नत्ववश्यं । कुटुंबेत्तद्वदितिगृहे नप्रवासादौ । आपस्तंबः—
 शूद्रमभ्यागतं कर्मणिनिजुंज्यादथास्मैदर्धांसावाराजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंत्रमाहपरा
 शरः—अतिथेऽमरदेहस्त्वसुत्तारार्थमिहागतः । संसारंपंकमंशंमासुच्छरस्वाधनाशन । अतिथिवहुत्वेविशेषमाहतुर्बोधायनशंखौ—ब्राह्मणक्ष
 त्रियवित्शूद्रानभ्यागतान्यथाशाक्त्यापूजयद्यदिचहूनांनशक्नुयोदेकस्मैगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतः स्याच्छ्रेत्रियस्तास्मादिति । आपस्तंबः—
 अतिथिनिराकृत्योपोष्यश्चोसूतेयथामनसंतर्पयित्वासंसाधयेदिति । संसाधयेत्प्रषयेत् । पराशरः—यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनाबुभौ ।
 तयोरन्नमदत्त्वात्सुक्त्वांचांद्रायणंचरेत् । दद्याच्चभिक्षात्रितयंपरित्राट्शूद्रह्यचारिणाम् । इच्छयावाततोदद्याद्धिभवेसत्यवारितम् । कौर्मै—भिक्षां
 चभिक्षवेदद्याद्धिविद्वद्ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाहव्यासः—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरोपोषकः । अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषडेतेभिक्षुकाःस्मृताः ।
 वैश्वदेवात्पूर्वमप्येतेपूज्याः । अकृतेवैश्वदेवेतुभिक्षुकेगृहमागते । वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यभिक्षांदत्त्वाविसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतंदोषशक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम् ।
 नतुभिक्षुकृतंदोषवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्यासोक्तेः । चंद्रोदयेशातातपः—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम् । पुष्कलानिचचत्वा
 रिहंतकारः प्रकीर्तितः । मदनरत्नेप्रकारांतरम्—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाअग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रंचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते । मयूरांडप्रमा
 णोग्रासइतिमिताक्षरा । गौतमस्तु—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुक्कुटांडाद्रामलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृत्यंतरे । शातातपेनप्रकारांतरमु

क्तम् । यावन्मात्राशनोवास्याद्धृताशीक्षातकोद्विजः । तस्यान्नस्यचंतुर्भागंहंतकारंविदुर्बुधाः । हंतकारादिदानंमनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यमितिकेचित् । मनुष्यभोजनाशक्तावित्यन्ये । ब्राह्मे—यःपात्रपूरणीभिक्षायित्यःसप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासौदुर्गतिमाप्नुयात् । व्यासः—यतिहस्तेजलदद्याद्भैक्षंदद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्षमेरुणातुल्यतज्जलसागरोपमम् । पाखंडेभ्योपिभिक्षांदद्यादित्युक्तंचंद्रोदयेब्राह्मे—तेभ्योदेयं गृहाद्बहिरिति । विष्णुः—भिक्षुकाभावेऽन्नंभ्योदद्यादशौवाक्षिपेदिति । प्रोपितभर्तृकायाःपराशरः—मार्गभोजनवेलायांभिक्षाःससा शपचवा । दत्वाशेषंमश्रीयात्सायंसाभृत्यैकैःसह ॥

अथगोत्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमितिमदनरत्ने । प्रभासखंडे—तुणान्नाद्यपरागावःकर्तव्याभक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वान्न यमाहार्कुर्वन्प्राप्तौतिदुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेनप्रत्यहंगोषुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नाशक्तौचंद्रोदयेब्रह्मांडे—सौरभेष्यःसर्वहिताः पवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेत्रासंगावस्रैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमत्रेणगवांश्रांसंसदैवहि । सदैवेत्युक्तेकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चायंनित्यइत्या चारादर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयीजगत्पूज्यादेवीविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयीश्रासमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयंकाम्यश्च—तृणोदकेनसंयुक्तयःप्रदद्याद्ब्रवाह्निकम् । कपिलाशतदानस्यफलंविद्यान्नसशयइतिचंद्रोदयेभविष्यात् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजसुराराम कृष्णभट्टसुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतावाचारत्नेपंचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । वसिष्ठः—वास्याभोजनगृहनेर्ह्यासूक्तिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—वालःसुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरक न्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनम् । कन्यात्रुवा । मनुविष्णू—सुवासिनीकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योग्रएवै

१ चतुर्थीशाम् । २ तेभ्योदद्याद्ब्रह्मात् । ३ इदंभोजनंशुक्लादिर्वर्गंभुक्तेपश्चादेकातेवियेय—दपत्यो शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्ययोक्तेः । आहारनिर्हारविहारयोगो सदैवसद्भिर्विजनेविधेयाइतिवचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अत्रप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं कित्तेषुमुक्तवस्तुस्वयंभुंजीतेत्यत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिव्रूमः । याज्ञवल्क्यः—बालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यां श्रद्धंपत्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवान् । शक्ताविदम् । तथाचमार्कडेये—कुडुबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवे सति । आचारादर्शोर्नांदिपुराणे—यतेद्ब्राह्मणपूर्वतुभोक्तुमन्नंसदागृही । पराशरः—एकद्वित्रिचतुर्विंशान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । शंखः—पंचाद्रोभोजनंक्षुर्याद्धूमोपात्रनिधायच । उपवासेनततुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिसेशुचौदेशेपादौप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्याद्रान्नोद्धेवंपंचाद्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायावहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रस विप्रःपंक्तिदूषकइतिचंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः । तस्माद्बहिरुपस्पृश्यआचातःप्रविशेद्गृहमित्याचारादर्शोब्राह्माच्च । यमः—आर्द्रपादस्तु भुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेत्रिपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । माधीयेमेधातिथिः—सौवर्णराजतेताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचाशत्पलिकंकांसंब्धधिकंभोजनायवै । गृहस्यैस्तुसदाकार्यमभावहेमरौप्ययोः । तत्रैवप्रचेताः—पलाद्द्विंशतिकात्रार्वागतऊर्ध्वयदृच्छया । चंद्रिकायांपैठीनसिः—एकएवतुयोभुङ्क्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजने चैवत्रिरात्रंफलमश्रुते । चत्वारितस्यवर्धतेआयुःप्रज्ञायशोबलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्द्विजः । वर्धतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोव लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रविधिर्गृहस्थेतरपरः । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्यमलाविले । पलाश

पद्मपत्रेषु गृहीशु कत्वैदवंचरेदिति पृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिः श्राद्धपरइत्यन्ये । ताम्रवपरां क्रै—सप्तम्यां नैव कुर्वाताम्रपात्रे च भोजनमिति तत्पूर्वो
 क्तनिषेधोपसंहारार्थं दोषाधिक्यार्थं वा । ताम्रवत्पैतलेपि निर्णयः । यद्यु—नायसान्यपिकायां णिपैतलानि न तु क्वचिदिति आह हेमाद्रौ चाराहं तस्य
 करणाच्छ्राद्धपरं । भिन्नदोषो न कांस्थे एव किंतु तत्र दोषाधिक्यम् । नकाण्णार्थसे न मृतपात्रे न भिन्नावकीर्णं इति हारीतोक्तेः । शूद्रभाजनभिन्नमा
 जनेशु कत्वोपवासो भिन्नकांस्थे त्रिरात्रमिति स्मृत्यर्थं साराच भिन्नदोषस्ताम्राद्यन्यपरः । ताम्रराजतसुवर्णशंखसुक्ताश्मस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति पै
 ठीनसिस्मृतेः । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजी भवेदूर्जेकांस्थस्याज्यप्रयत्नतः । तथा—योत्रतीक्रांस्याभोजीत्यान्नसत्रतफलं लभेत् ।
 ज्योतिर्निबंधे—भोज्यपात्रसुधासिधौ घट्येद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकाले भोजनमाचरेत् । सुधासिंधौ सोमे । स्मृतिरत्वाच
 ल्याम्—वह्नीपलाशपत्रेषु स्थलजेषु ष्करे तथा । गृहस्थस्तु न चाश्रीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणचरेत् । करेकर्पटके चैव आयसेताम्रभाजने । वटार्काश्चत्य
 पत्रेषु भुक्त्वाचांद्रायणचरेत् । चंद्रिकायां पैठीनसिः—वटार्काश्चत्यर्पणेषु कुभीतिदुकजेषु च । श्रीकामो नैव भुजीत व्रह्मवृक्षस्य मामिति । प्रचे
 आश्रये—वटार्काश्चत्यधवलसर्जभस्त्रातकीस्त्यजेत् । स्कांदेप्रभासखंडे शूद्रप्रकम्य—मध्यगवेन भुजीत व्रह्मवृक्षस्य मामिति । प्रचे
 ताः—मृन्मये पर्णपृष्ठे वा कार्पासे तांते तथा । नाश्रीयान्नपि वैश्वेव करेणंजलिनापि च । यस्तु न कदलीपत्रमिति हेमाद्रौ निषेधः सश्राद्धपरः ।
 वृसिंहांबुधिमहोद्भौ गोविदार्णवे च—करंजपिप्पलवटशकुंभ्यर्कतिदुकाः । एषांपत्रेषु नाश्रीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्ते
 पुत्रेषु तिर्यक्पत्रेषु च दारुजे । अजपीवह्मपत्रेषु शूद्रस्यूतेतदाहते । कटकैः सीवितेपत्रे तथा वेणुदलेन च । अत्रमूलमृग्यम् । चंद्रिकायां
 पुराणे—पालशेषु च पत्रेषु मध्यमेषु विशेषतः । यः करोत्यशनंतस्य प्राजापत्यं दिने दिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामि बन्धुपरस्थानं च शाश्वतम् । पत्रेषु
 भोक्तव्यं मासमेकानिरंतरम् । इति ॥

१ घट्येद्वासमाहरेत् । २ पर्णपत्रेषु ।

अथ भोजनेदिगादिनियमाः । यमः—प्राञ्चुमुखोन्नानिभुञ्जीतसूर्याभिमुखएवच । ब्राह्मे—प्राञ्चुखोदञ्चुखोवापिस्वाचांतोवाग्यतः
 शुचिः । भुञ्जीतान्नंचितोहंतर्जातुःसदानरः । यत्तुकौर्मे—योभुंकेवेष्टितशिरायश्चभुंकेउदञ्चुखः । सोपानत्कश्चयोभुंकेसर्वविधात्तदासुर
 मिति । तत्रविकल्पइतिकेचिद् । भोजनेउदञ्चुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्याचारादर्शः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्खटुहेनिलंनश्री
 यादुतरामुखइतिस्मृतिमंजयावचनात् । प्रयोगपारिजातोस्मृतिमंजर्याम्—पितरौजीवतौचेन्नाश्रीयादुतरामुखः । तयोस्तुजीव
 वानेकस्तथैवनियमःस्यतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनःप्रीतोभुञ्जीतनविदिञ्चुखः । मनुः—आयुष्यंप्राञ्चुखोभुंकेयशस्यंदक्षिणामुखः ।
 श्रियंप्रत्यञ्चुखोभुंकेऋतंभुंकेउदञ्चुखः । आयुषेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्नितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचिद् । यावज्जीवनियमः
 फलायविधीयतइत्यन्ये । कौर्मे—नातरिक्षेनचाकाशेनचेदेवालयदिषु । भुञ्जीतितिशेषः । हारीतः—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति ।
 वसिष्ठः—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादिदिशेषः । भुविकेवलयाम् । अतएवापस्तंबः—नवाविभुञ्जीतकृतभूमौतु
 भुञ्जीतेति । कृतत्वंनावोमृत्यक्षेपेणेतिकल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नेब्राह्मे—अकृत्वामंडल्येतुभुञ्जेतेऽधमयोनय । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरंलयन्नस्यतद्वलम् । तत्रैवशंखः—
 आदित्यावसवोरुद्राब्रह्माचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवतितस्मात्सुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंद्विजात्रयस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु । मंडलकृतिवैश्य
 सशुद्धस्याशुक्षणंस्मृतम् । मदनपारिजातेव्यासः—चतुरस्रत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिषुमंडलम् ।
 तत्रैवब्राह्मे—मंडलगोमयेनस्यादथवागौरमृत्स्त्रया । आचारादर्शौधौधायनः—मस्मनवारिणावापिकारेयमंडलंततः । अग्निस्मृतौ—
 नासंदीभोजनेशस्ताविप्राणांतुकदाचन । यत्सुस्मृत्यर्थसारे—प्राणाहुत्सूर्ध्वमुत्क्षिप्यापात्रंयत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविग्रहणादि

१ आसदीलौहत्रिपदसुपवेशनदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तुक्त्वादौकचिद्वेस्मनिसकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषं तु भक्षयेत्सांकराद्भयादिति ब्राह्मोक्तेः । आसंदी आपत्परोतिमदन
रत्ने । श्राद्धे आसंदी निषेधो हेमाद्रौ ब्राह्मणे—पिब्येकर्मणि सुंजानो भूमेः पात्रं न चालयेत् ॥ स्पृश्यर्थे सारे—न्यत्रिकायां यतिर्द्वितीया ब्रह्मचारी वि
ध्वा सुंजीतेति ।

भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायंप्रातराशयेव स्यादिति । गौतमः—सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिदन्सुंजीतेति । प्रातः
शब्दः पचमभागपरः । सायंशब्दो घटिकात्रयोर्ध्वरात्रिपरः । चत्वार्यैतानि कर्मणि संख्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मेशु नं निद्रां स्वाध्यायं च चतु
र्थकमिति शातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विंशतमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहन्यतथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहरया मां तं इति छंदोगपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धं प्रहरानुज्ञा आपद्धिपया । निशायाः प्रथमे यो भोजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायो भोजनप्रोक्तवर्जयित्वा महा निशा मिति
शौनकोक्तेः । महानिशाशब्देन यामद्वयमुच्यत इत्युक्तं प्राक् । दिवाचनभोजनद्वयम् । सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नांतरा भोजनं क्षुधादिशिशोत्रसमो विधिरिति यमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्य नायनियमः । अतरानिषेधा देवरात्रावपि भोजनद्वयं । अत
एवापस्तंबेन हरदत्तेन च द्विभोजनविधिः परिसख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरतन्मते द्वितीयभोजननावश्यकम् । चिज्ञानेश्वरेण तु द्विभु
जीयादेवेति नियमविधित्वोक्तेः शक्तस्य द्विभोजनमावश्यकम् । अथ तौ तु यात्किंचिदल्पमक्षयम् । औपवस्तमेवैका
लांतरे भोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तं उपवासस्तुल्यमिति हरदत्तः । तदशक्तौ अद्विर्वासायमिति बौधायनोक्तं ज्ञेयम् ।
नांतरेति फलभूलान्यपरम् । दिवाचनान्तरा भुजीतान्यत्र भूलफलेभ्य इत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शे तु द्विंशतनियमः प्राणाग्निहोत्रमा
त्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरंतिवाचस्पत्ये । साग्निब्रह्मचारिणोऽनुनद्विभोजननियमः । आहिताग्निनङ्गा

श्रब्रह्मचारीचतेत्रयः । अशंतएवसिध्यंतिनैषांसिद्धिरनशतामित्यपरार्केवसिष्टस्मृततेः । ब्रह्मचारीतु उपकुर्वाणकोनैष्टिकश्च । अनङ्गुत्प देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यतु—ब्रह्मचारिणःसायंप्रातर्भिक्षेथाइतिनियमःसभिक्षायाएवर्नभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनशंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णभवेत्तुसइत्यपरार्केबौधायनोक्तेरुपवाससादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोसुपवासत्वा भावाच्चानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाधिः । अनग्रयस्तुयेविप्रास्तोषांश्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादनैस्तथावृपेतिमदनरत्नेभविष्योक्तेः । अपरार्केबौधायनः—प्राणौग्निहोत्रमंत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । त्रेताग्निहोत्रमंत्रांस्तुद्रव्यालोभेयथाजपेत् । बृहस्पतिः—दिवानिद्रापराशंचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिषतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धमुक्चैवसर्वमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौब्यासः—आदिलेहनिस्कंतावसितैकादशीर्गृहे । व्यतीपतेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपरार्के—अयनेरविसंक्रांतौरविवारेचपर्वसु । मृताहेजन्मादिवसेनकुर्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौकौर्मे—शाकंभांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यंबुपानंचदशम्यांसससत्यजेत् । क्वचिद्धतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः कास्यैकादशीव्रते । सायमांधंतयोरह्नोःसायंप्रातश्चर्मार्धमे । उपवासफलप्रोपुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधवकालादर्शनिर्णयामृतादयः । चंद्रिकायांतुनिलेपिफलसत्वाच्चित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्यातावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरात्रंमुजिवर्जितइतिमाघ वीथेब्रह्मचैववर्तात् । मृताष्टम्योर्दिवासुक्त्वारात्रौसुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंमुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी चदर्शोऽथराकारविसंक्रमश्चेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशयोःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनेत्युक्तं

१ भोजनचतुवारवारम् । २ तपोरुपत्वाभावादितिपाठ । ३ प्राणायव्याहेत्यादय प्राणाग्निहोत्रमत्रा । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादश्यो । ६ एकादश्या ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दश्यानेर्त्तकार्थमेकभक्तचेति । अत्रकोचिदुपवासात्पूर्वदिनेदशम्यल्पत्वेदशमीमध्यएवभोजनकार्यम् । एकादश्यांनसुंजीतेत्येकादश्यांभोजननिषेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्मकालमात्रमपेक्षतइतिन्यायाच्चेत्याहुः । तत्र । दशम्यामेकभक्तस्तुभांसमैथुनवर्जितइतिचंद्रिकायांदेचलेनमध्याह्नकालिकैकभक्तप्रतविधानाद्विधिस्पष्टेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकर्षकाभावाच्च । नचायंनप्रतविधिःकितुपुनर्भोजननिषेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकल्पनेभानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाद्यप्राप्तिप्रसंगात् । सर्वत्रैकभक्तादौतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगं संकोचेभानाभावात् । प्रयोगपारिजातेदेवलः—श्राद्धंकृत्वानुयोमर्त्योचमुक्तेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णतिकव्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोयदानिलयःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंतदाक्षुर्यादाप्रायपितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्रासेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिप्रेत्यितृसेवितमितिकाल्यायनोक्तेस्तेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदंजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावप्राणम् । हेमाद्रिस्तु—चतुर्दश्यांयदचैवश्राद्धंनैमित्तिकं तथा । उपवासंतदाक्षुर्यादाप्रायपितृसेवितमितिप्रभासखंडाच्छिवरात्रावप्यवप्राणम् । एवचयस्मिन्नपुपवासैकृतेपुण्यं त्यक्तेमहत्पापंतत्रावप्राणम् । यत्रद्वयमप्यल्पंतत्रायाचितमेकभक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धंकथचिद्यदिजायते । उपवासैश्वमेवाख्यराजसूयमयाचिते । वाजपेयंलभेद्भोक्ताएकभक्तेऽधिहोत्रमितिप्रभासखंडादित्याह ॥

अथभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमद्यादनापदि । कदर्यवद्धचौराणांक्लीबंगवतारिणाम् । वैणामिशस्तावृध्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशुद्धः । शुद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नहोमार्थसच्छूद्रस्यगृहेगृहेइतिब्राह्मादितिदोडरानंदः । तत्र । राजान्नतेजआदत्तेशुद्रान्नब्रह्मवर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयश्चश्चर्मावकर्तितनः । सुक्त्वायोन्यतमस्यान्नमत्याक्षपणंयहमिति

मन्त्रैः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ मृत्यान्सकदर्यइति स्थितः । बद्धो वाचा निगडैश्च । गणोत्रा विभक्तमिद्वानाम् । अन्यथा तोषामपि स्वान्नामक्षणापत्तेः । चिकित्सका तु रुक्नुद्ध्रंशुलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोऽपतितत्राल्यादां भिकोच्छिष्टभोजिनाम् । अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मारंतु वायश्च वृत्तिनाम् । नृशंसराजराजकहतद्वधजीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवैश्वनाम् । पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवंदिनाम् । एषामन्नं भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा । क्रूरो भयानकः । उग्रः क्रूरकर्मतिमिताक्षरा । राजन्याच्छूद्राया सुत्यन्नइति मदनरत्ने । शंखः—भीतावगीतरुदितक्रंदितावद्युष्टपरिशुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदिति मदनरत्ने । यमः—स्वसुताग्रंतुयो मुक्तेसमुक्तेषु प्रथिवीमलम् । तत्रैव चिष्णुपुराणे—विष्णुजामातरं मत्वा तस्य कोपं न कारयेत् । अग्रजायां तु कन्यायां नाश्रीयात्सवैगृहे । मनुः—उग्राग्रं सूतिकाग्रं च पर्याचांतमनिर्देशम् । नाद्याच्छूद्रस्य पकाग्रं विद्वानश्राद्धिको द्विजः । आददीताममेवास्मादवृत्तवेकरात्रिकम् । सूतिकाग्रं सूतिकासुद्विश्य पक्वं । पर्याचांतमुत्तराचमनोत्तरं पात्रस्थितम् । पार्श्वीचांतमिति पाठे पंक्तिस्थे उत्थिते स्वपात्रस्थमपि न भक्ष्यम् ॥

निषिद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । दौनिकः—अराइव जेपेन्मंत्रं दशवारं न संशयः । सीमंते च यदा मुक्ते मुच्यते कलुषात्तदा । उषासानक्ता सूक्तंतु जपेद्दशजलेपि वा । प्रमादाद्यस्ततो मुक्ते सूक्तकाग्रमकल्मषम् । अविष्टः प्रजपेन्मंत्रं शतवारं शिवा लये । सूतकाग्रं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । पर्जन्यवातावर्गं शतवारं जपेज्जले । सूतकस्य गृहे मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । इन्द्रो अश्रायि मंत्रं च अयुतं चैत्रकल्मषम् । ज्ञानतो ज्ञानतः स्पृष्ट्वा सुक्तिकाले जस्वलात् । इदं नमोजेपेन्मंत्रं सहस्रं चैत्रदुष्कृतम् । ज्ञानतो ज्ञानतो दृष्ट्वा सुक्तिकाले जस्त्रियाः । अग्निमा जपेन्मंत्रं दशकृत्वो विशेषतः । अंत्यजानां ध्वनिं श्रुत्वा पश्चाद्मुक्ते न कल्मषम् । अज्येष्टा सो जेपेन्मंत्रं दशवारं न कल्मषम् । श्वानादिदर्शनं कृत्वा पश्चाद्मुक्ते यदा तदा । आयेतस्थुर्जेपेन्मंत्रं दशवैविष्णुमंदिरं । हस्तदंतं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । ते अज्येष्टा जेपेन्मंत्रं शतं विद्यालये सदा । दिवा द्विर्भोजं न कृत्वा तस्मान्मुच्येत कल्म-

षात् । हयोऽनप्रजपेन्मंत्रशतवारं जले तथा । रात्रौ द्विभोजनं कृत्वा कल्मषाच्च प्रमुच्यते । तं सुमेधजपेन्मंत्रशतवारं शिवा लये । अष्टम्यां वाचतुर्दश्यां दि
 वा मुक्तेन किल्बिषम् । सहिद्धरो जपेन्मंत्रशतं वै विष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रे मुक्तेयदिकपातकम् । आपःशृणीतमंत्रं च शतवारं न किल्बिषम् ।
 रात्रौ सुक्त्वा वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु । अथाइव जपेन्मंत्रं दशवारं जले पिवा । नित्याश्राद्धे यदा मुक्ते तदा पापात् प्रमुच्यते । मयोभूश्च जपेत्सूक्तं वृषो
 त्सर्गैरौद्रकम् । सुक्त्वा यदि विनश्ये तं विशद्वारं जले तदा । त्वेषंण जपेन्मंत्रं दशवै विष्णुमंदिरे । व्यतीपाते यदा मुक्ते तदा दोषा द्विसुच्यते ।
 आप्याथ स्वजपेन्मंत्रं दशलक्षं शिवा लये । सूर्यग्रेहयदा मुक्ते तदा पापात् प्रमुच्यते । अराइव जपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । बहवश्चैकपात्रेषु मुजते तन्न-
 कल्मषम् । अग्नेमरुद्धिर्मंत्रं च शतसंख्यं जपेद्यदि । मुंजते सह पात्रेषु बहवो ब्राह्मचारिणः । मानस्तोके जपेन्मंत्रं शतवारं न किल्बिषम् । प्रमादाज्ज्ञान
 तो मुक्ते गणान्तं तु यदा तदा । यज्ञायज्ञा जपेत्सूक्तं एकरात्रं जले पिवा । गणकान्तं यदा मुक्ते तदा पापात् प्रमुच्यते । अच्छानइद्रसूक्तं तु एकवारं जले जपेत् ।
 विधुरात्रं यदा मुक्ते तदा पापात् प्रमुच्यते । ईले अग्निजपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । पंचयज्ञविहीनस्य गृहे मुक्ते न पातकम् । किमंगत्वा जपेन्मंत्रं मयुतं
 वै जले सुधीः । ज्ञानतोऽपि यदा मुक्ते कुष्ठात्रं चेन्न पातकम् । सत्येनोत्तमितामंत्रं जपेद्विष्णवा लये यदा । उच्छिद्ये तु यदा मुक्ते तदा मुच्येत किल्बिषात्
 सहस्रवारं गायत्री व्याहृतीभिः ससंपुटम् । किल्बिषान्नं यदा मुक्ते दोषो नास्ति तदा जपेत् । इति ।

शूद्रादेर्ग्राह्यवस्तूनि । अपराकैः सुमंतुः—गोरसंचवसंकुंश्चैतिलं पिण्याकमेव च । अर्पणान्मक्षयेच्छूद्राच्चान्यत्पयसाकृतम् ।
 तथा—कंदुपकं खेहपकंपायसं दधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नाभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् । तत्रैव कौर्मै—कंदुपकानितैलेन पायसं दधिसक्तवः ।
 द्विजैरिति भोज्यानि शूद्रैरेव कृतान्यपि । मदनरत्नैर्गिराः—मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरं माज्यं मथौषधम् । गुडोरसस्तथोदश्विज्ञो ज्ञान्येता

१ दृत्पक्कान्यपूदादीनि.

निनित्यशः । अमृतंचारनालंचकंदुकाःसक्तवस्तिलाः । सक्तुपदमनाद्रूपकस्योपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे यत्तुविन्यस्तंदुग्धयच्छतिनित्यशः । पात्रांतरेणतद्वाह्यशूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंवायदिवादधि । -निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतद पिस्मृतम् । तच्चप्रोक्ष्यग्राह्यमितिशूलपाणिः ।

निषिद्धान्नादीनि । अपराकेशातातपः—गोकारुकंदुशालायतैलयंत्रेशुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीषुचानंतरेषुच । कंदुपक्वादिकलौनिषिद्धम् । एतानिलोकगुह्यर्थकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंबुधैरितितत्रैवशातातपोक्तेः । शंखः—नापणीयान्नमद्यादिति । सएव—अपूषाःसक्तवोधानास्तकंदधिदृष्टंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । शूलपाणौ शातातपः—दृत्तैलंपयःक्षीरंतथैवेथुरसोगुडः । शूद्रभांडस्थितंतक्रंतथामधुनदुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुपानीयंशूद्रविदक्षत्रजन्मनाम् । पेयंतदपिप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैवजाबालोक्तेः । शंखः—दृत्तदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोषइति । यान्नवरक्तयः—अनर्चितंवृथामांसकेशकीटसमन्वितम् । सुक्तंपयुषितोच्छिष्टंश्चस्पृष्टंपतितोक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंशुष्टंपर्यायान्नचवर्जयेत् । गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्यभेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नभात्मानइत्यात्मार्यमन्नमात्रपाकस्य निषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरथोच्छिष्टंकलौसुंजन्भवेत्सुखीतिचंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुरित्यप्येके । इति आपस्तांबस्मृतेश्च शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्रीयान्नद्धिःपक्वंनशुक्लंनपथुषितमन्यत्रागषाडवक्तुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेश्चइतिशंखोक्तेः । यस्यान्नस्यकैकेनपाकेननस्वरूपसिद्धिस्तद्धिःपक्वमपिभोज्यमितिमदनरत्नेआह्दहेमाद्रौच । एतेनयच्छकादिसंकारार्थजीरकादिसंस्कारेणयत्पुनःपच्यतेतत्पुनःपक्वमितिमदनरिजातोक्तिःपरास्ता । पाकादावेवसंस्कारेषुनर्नसंस्कारः । यस्तुव्यंजनादेरात्मविनिगमार्थपु

नःसंस्कारःसर्ववर्षेणैवेतिमदनपारिजातः । अन्यदीयंस्वीयत्वेनदत्तंपर्यायान्नम् । ज्ञातात्तपः—केशकीटशुनास्पृष्टवायसोपहतंचयत् ।
 क्लीबाभिश्चस्तपितैःसुतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टंचस्याधदन्नंतुतस्यनिष्कृतिरुच्यते । अम्युक्ष्यकिंचिदुद्धृत्यतद्दुंजीतविशेषतः । भस्मनावापिसंस्पृ
 श्यसंस्पृशेदुल्लुकेनच । सुवर्णरजताभ्यांवाभोज्यन्नात्रातमजेनवा । स्पृष्टमित्युक्तेःसहंपाकेअभोज्यं । नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमितिगौतमोक्तेः
 हारीतः—पिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघातेकांचनभस्मरजतात्प्रवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदंतांनमन्यतमेनाद्भिःसस्पृष्टमन्नंश्रोक्षणपर्यधिकरणादित्यद
 र्शनाच्छुद्धमिति । मनुः—पक्षिजग्धंगवाघ्रातमधूतमवक्षुतम् । दूषितंकेशकीटैश्चमृत्प्रक्षेपेणशुध्यतीति । जमदग्निः—शृतान्नंद्रोणमात्रं
 तुश्वकाकाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात्प्रोक्षणात्तत्रशोधनम् । माधवीयेसंवर्तः—विडालमूपिकोच्छिष्टेपंचगव्यंपिवेद्विजः । तत्रैव
 उच्छनाः—ब्राह्मणोच्छिष्टेप्राणायामशतमितियाज्ञवल्क्यः । अन्नंपर्युषितंभोज्यंसेहात्तंचिरसस्थितम् । असेहाअपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
 चिरस्थितमविकृतंचेत् । पर्युषितःशाकोपिभोज्यइतिहरदत्तः । कल्पतरुरीयमः—अपूपाश्चकरंभश्चधानावटकसक्तवः । शाकमांसमपूंपंच
 संपूंकृसरमेवच । यवांगंपायसंचैवयज्ञान्यत्सेहसंयुतम् । सर्वपर्युषितभोज्यशुष्कचेत्परिवर्जयेत् । मिताक्षरायांयावकमप्युक्तम् ।

पलांद्वादिनिपिद्धवर्गः । भविष्ये—लशुनंगुंजनंचैवपलांडुकवकानिच । द्रुताकनालिकालालुजानीयाञ्जातिदूषकम् । गुंजनंलशुना
 कारकंदविशेषइतिमिताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयंचूर्णगायकाःकंठशुद्धार्थमक्षयंतितानिपत्राणि । मूलविशेषोगाजरापरपर्यायइति
 माधवोहेमाद्रिश्च । तन्न । हेमाद्रावेवब्रह्मांडे—गुंजनंचुक्रिकांचैवगाजरंजीरकंतथेति । श्राद्धेगुंजनभिन्नगाजरनिषेधात् । गुंजनो

यवनेष्ट्रपलांडोर्देशजातयइतिसुश्रुतोक्तेरगिनगार्गुंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषवगुंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम
 प्येवम् । राजनिघंटौ—सोनोहिमहाकंदोगुंजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्ट्रोविलोहितः । गुंजनस्यमधुरंकडुकंदंनालमप्युपदिश
 तिकषायम् । पत्रशश्चयशुश्रुतिक्तंसूरयोलवणमस्थिवदंति । गार्गण्डिमूलंचपीतकंदःसुमूलकम् । स्वादुमूलसुपीतंचनागरंपीतमूलकम् ।
 गार्गंमधुरंरुच्यंकिंचित्कडुकफापहम् । आध्मानकृमिशूलघंदाहपित्ततृषापहम् । यत्तुसारसंग्रहे—गुंजनपीतकंचान्यत्स्थौणेयंरक्तपित्त
 लम् । गुंजनंशीतलंग्राहिदाहमांधविषापहम् । तद्दीजंवीर्यदंश्रेष्ठमुष्णगर्भहरंपरमिति । तन्न । गार्गरेगुंजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके—
 गुंजनंशिविमूलंचयवनेष्टंचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदकंदंङ्डीरमोदकम् । गुंजनंकटुरुष्णंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यदुर्गधि
 गुल्मनाशनम् । मदनचिनोदेपि—गुंजनःपित्तलोयाहीतीक्ष्णोष्णोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यःसूक्ष्मनालःपलांडुना । तथागुंजनो
 योमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दःकर्कशःस्याद्गुंजनोगार्गस्तथा । गुंजनःकडुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णोदीपनो
 लघुः । संग्राहीरक्तपित्ताशौग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगुंजनेगार्गर्जनांतर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतंगुंधुग्धयुतंदधिवचनभोज्यम् ।
 विनायकशांतौवलिदानेब्राह्मणस्यसुरामांसस्थानेतादृशयोस्तयोस्तुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकंमातृमूलंचश्वेतस्तौचसूरौ । च
 त्वार्यभोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रमूलिका । मातृमूलंमाह्णीमूलमितिप्रसिद्धम् । कल्पतरुरौब्राह्मे—राजमाषाःस्थूलमुद्रास्तथावृषकवासकौ ।
 मसुराःतशुष्णाश्चकुसूलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यभक्ष्याणिनचेदयानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नयेचान्येना
 श्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबंधः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । शूलपाणौदेवलः—कुर्विदांश्वेतंतृतांकंकुम्भांडंचनभक्षयेत् । कुर्विदा

षोडशः । तत्रैव हारीतः—श्लेष्मातकप्राशनसांतपनमिति । अपराकंहारीतः—कुसुमं श्वेतवृताकुंभांडचविवर्जयेत् । हेमाद्रौ चिष्णुः—
 वर्जयेच्छ्वेतवृताकमलाबुवर्तुल्यजेत् । श्वेतोक्तेः कृष्णवृताकस्यानिषेधे इति कल्पतरौ मदनरत्ने माधवीश्रेयः । स्मृत्यर्थसारेपि—धुद्रश्वेत
 कटकघृताकानिवर्जयेदिति । तत्रैव—यतिव्रतियांसदालाडुशिशुघ्रंताकानिजातिमात्रेणवर्जयतीति । व्रतहेमाद्राचप्रिपुराणे—व्रतंप्रक्र
 म्य—कूभांडालाबुवार्ताकपालकीज्योत्स्निकास्यजेत् । मदनरत्नेपैठीनसिः—नलिकायौतकुसुंभाश्मत्काश्चेतिगाकानामभोज्याइति ।
 नलिकाकलविकेतिशूलपाणिः । तत्रैवकौर्म—गृजनंकिशुकचैवकडरचतयैवच । उदुंवरमलाबुचजघ्वापततवैद्विजः । अलाबुवर्तुलः ।
 पूर्वोक्तविष्णुस्मृतेः । स्मृत्यर्थसारेष्वेवम् । हारीतः—नवटुल्लशाश्वत्थदधित्यमातुल्लिगानिभक्षयेदिति । दधित्यं कपित्थम् । तत्रैवचतु
 माधवीयेवृहद्यमः—नलिकानालिकेरीचश्लेष्मातकफलानिच । भूतृणंशिशुकचैर्बटांककनकतथा । वज्रयेदितिगोपः । तत्रैवचतु
 र्विंशतिमते—तृणराजफलवल्लीशुकत्वाचांद्रचरेद्विजः । कदमूलफलादीनिअज्ञालोपवसेतथा । याज्ञवल्क्यः—देवतार्थहविःशिशु
 लोहितव्रश्चानांस्तथा । लोहितपदमुभयत्रान्विनम् । तेनरक्तशिशुर्निषिद्धइतिमाधवः । स्मृत्यर्थसारेष्वेवम् । विद्वज्जानितदुलीयादीनिनि
 षिद्धानि । विद्वानांफलानिभक्ष्याणीत्याहचौघायनः—अमथ्येषुचयेष्वृषाउसाःपुष्पफलोपगाः । तेषामपिनदुष्यंतिपुष्पाणिचफलानिच ।
 तथाचौशानाः—नलिकाशणछत्राककुसुमालाबुविङ्गवान् । कुभीककेबुघ्रंताककोविदारांश्ववर्जयेत् । तथाकालप्ररूढानिपुष्पाणिचफलानिच ।
 देवलः—नवीजान्युपसुंजीतरोगापदस्यतेबुधः । वीजानिकूभांडसेस्युकल्पतरौमदनरत्नेच । वज्र्यांनुवृत्तौशंखः—कुनवीकुष्टि
 ससृष्टमिति । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—आज्यपात्रोस्थितंक्रमधुमिश्रतुयद्भुतम् । ताम्रपात्रस्थितक्षीरं त्रपुसर्पिःसुरासमम् । आर्द्रकसगुडंमधसै

१ खट्वाकछत्राक । कनकधत्पूरविलवा ।

क्ष्वंपदरं तथा । नारिकेलसंकास्येदधासमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अभोज्यंस्वोच्छिद्योपहतं वसनकेशकीटोपहतं चेति । स्वोच्छिद्यं स्वमुक्तशि
'धृत्यक्तं । वसनं परिहितमिति मदनरत्ने । सुमंतुः—ध्रुतवचोभिहतमदधिपर्युषितं श्वांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्राहिरण्योदकैः स्पृष्टादिति ।
वचोभिहतं तात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितं पर्युषितमित्यर्थः । श्वांडालदृष्टं भोज्यमन्नांतराभावाद् इति मदन
रत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौ यमः—लघुनंगुंजनंचैव विलयः संमुखं तथा । विलयो घृतकिट्टम् । संमुखं घृतफेनस्तन्मंडश्च । विष्णुपुराणे—
भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर । स्कांदे—दृताकंबुहतीचैव दग्धमन्नं मसूरिका । यस्योदरे प्रवर्तते तस्य दूरतरोहरिः । अलाबुंभक्षयेद्य
स्तु दग्धमन्नकलंबिकाम् । सनिलं ज्ञः कथं ब्रूते पूजयामि जनार्दनम् । स्कांदे—शिरःकपालमंत्राणि न खचर्मतिलानि च । एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्या
दिषु वर्जयेत् । चर्मपदेन मसूरिका उच्यते इति कालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिचिलासेयामले—यत्र मद्यतथामांसं तथा वृंताकमू
लकौ । निवेदयेन्नैव तत्र हरैरैकांतिकीरतिः । भारते—तिलान्भृष्टाद्यत्राश्रीयात्तथास्यायुर्नरिष्यति । गौतमः—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्या
कमथितप्रभृतीनिनाश्रीयादिति । मथितं जलं विना लोडितं दधीति मदनरत्ने । आमिषं पाद्रेको कर्तिकमाहात्म्ये—ग्राण्यंगमामिषंचूर्णेफले
जंबीरमामिषम् । धान्ये मसूरिकात्रोक्ता ब्रह्मंपर्युषितं तथा । गोकान्जिकंचमहिषीदुग्धादिचतथा मिषम् । द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा ।
ताम्रपात्रस्थितंगव्यं जलं पल्लसंभवम् । आत्मार्थपाचितं चान्नमामिषंतस्सृतं बुधैः । नचदं प्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापितद्ब्रह्मेवाध
काभावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनं घृतान्मंडं पीयूषमथवाद्रंगोः । सगुडं परिचाकंतु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णतकमपेयं च नष्टस्वादुचफेनवत् ।
गुडमरीचयुक्तं पर्युषितं दधि च नभक्षयेत् । दीर्णस्फुटितम् । हारीतः—नरजस्वलादातं न कुद्ध्यानमलवद्वाससानापरया द्वारापन्नमिति ।
यान्नवलक्यः—वृथाकृसरसंयावपायसापूपशशकुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मने इत्यनेन निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो वाधिव्यर्थ इति मदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्देशायोगोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफंतथा । आविकसंधिनीक्षीरं विवत्सायाश्रगोःपयः । गोत्रहणमजामहिब्योरुपलक्षणम् । गोमहिब्य
जानामनिर्देशानापयोनपयमिति वसिष्ठोक्तैरिति मदनरत्ने । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामिति वद्रोग्रहणे सिद्धेपुनर्गोत्रहणमजामहिब्यो
व्यपत्ययोःपयसोनिषेधार्थमिति मेघातिथिः ।

जानामनिर्देशानापयोनपयमिति वसिष्ठोक्तैरिति मदनरत्ने । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामिति वद्रोग्रहणे सिद्धेपुनर्गोत्रहणमजामहिब्यो
व्यपत्ययोःपयसोनिषेधार्थमिति मेघातिथिः ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—मदनरत्नेगिराः—जन्मप्रभृतिसस्कारेवाल्स्यान्नस्यभोजने । असपिडैनभोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः ।
नारीप्रथमगर्भेषुमुक्त्वाचांद्रायणचरेत् । पराशरमाधव्यीधेयौम्यः—ब्रह्मिदनेचसोमचसीमतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेमुक्त्वा
चांद्रायणचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राड्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंमुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येपुतुसस्कारेषूपवासेन
शुद्ध्यति । चंद्रिकायाम्—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युषितचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टचमुक्त्वाचांद्रायणचरेत् । आचारदर्पणे—मानुवारे
तथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यारविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः ।
अमावास्यापितृश्राद्धसंक्रांतौपारणेतथा । परान्नैवभोक्तव्यस्यान्नतसतत्फलम् । हेमाद्रौ—दिवादधित्यवानासुरात्रौचदधिसक्तुपु ।
श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीनिल्यमेवकृताल्या । काशीखंडे—नदिवोद्धृतसारचमक्षयेद्दिविनोनिशि । स्कांदे—रात्रौदिविनभोक्तव्यदिवान्न
वनीतकम् । यमः—नभिन्नभांडेभुजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । भारतेष्वेवम् । आचारादर्शेऽल्लुहारीतः—पृथग्यानपुनर्दान
मांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनशुष्णंचसप्तसक्तुवर्जयेत् । सक्तनुंदिनक्षयइतिभारतेशतपथाच्च । सुमंतुः—कूर्मांडवृहतीचैवतरुणां
मूलकंतथा । श्रीफलचकलिगंचवात्रीप्रतिपदादिसु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुवरफलचैत्रतिलानपितथैवच । यदीच्छे
त्स्वर्गगमनमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । रत्नमालायाम्—कूर्मांडमातुलिगचपटोळंवृहतीफलम् । श्रीफलपितुमंदंचधात्रीपक्षादितस्त्वजेत् ।

नालिकेरंशिरःश्रोतकंपालंतुंबुकंस्मृतम् । अंत्राणिनलिकाशाकंनखानिग्रामशिंविकाः । चर्माल्यंपोइकाशाकंवृताकंतिलमुच्यतइति । धर्मसारे—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । गौडनिंबधे—रविवारेचसंक्रांतौषुष्ट्यावससमीतियौ । आरोग्यकामस्तुनरोनिवपन्नंनभक्षयेत् । भारतेदानधर्मे—आज्याहुतिविनाचैवयत्किचित्परिविष्यते । दुराचरैश्चयद्भुक्तंभागंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । चंद्रोदयेंगिराः—नीलक्तेनवक्षेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनभुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । वैद्यः—भक्ष्यंचदक्षिणेपाश्वेप्येलेह्यंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिप्रत्यक्षंलवणंतथा । सृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । हेमाद्रौयमः—एकेनपाणिनादत्तंशुद्धादत्तंचयद्भवेत् । पैठीनसिः—लवणंव्यंजनंचैवघृततैलतथैवच । लेह्यंपयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । एतदपवादःस्मृतिरत्नावल्याम्—अपक्वंहेहपक्वंचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किचिदितरद्भक्ष्यंदर्व्यादेयंतुयत्नतः । कल्पतरौभविष्ये—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्ठासमभुङ्क्तेदाताचनरकंभ्रजेत् । मात्स्येपि—उभाभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । मनुः—दर्व्यादेयंशुतान्नंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयच्चपक्वान्नयोदर्व्यादातुमिच्छति । समूणहासुरापश्चसस्तेनोगुरुस्तल्पगः । काशीखंडे—फाणितंगोरसंचैवलवणमंधुकानिच । हस्तेनब्राह्मणोदद्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पक्नौसहोत्थितानंतुभोजनादिसमंस्मृतम् । तत्रैववसिष्ठः—यद्येकंपत्नौविषमंददातिस्त्रिहाइयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेषुष्ट्यामृषिभिश्चगीतांतांनब्रह्महत्यांमुनयोवदति ।

परिवेषुच्छिष्टस्पशंहारीतः—द्रव्यहस्तास्तुसंसृष्टुच्छिष्टंवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्भव्यमपःस्पृष्ट्वाततःशुचिः । अङ्गिरश्चुक्ष्यतद्भव्यंपुनरादायपयेत् । यत्सुमनुः—उच्छिष्टेनतुसंसृष्टेद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्भव्यमायांतःशुद्धिमाप्नुयादिति । आचार

चंद्रोदये—अंगधारणयोगनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पृष्ट्वा । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंभूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंभूमानिधायाचामेत् । मार्कण्डेयः—पक्वानेनगृहीतेनमूत्रोच्चारंकरोतियः । अनिधायैवतद्रव्यमगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथाविधि । अन्नमस्युक्षयैवउद्धृत्यार्कप्रदर्शयेत् । लक्ष्वाग्रासमथैतस्मान्छेषंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यस्यैवसाक्षादुच्छिष्टस्पृशेत्यागइतिचंद्रिका । स्मृत्यर्थसारे—परिवेषणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वाच्चादिप्रोक्ष्याग्निमर्कवांसंस्पृश्यपरिविव्यादिति ।

आपोशनबलिप्राणाहुत्यादि । मार्कण्डेयः—अन्नदृष्ट्वाप्रणम्यादौप्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्याथवंदयेत् । आपस्तंबः—भायांकासंक्षवथुमित्यभिमुखोन्नवर्जयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्टादथस्तादश्रतातथा । अनशममृतंचैवकार्यमन्नद्विजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नतदुच्यतेइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजलादावपितदापत्तेः । भिःसाक्षीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानिपापानीत्यत्राप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेष्ववापोशानान्यत्रेतिकेचित् । अन्यतु - सस्यक्षेत्रगतप्राहुःसतुपधान्यमुच्यते । आमंषितुपमित्युक्तस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिनिश्चितत्वेवसिष्टोक्तैःस्विन्नमात्रेआपोशनम् । नचैवगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुत्रीढ्यादिविकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्वसरसत्वात् अतोगुडादौनापोशनम् । मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्मे—महाव्याहृतिभिस्त्वन्नपरिपिच्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् । मदनपरिजातेतु—व्याहृतिभिर्गार्ग्याचान्नमभिमंत्र्यास्युक्षयपरिपिच्य धर्मराजादिवलीन्द्यादिति । माधवीये—ऋतेनसायसत्येनप्रातश्चपरिषिचयेत् । भविष्ये—भोजनात्किंचिदन्नाग्रधर्मराजायवैवालम् । चित्रायचित्रगुसायप्रतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रकचनस

स्थानांक्षुत्तुषोपहतात्मनाम् । श्रेतानांतुसयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । स्कांदे—प्रदद्याद्भूतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्युक्त्वाभूमौबलित्रयम् । ब्राह्मे—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिव्योबलीन्दद्यादिति । स्मृत्यर्थसारे—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिबलीन्दद्यादिति । श्रौतवृत्तिः—यःकश्चनास्मिन्ब्राह्मेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयोगोहोमोभ्यादानंबलिहरणादयोवामंत्रेणसाध्यंततत्रसर्वत्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । आश्वलायनानांस्वाहांतत्वमेवबलिदाने । एतानिबलिदानादीनियथाशाखंब्यवस्थितानि । इदंचपरिवेचनोत्तरंकार्यमित्युक्तंमाघवीयेमदनरत्नेच । यत्तुस्मृत्यर्थसारे बल्युत्तरंपरिवेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमात्रंनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिषेचनोत्तरंपादक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मसूद्रंद्रचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितनरैरन्नयस्माद्भृङ्गितिनान्यथेतिब्राह्मात् ब्रह्मादिभ्योभुजिकाले बलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंबनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्धेवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाकादौदृष्टत्वादित्याचारादर्शः । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्ववोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थवदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतासंभवीत्यलंभीसांगंधशून्यहृदयप्रलापेन । श्राद्धेबलिदानाभावमाहहेमाद्राचन्निः—दत्तेवाप्यथवा दत्तेभूमौयौनिक्षिपेद्वलिम् । तदन्ननिष्फलयतिनिराशैःपितृभिर्गतैः । स्मृत्यर्थसारे—पायसेनतथाज्येनमाषान्नेनतथैवच । नकुर्याद्वलितानंतुशोदनेनप्रकल्पयेत् । कृष्णभट्टीये—भोजनादौबलिमुक्तंसमुद्धृत्यैवभोजयेत् । अनुद्धृत्युयोभुङ्क्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आहुमाजिरसंस्पर्शेषोडशैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्त्वाथचित्रगुप्तायहसंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरोभुंजनरैरेवेनकेवसेत् ।

अपोशानचिचारः । ब्राह्मे—अपोशानंचगृहीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलंघयेन्नान्नसोदकेनकदाचन । अपोशानाकरणेदोष—श्चिंतामणौ—अपोशानमकृत्वातुयोभुङ्क्तेनापिद्विजः । भुंजानोयदिवाद्भ्याद्भ्यायच्यष्टशतंपेत् । इदंचबलिदत्त्वाहसंप्रक्षाल्यकार्यमि

त्युक्तमाधवीये—हस्तंप्रक्षालयेवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रंतद्धारयतोद्विजः । अपोशानशूदेणनकार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
 नैवेद्यभक्षणमत्रमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यवयमक्लिष्टकारिणः । येनलीलावराहेणहिरण्याक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदलिलेख । पात्र
 धारणेविशेषाश्चिन्तामणौ—अंगुष्ठस्तर्जनीचैवमध्यमाचतुर्तीका । तिस्रोद्वेवांगुलीचैवप्रशस्ताःपात्रधारणे । बृहन्नारदीये—याव
 द्विजोऽन्नमश्रीयात्पात्रंनैवपरिलेजेत् । आपस्तंबः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतयजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि
 प्राणाहुत्युत्तरमिति । मदनरत्ने—प्राणाहुत्युत्तरंपात्रंधृत्वानमुचेदन्यथासुंचेदितिकल्पतरुः । यत्तुषट्त्रिंशन्मते—समुत्थितस्तुयो
 सुक्लेयोसुक्लेसुक्तभाजने । एवंवैवस्वतःप्राहसुक्त्वासांतपनंचरेदिति तद्भोजनोपक्रमेपात्रंधृत्वातन्मध्यत्यागे । स्मृतिमंजर्याम्—पात्रस्य
 धारणमौन्यलेच्चप्रातृमान्युही । शान्तातपः—अग्रासनोपविष्टस्तुयोसुक्लेप्रथमद्विजः । बहूनांसुजतांसोतःपंस्याहरतिकिल्बिषम् ।
 अग्निः—मौनव्रतमहाकाष्ठहंकारेणविनश्यति । एतत्पंचप्रासपरम् । पंचप्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदितिचिष्णुपुराणादिति
 माधवः । महामौनंकाष्ठमौनम् । तथाचस्मृतिमंजर्याम्—काष्ठमौनेनसुजीतप्राणादिप्रासपचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंनमौननियमः ।
 मौनीवाप्यथवामौनीप्रहृष्टःसंयतोद्वियः । सुजीतविधिवद्विप्रो नचोच्छिष्टानिदापयेदितिब्रह्मासोक्तेरितिमदनरत्ने । रत्नावल्याम्—यवी
 यान्सपितायश्चसुक्त्वाश्राद्धादिभोजनम् । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्रनासौमौनसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोप्रातृमतोमौननिषेधोजीव
 ज्येष्ठप्रातृकरः । तत्रैव—यदिसुंजीततूष्णीतुसर्वत्रैवतुभोजने । सपापोप्रातरहंसितंतिंचाचिराद्भुवम् । गोभिलः—अथातःप्राणाहु
 तिकल्पोव्याहृतिभिर्गान्यान्नमभिमन्थकृतत्वासत्येनपरिषिचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिचामीतिप्रातरंतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्रतोमुखः ।

त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिस्त्वंतदापआपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोममृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसाजुद्धृत्यात्वरन्पं चत्रासान्यद्विधायात् प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानायस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्रित्तिः स्रुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणमसिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न स्वाहांतत्त्वमानाभावात् । गोभिलाद्यलिखनाच्च ।

प्राणाहुतिविचारः । कौर्मै—स्वाहाप्रणवसंयुक्तांप्राणायान्नाहुतिततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलाप्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानेजुह्याद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्योनेजुह्याद्भुविः । तर्जनीचबहिःकृत्वाउदानेजुह्याद्बुधः । समानेसर्वहस्तोत्तमसमुदायाहुतिर्भवेत् । एताश्चदत्तैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारादर्शोहारीनोक्तः । अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यानान्येनताआहुतयइतिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादितिसामान्यविधेःपंचत्रास्यपित्तैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकविरोधात् । भारते—यथारसंनजानातिजिह्वाप्राणाहुतौनृप । तथासमाहितंक्षुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितः । अपरांकौबौधायनः—अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणाहुतिंव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादआचम्यशुचौदेशेप्राञ्जुखउपविश्य ध्रुवाद्यौरितिप्रथिवीमावाहयेद्भूतवतीभितिभूमौपात्रनिधायमूर्धानंदिवइत्युद्धृत्यतमाह्वियमाणंभूर्भुवःसरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेत्प्राक्तुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिषिच्यसव्येनपाणिनाविसुंचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचान्नेनप्राणाहुतीजुहोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाअपानेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमाव्यानेनिविष्टोऽउदाने०इतिसमाने०हुत्वातृष्णीभूयोव्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्यायन्नांतरावाचंविमुजेत्प्रभूर्भुवःस्वरोमितिजपित्वापुनर्भुजीत त्वेकेशनखकीटाजुपुरीषाणिदृष्ट्वातद्देशात्पिंडमुद्धृत्याभ्युक्ष्यभस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुजीतसर्वभक्ष्यापूपकंदमूलमांसानांदत्तैर्नघेन्नातिसुहितोमृतपिधानमसीत्युपरिष्टादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांश्रिरसिरुद्रोमाविशांतकइत्यतस्तेनान्नेनायाय

१ त्वथन्नस्त्वविष्णुस्त्ववपदकार । २ विशातर्गतेनान्नेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपाणिस्त्रावयति । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगितिहुत्वानु
मत्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत्—श्रद्धायां प्राणे नि विश्यामृतं हुतं शिवो मा विशिवा शिवमा विशिवा प्राणमन्नेनाप्यायस्वेतिपंचत्रक्षणिमआत्मामृतत्वयेल्येनेन चाक्षरे
णात्मानयो जये देवमेवाहरहः सायं प्रातर्जुहुयादस्त्रिर्वासायमिति । अत्रिः—अपोशानं धाम भोगे सुरापानसमं भवेत् । दक्षभोगेतुयः कुर्यात्सो
मपानसमं भवेत् । पुनरापूर्यापोशानं सुरापानसमं भवेत् । इदं श्राद्धपरमितिकेचित् । नित्यभोजनेपीतिकृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाहचसिष्ठः—सर्वाभिरगुलीभिरश्रीयादिति त्रौघायनः । यावद्वासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्वंग्रासं
ग्रसीत । विष्णुपुराणे—अश्रीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वतुमधुरंसम् । लवणाम्लैतथा मध्ये कटुतिक्तादिकततः । ग्राह्यद्रवंपुरुषोऽश्रीयान्मथ्येतु क
ठिनंपुनः । अंतपुनर्द्रवाशीतुवलरोयेनमुचति । कौर्मै—ततो न्यदन्नमश्रीयात्पूरणायोदरस्य च । स्मृतिमंजरीकाशीखंडे—दर्भ
पाणिस्तुयोमुक्तेतस्यदोषो न विद्यते । केशकीटादिसभूतस्तदश्रीयात्सदर्भकः । यत्त्वाश्वलायनः—ग्रथीकृतपवित्रेण न मुजीयान्नचाचमेदिति
तद्दुलान्यपरम् । भोजनेवर्तुलइत्यत्रिस्मृतैः । विष्णुः—नवृतीयमथाश्रीयान्नापश्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । कौर्मै—नाश्री
यात्प्रक्षमाणानामप्रदायैवदुर्मतिः । नायज्ञशिश्टमद्याद्धानकुद्धो नान्यमानसः । आत्मार्थं भोजनं यस्य त्वर्थयस्यैशुनम् । वृत्त्यर्थयस्य चाधीतं
निष्फलं तस्य जीवितम् । नोच्छिद्यो घृतमादद्यान्नमूर्धानस्त्वशेदपि । नत्रह्यकीर्तयन्वापिननिःशेषं न भार्यया । नैकत्रह्यस्तुं जीतनवापिशयन
स्थितः । नपादुकाधिष्ठितो वानहसन्विलपन्नपि । पराशरः—अदुष्टासंतता धारावांतीद्भृताश्चरणवः । भोजनपात्रमुद्धृत्य जलादिनपेयमित्युक्तं
माघवीये वृहन्नारदीये—द्विजो नाभोज्यमश्रीयात्पात्रं नैवपरिलजेत् । संस्थाप्य ह्यासेन पादौ वस्वार्धपरिधाय च । मुखेन घमित्तमुक्त्वा लु
रापीत्युच्यते ङ्घ्रैः । खादितार्थपुनः खादन्मोदकानि फलानि च । प्रत्यक्षलवणं खादन्मोमांसाशीनिगद्यते । नृसिंहाब्धि महोदधौ—सामुद्र

सैधवंचैवलवणेपरमाद्भुते । प्रत्यक्षेऽपितेग्राह्येनिषेधस्त्वन्यगोचरः । हेमाद्रौब्रह्मांडे—सैधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे
 ह्येतेप्रत्यक्षेऽपिनित्यशः । देवलः—नसुंजीतादृतनित्यंरुहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृद्यंचसर्पिराहुरघापहम् । ब्राह्मे—यस्तुपाणि
 तलेमुक्तेयश्चफूत्कारसंयुतम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्चरथयानोष्ट्मास्थितो नैवभक्षयेत् । इमशानाभ्यंतरस्थोवादे
 बाल्यगतोपिवा । शयनस्थोनसुंजीतनपाणिस्थानचासने । तत्रैव—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि
 तपाणिमान् । नावसविथकसंस्थश्चनचपर्यकिकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 भारते—निषण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । क्षत्रियेचिशोषस्तत्रैव—क्षत्रियःप्रावृत्तशिरासुंजीतासन्नशस्त्रमृदिति । अन्नस्य
 जन्मकालुष्यं दुष्पत्किंचनकुत्सयेत् । ग्रासशेषंचनाश्रीयात्पीतशेषपिबेन्नतु । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदेर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि
 म्पात्रसंस्थितम् । बहूनांसुंजतांमध्येनाश्रीयात्चरयान्वितः । वृथानविकिरेदन्ननोच्छिष्टं दुष्टं तु तं त्यजेत् । तिलकत्कंजलंक्षीरंदधिक्षौद्रं दृृतानिच ।
 नत्यजेदर्धजघानिसफूसूत्राथकदाचन । संवपेद्राशीकुर्यात् । त्रिकांडमंडनः—शिवेष्टयतुयोमुक्तेयोमुक्तेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं
 न्यस्यतद्वैरक्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्शौ । शुद्धितत्वेष्टुद्धशातातपः—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंत्रासंस्नात्वाविप्रो
 विशुध्यति । भक्षयित्वातुतंत्रासमहोत्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवान्नत्रिरेणशुध्यति । अशुचिपदंनखानार्द्रमात्रपरंखानविधिवैव
 र्थ्यपतेरित्युक्तम् । तत्रैवमार्कंडेये—अगुलिचोद्धरेष्टुगोमांसशशनवत्स्मृतम् । अग्निः—मुखेनचान्नमश्नातितुल्यगोमांसमक्षणेः ।
 मुखेनगवादिवत् । चंद्रिकायांष्टुद्धमनुः—नपिबेन्नचसुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेषितं

कृत्वात्राक्षणःपुनरापिबेत् । त्रिरात्रुत्रतर्कुर्याद्द्वामहस्तेनवापुनः । इदंभोजनकालेएव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तः । कौर्म—नवामहस्तेनोद्धृत्यपिबेद्वैजलम् । वामहस्तेनकेवलनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्वामहस्तेनोपसंहारइतिकथित् । तत्र । पुनरेकहस्तनिषेधात् । अतःसव्येननपिबेत् । एकहस्तेनासव्येनापिनिषेधित्यर्थः । ननुभोजनेपात्रधारणेस्यहस्तस्यव्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्यचोच्छ्रित्वात्कथंजलपानमितिचेत्—दक्षिणेनपात्रधृत्वावामेनद्रोणदौजलकृत्वावामेनपात्रधृत्वादक्षिणेनजलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधोभोजनभित्तकालविषयः । नचैकहस्तनिषेधाच्छ्रयप्राप्तौजलपिबेन्नाजलिनेत्यादिवाम्यविरोधः । तस्यानुद्धृतजलपानपरत्वात् । एतस्यपात्रादिद्वाराजलपानपरत्वात् हस्तद्वयप्राप्तावपिसव्येनान्वारभणात् आचमनादौतैवदर्शनादितिचंद्रिका ।

भोजनेग्रासप्रमाणम् । अपराकैवसिष्ठः—अष्टौप्रासामुनेभैक्षपोडशाण्यवासिनः । द्वात्रिंशतंगृहस्थस्यअमितत्रयचारिणः । वक्रप्रमाणपिडंचग्रसेदैककशःपुनः । वक्राधिकस्तुयःपिडाआत्मोच्छ्रिःसउच्यते । पिडावशिष्टमन्नचदतनिःसृतमेवच । अभोज्यंतद्विजानीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आदित्यपुराणे—नोच्छ्रियोग्राहेयदाज्यजग्गोपनसत्यजेत् । शूद्रमुक्तावशिष्टतुनाद्याद्वांडस्थितत्वपि । भारतेदानधर्म—समानमेकपात्रेनुजेनात्रकदाचन ।

भार्ययासहसुक्तिनिषेधः । मनुः—नाश्रीयाद्वार्ययासार्वनैनामीक्षेतवाश्रमीम् । नभार्यादर्शनेऽश्रीयादिति । वसिष्ठः—भार्ययासहनाश्रीयादवीर्यवदपत्यभवतीति । इदंचासवर्णविषयम् । तथाचांगिराः—ब्राह्मण्यासहयोश्रीयादुच्छ्रिष्टवाकदाचन । न तत्रदोषमन्यंतेसर्वएवमनीषिणः । उच्छ्रिमितरक्षीणांयोऽश्रीयाद्ब्राह्मणःक्वचित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयःसंकीर्णोभूदचेतनः । ब्राह्मणीपदंभर्तृसवर्णोपलक्षणम् । अतएवात्रेनाक्षणग्रहणम् । तेनक्षत्रियादिरप्यसवर्णयासहनाश्रीयादित्यर्थइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मेपि—ब्राह्मण्या

भार्ययासार्धंक्वचिङ्गुजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धंभुक्त्वापततितक्षणत् । चंद्रिकायामादित्यपुराणेतु—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । क्वचिदितिदेशकालाद्यसंभवाविषयंविवाहविषयंवेतिविज्ञानेश्वरः । इदमपिदाक्षिणाल्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोनुपनीतेनभार्ययासहभोजनमित्युक्त्वाइतरस्मिन्दुष्यतिनेतरइतरस्मिन्देशप्रामाण्यादितिमाधवीयेबोधयनोक्तेः । यत्तुमाधवीयेवृहद्यमः—माताचभगिनीवापिभार्याचान्याश्चयोषितः । नताभिःसहभोक्तव्यंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितितदसवर्णापरम् । यदपि प्रायश्चित्तेहेमाद्रौगालवः—एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् । विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविप्रिनोदुष्यति । अन्यत्रदोषमाप्नोतिपश्चाच्चंद्रायणंचरेदितितदप्यसवर्णापरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । मदनरत्नेबृहस्पतिः—अथेकपंतयानाश्रीयात्संत्युतःस्वजनैरपि । कोहिजानातिकिकल्पप्रच्छन्नंपातकं भवेत् । एकपङ्क्त्युपविष्टानांदुष्कृतंयदुरात्मनाम् । सर्वेषांतत्समंतवद्भावत्पंक्तिर्नभिद्यते । बृहस्पतिः—अग्निनाभस्मनाचैवसंभेनसलिलेनवा । द्वारेणचैवमार्गेणपंक्तिभेदोबुधैःस्मृतः । तृणेनापिपंक्तिभेदइतिमाधवीयेमदनरत्नेच । तथाचचंद्रिकायांहा रीतः—तृणेनांतरितकृत्वापंक्तिदोषोनिविद्यते । सएव—नस्पृशेद्द्वामहस्तेनसुंजानोहिकदाचन । नपादौनशिरोवस्तिनपदाभाजनंतथा । गोभिलः—एकपंत्युपविष्टानांविप्रानांसहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्पात्रंनानाश्रीयुरपरेप्यनु । मोहाङ्कुंकेतुयस्त्रससांतपनमाचरेत् । सहएककाले ।

उदक्यादिशब्दश्रवणनिबेधः । माधवीयेआश्वमेधिके—उदक्यामपिचांडालंश्रानंकुट्टुमेववा । सुंजानोयदिपश्येतक

१ इतरैतिदाक्षिणाल्यनुपनीतेनभार्ययाचसहइतरस्मिन्नुत्तरेणेनदुष्यतिऔदीच्योवाइतरस्मिन्दक्षिणेनदुष्यतीत्यर्थः ।

तदग्रं तु परित्यजेत् । कात्यायनः—चांडालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः । भुजीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति
 शेषः । बृहन्नारदीये—ज्ञानदानजपादीनां भोजनाध्वरयोस्तथा । मध्ये शृणोति यद्येषां शब्दं कुर्यात्कदाचन । उद्धमेऽहुक्तमखिलं त्वात्वाचोप
 वसेत्तदा । द्वितीये हि घृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति मानवः । माघवीये गौतमः—काहलप्रमाणं ग्राव्यां च कस्यो लूखलस्य च । एते पांनिनदाया
 व्रत्तावत्कालमभोजनम् । कात्यायनः—वृणां भोजनकाले तु यद्विदीपो विनश्यति । पाणिभ्यां पात्रमालभ्य भास्करं मनसा स्मरेत् । पुनश्च दीपिकां
 कृत्वा तच्छेषमभोजयेत् । पुनर्व्रतनभोक्तव्यं सुक्त्वा पापैर्विलिप्यते । अन्नं गृहीत्वैत्यर्थः । स्मृत्यर्थं सारे—अन्नभोजनकालेऽस्थनादृषिते
 ज्ञानं घृतप्राशनं च दंतपते चैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरं पूरयेदर्धमैर्धजलेन च । वायोः सचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् । पुलस्त्यः—
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्र दधिसक्त्वा ज्यपलक्षीरमध्वपः । चंद्रिकायां बृहस्पतुः—भार्या भर्तृकदासेभ्य उच्छिष्टशे
 षयेत्ततः । भारते—पानीयं पायसं सूक्तं पिबेद्युद्धीन्यपि । निरस्य शेषमेते पांनं प्रदेयं तु कस्यचित् । दोडरानं देविष्णुपुराणे—नाशे
 षं पुरुषो श्रीयादन्यत्र जगतीपतेः । ओदनोपि सशेषो भोज्य इति दोडरानं दे । मदनरत्ने ब्राह्मे—कुर्यात्क्षीरं तमाहारं नदधं तं कदाचन । का
 शीखंडे—अनुपीयततः क्षीरं तं कृपानीयमेव च । अमृतापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकसकृत् । पीतशेषेपक्षिपे द्रुमैतो यमंत्रमिमं पठन् । का
 लितहस्तस्य दक्षिणां गुष्ठमूलतः ।—रौवेपूयनिलयेपद्मार्जुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । देवलः—भुक्तोच्छिष्टा
 त्समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेय्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनं चाक्षालितहस्तेन कार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्य गङ्गुपंयः पिबे
 त्यापमोहितः । सदैवैवैव पिब्ये च आत्मानमवसादयेत् । अर्धपीत्वा तु गङ्गुपमर्धव्यक्त्वा महीतले । रसातलगतानागस्तेन ग्रीणंति नित्यश इति
 व्यासोक्तेः । गङ्गुपममृतापिधानमसीति जलपानम् । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं भारते—यद्युत्तिष्ठत्यनाचां तोमुक्त्वा नासनात्ततः । सद्यः

स्नानं प्रकुर्वीत सो न य प्रयते भवेत् । शान्ता तपः—आचम्य पात्रमुत्सार्य किंचिदाद्रौ पणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरं ग्रथमंगंडूषः पश्चाद्भस्त्रप्रक्षालनमाहुः । तन्न । पूर्वोक्तग्रथविरोधात् । देवलः—भोजने दंतलया निनिर्हृत्या च मनंचरेत् । दंतलग्नमसंहायं श्रेयंतदपि दंतवत् । नतत्र बहुराः कुर्याद्यत्नमुद्धरणं प्रति । मार्कंडेये—अनूत्तिष्ठन्न कुर्वति मुक्त्वा दंतविशोधनम् । दंतलये कालांतरच्युते बौधायनः—तस्य क्वत्वं वंशुचिर्न पुनस्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेव तच्छुचिरितियाज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । मदनरत्ने गौतमः—गंडूषस्याथसमये तर्जन्यावक्रवर्षणम् । यः करोति समूढात्मारौरेवेन केवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरं हस्तादौ स्नेहशेषेन दोषः । द्वावेवोद्यौ र्मश्रुकौ सस्नेहौ भोजनादनु । अदुष्टानशक्तिजः प्राहवालवृद्धस्त्रियो मुखमिति वृद्धपराशरोक्तेः । गंडूषप्रक्षेपश्च कांस्यपात्रेन कार्यः । तथा चांगिराः—गंडूषपादशौचं च कृत्वैवैकांस्यभाजने । भूमौ निक्षिप्य षणमासात्पुनराहारमादिशेत् । उत्तार्धे कांस्यपात्रमिति शेषः । पुनराहारं तक्ष्णं पात्रांतरानयनं वा । माघवीये व्यासः—तस्माद्देशान्मनागपस्य विधिवदाचामेदिति । तदुत्तरं द्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अंतर्वलायमेभूमेरपामभ्यनिलस्य च । भवत्वेत्परिणतं ममास्त्वव्याहृतं सुखम् । अगस्ति कुंभकर्णचशनिचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थं संस्मरामिवृकोदरम् । आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महसुरः । समुद्रः शोषितो येन समेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरम् । अत्रिः—आचांतोप्यशुचिस्तावद्वावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतोप्यशुचिस्तावद्वावद्भूमिर्न लिप्यते । भूमावपि हिल्लामायां तावत्सादशुचिः पुमात् । आसनादुत्थितस्तस्माद्वावन्नस्पृश्येत महीम् । आपस्तंबः—यत्र मुज्यते तत्समूह्यानि हत्यावोक्ष्यते देशं प्लेयात्संमृत्याङ्घ्रिः संश्रित्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनये देवं वास्तुशिवं भवत्विति । आश्वलायनः—ततः शतपदं गत्वा वीक्ष्यादित्यंशनैःशनैः । पाणिनो दकमालम्यमंत्रमेनं समुच्चरेत् । काशीखंडे—इत्यत्र परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ । ततोन्नपरिणामार्थं मंत्रानेनानुदीरयेत् । अग्निराप्याययन्धातून्पाथिवा न्परिवारितः । दत्तावकाशो न भसो

जरयत्वस्तुमेसुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नपुष्टिकरं चास्तुममाप्यव्याहृतसुखम् । समुद्रोवडवाग्निश्चब्रह्मोब्रह्मस्यनं
दनः । मयाम्यवहृतयत्तदशेषंजरयंत्वमी । विष्णुः—विष्णुःसमस्तोद्विश्यदेहदेहिप्रधानभूतोभगवान्यथैकः । सत्येनतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदमेप
रिणामभेतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । ऋग्विधानेशन्नोसवेतिद्वाम्यातुमुक्त्वान्नंप्रयतःशुचिः । हृदयंपाणिनास्पृष्ट्वाज्योग्जीविद
गदःसुखी । हारीतः—पश्चात्तदन्नशेषंबलिहरेदिति । एतच्चपाकशिष्टेनरौद्रबलिहरणमितिजयस्वामी । धर्मप्रश्नेब्रह्मचारिप्रकरणे—
मुक्त्वास्वयमन्नंक्षालयीतेति । अमन्नभोजनस्य । भिक्षापात्रस्यत्वन्येनक्षालनेनदोषइत्युज्ज्वला । उभयोरपिपात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । खातका
दीनामप्येतत् ।

तांबूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण मार्कण्डेये—भूयोप्याचम्यकुर्वीततस्तांबूलभक्षणम् । माघवीथेवसिष्ठः—सुपूगं
चसुपत्रंचसुचूर्णेनसमन्वितम् । अदत्त्वाद्दिजेदेवेभ्यस्तांबूलंवर्जयेद्विजः । एकपूगंसुखारोग्यंद्विपूगनिःफलंभवेत् । अतिश्रेष्ठत्रिपूगंचअधिकंनैवदु
ष्यति । मार्कण्डेये—पर्णाग्रंपूर्णपृष्ठंचूर्णपर्णद्विपर्णकम् । दंतधावनपर्णंचशक्रस्यापिश्रियंहेत् । अकृत्वाचसुखेपर्णपूगंखादतियोनः । दशजन्म
दरिद्रस्तुअंतंचनहरिस्मृतिः । नित्यंखादतितांबूलंवक्रभूषाकरंनरः । नसुच्यत्यच्युतस्येतस्यमंदिरमिंदिरा । चूर्णपूगदलाधिक्येसाम्येचापिसतिक्रमा
त् । दुर्गधारगसौगंध्यबहुगान्विदुर्बुधाः । मदनरत्नेवसिष्ठः—पर्णमूलेभवेभ्याधिःपर्णयिपापसंभवः । चूर्णपर्णहरेदायुःशिराबुद्धिद्विनाशि
नी । तस्मादग्रंचमूलंचशिराश्चैवविशेषतः । चूर्णपर्णवर्जयित्वातांबूलंभक्षयेद्भुवः । आश्वलायनः—येतेश्चविधवायाश्चदीक्षितस्यबटोरपि ।

१ यादृष्टि सर्वभूतानायाचदृष्टि स्वभावजा । तद्दृष्टीनाविनाशायनारदसस्याम्यहम् । इतिसच्चित्त्युजानदृष्टिदोषोनबाधते । अजनीगर्भसभूतकुमाररत्नह्मचारिणम् ।
दृष्टिदोषविनाशायहनुसतस्यराम्यहम् ।

तांबूलभक्षणवर्ज्यमैशुनंचविशेषतः । विद्याकामोऽनिशंरात्रौतांबूलंतुनमक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोःक्षयश्राद्धेतथैवक्षयसूतेके । तांबूलंचवैधस्तुपितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौजाबालः—दंतधावनतांबूलैतलाभ्यंगमभोजनम् । रत्नौषधपरान्नंचश्राद्धकृत्ससवर्जयेत् । यन्तुक्कृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धेत्वमाश्राद्धेश्राद्धेचापरपक्षिके । तांबूलचवर्णेदोषोनेतिशातातपोऽन्नवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारदीये—दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पाणिस्त्रीसंभोगंमहाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । विष्णुरहस्ये—गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् । व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वयच्चान्यच्चनिराकृतम् । दक्षः—भुवत्त्वानुखमास्थायतदन्नपरिणामयेत् । इतिहासपुराणद्वैःषष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुवहिःसंध्याततःपुनः । आयुर्वेदे—भुवत्वोपविशतस्तुंदंबलभुतानशायिनः । आरोग्यंवामकुक्षौतुमृत्युर्धावतिधावतः । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेभोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सच्छान्नादिविनोदेनसन्मार्गस्याविरोधिना । दिननयेत्ततःसंध्यासुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिखलुकर्माणिसंध्याकालेषुवर्जयेत् । आहारमैशुनंचिन्द्रानिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकम् । संवर्तः—सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धांस्तमितभास्कराम् । अत्रसायंसंध्यायाःकालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणेज्ञेयम् । विशेषमाहचंद्रिकायांऽव्यासः—प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तुगायत्रीतुजपेत्ततःबहूचसूत्रेपि—उत्तरापराभिसुखोन्वष्टमदेशंसावित्रीजपेदिति । श्राद्धेभुक्तवतःसंध्यानियेषधमाहश्राद्धचंद्रोदेयेयमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ इन्द्रासरस्वतीकृष्णापीतवल्गाचतुर्भुजाम् । शश्वचक्रगादापद्महस्तागरुडवाहनाम् । वदर्याश्रमवासातामायातीसूर्यमंडलात् । वैष्णवीन्यक्षरासाक्षाद्देवीमावाहायाम्यहम् ॥ इति ।

भारमायासमैथुने । संध्याप्रतिग्रहहोमंश्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । असंध्यानिषेधः प्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्याप्रक्रम्य—दशकृत्तः
 पिबेदपोगायत्र्याश्राद्धमुद्दिजः । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धेचतदन्तरम् । अत्रदशकृत्तःपित्रेदितिसंधः । इदंमन्तूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
 मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिष्टञ्जीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापराब्रंचछेदनंचवनस्पतेः । अमावास्यानकुर्वीतगत्रिभोजनमेवच ।
 धूतचकलहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकर्तृचभोक्ताचपुनर्भुक्तिचवर्जयेदितिकामधेनौवाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तत्रि
 मूलम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंकांतौश्राद्धनासरे । सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदितिकालकौमुध्यांवनतदपिनिर्मूलम् ।
 युक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतेत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजननिमित्त अन्यत्रप्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेत्तुपद्राणायामाइतिचिश्वादर्शः ।
 तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्तु—प्राणायामत्रयकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपद् । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धिःस्याञ्छ्राद्ध
 भोजिनामिति तन्नश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपरिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीन्समुपास्यच ।
 भृतैःपरिवृतोभुक्त्वानातिवृथ्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवोदरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्गोनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्रा
 ङ्क्षयच्छिष्टंष्टहेपर्युपितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टचमुक्त्वांचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांवचनात् । यदार्याणामभोज्यस्यान्नतेनयजेतइत्या
 पस्तंबोक्तेश्च । चिष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
 निमित्तवैपल्यसाधंचलिहरेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपद्भ्यमंत्रचलिहरेत् । दक्षः—प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनेयत् । यामद्वयंशयान
 स्तुब्रह्मभूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तवर्जयित्वामहानिशाम् । व्यासः—
 महानिशातुविज्ञेयामध्ययामद्वयंनिधि । शौनकः—पश्चात्तेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैववर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शयनविचारः । हारीतः—नसंधिवेलायांशयीतननशोनाशुचिर्नग्रेनोच्चैर्निशायांभाषेतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्तृ
 ल्यंतरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरिषामशुचीनिनु । कौर्मे—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्वानभोज
 नम् । बहिर्निष्क्रमणंचैवनकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चखेणनदेवायतनेस्वपेत् । चंद्रिकायांगोभ्रिलः—हातकःस्वापकालेवैणवंदंड
 मुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौशंखलिखितौ—नदीर्णायांखट्टायांनान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासु
 नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्यंचदश्योःसंधौ । रभसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । हारीतः—नप्रत्यकतिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिम
 शिराउत्तरशिराश्चेति । मार्कण्डेये—ग्राक्शिरःशयनेर्विद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रचलांचिताहानिमृत्त्यूतथोत्तरे । शून्यालयेश्मशा
 नेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कुलच्छायासुचतथाशार्करालोष्ठपां
 सुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्भुमेतथा । गार्ग्यः—स्व
 गृहेग्राक्शिराःशैतेश्चाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदक्शिराः । भारते—शय्यार्धतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
 तदक्षिणेशयीतेति । उद्याना—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । आपस्तंबः—
 सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । विष्णुपुराणे—शुचैदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्सुसदाद्बुधः । मंग
 ल्यंपूर्णकुंभचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गासुडैर्भैत्रैर्क्षाकृत्वास्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिसंगलोपे
 तआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसूक्तंजत्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्य
 यज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर । आस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पाननिवर्तते । शतधाभिघतेर्भूक्षिंशिशवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजत्वेष्टेदेवतांस्मृत्वा

साधिमास्थायान्यांश्चवैदिकान्ब्रह्मन्त्रास्वामंगलश्रुतिशंखचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—रात्रिसूक्तंजपन्सृत्वत्वादेवांश्चसुखशा
यिनः । तानाहगोभिलः—अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुंभुदोमहसुनिः । कपिलेमुनिरास्तीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयितेत्यधिकृत्यह्य
रीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनास्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपयुक्ते । चंद्रोदयेस्मृतिः—आसनंशयनंयानंजायाप
लंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेयामशुचीनिटु । विष्णुः—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुक्तेनगजभयकृतेनभिन्नेनाग्निष्टेनघटसिक्तडुमजे
नदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयतीति । पंचदारुजंपंचजातीयदारुक्तेइतिडोडरानंदः । तत्र ।
वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । शंखलिखितौ—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनस्मशानवृक्षच्छायासुशयतीति ।
चंद्रिकायांप्रचेताः—नविशीर्णखट्वायानान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—नैकांशालंनवांभशानासमांमलिनांतथा ।
नचदंतमयीशय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमयेविद्युद्गन्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारुणिचोक्तानिचूत
जंबूडुमास्तथा । अस्मपीठोस्थितांश्चैवघटसिक्ततरुस्तथा । करिभग्रकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशदिनादि माघव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिषिद्धदेशाउक्ताः—चैलचत्वरसौधेनैवदेवचतुष्पथे । नैव
स्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयीशय्यानातितृप्तोऽथसंविशेत् । विष्णुः—नविद्युद्गन्धेनवालपधान्योपरिनसं
ध्यायानांर्द्रति । कल्पतरौकात्यायनः—गौर्णमास्याममावास्यामशःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरथ्येपापश्चादशेर्विधीयते । डोडरानंदे
तीर्थसौख्येस्कांदे—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तैवैजनादने । पंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः । अनृतौवर्जयेद्भार्यामांसमधुरौदनम् ।

तिथितत्वेस्कादि—खड्गनखकेशानामैशुनाध्वगमेतथा । आमिषंकलहंहिसावर्षवृद्धौविवर्जयेत् । पराशरः—नर्मदायैर्नमःप्रातर्नर्मदा
यैनमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुभ्यत्राहिमांविषसर्पतः । यमः—भुंजीतद्वार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणिःस्वपन्निशि । विष्णुः—निद्रासमयमा
साद्यतांबूलवंदनात्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदांभालात्पुंड्रुष्पाणिमस्तकात् । बौधायनः—नपर्वणिनश्राद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षा
ख्यसंस्कारवान् । सोप्यवभृथेष्टियावत् । पर्वाणिविष्णुपुराणे—चतुर्दश्यष्टमीचैवधमावास्याचपूर्णमा । पर्वाण्येतानिराजैर्द्रविसंक्रां
तिरेवच । तैलस्त्रीमांससंभोगीपर्वस्वनेषुयःपुमान् । विष्णुव्रभोजननामनरकंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीहेपिकृष्णपक्षस्यतेग्राह्ये ।
कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादितिपृथ्वीचंद्रः । तन्न । षष्ठ्यष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्दशी । मैथुनंचनसेवेतद्वा
दर्शीचममप्रियामितोटोडरानंदेवाराहविरोधात् । संस्कारटोडरानंदेकौर्मे—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि । कल्पतरौचं
द्रिकायांचामने—नाभ्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेक्षौरंचशुकेशेचमांसम् । बुधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेषुसर्वाणिसदैवकुर्वात् । मूलेष्टुगेभाद्रप
दासुमांसंयोषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु । वर्ज्यैतिपूर्वाधांतुपंगः । याज्ञवल्क्यः—एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमंभामूलंचवर्जयेत् । यत्पुरत्नमा
लयायां मूलेत्तरयोसक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । ऋतुः—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारास्तुहातान्स्वस्थःसन्नोप गच्छति ।
श्रूणहत्यामवाभोतिनात्रकार्याविचारणेतिदेवलोक्तेः ।

ऋतुदिननियमः संभोगोत्तरंशौचंच । ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः—षोडशतुर्निशाःक्षीणांतस्मिन्युगमासुसंविधेत् । ब्रह्मचार्येवप

१ विष्णुपुराणे—जरत्कारोर्जरकरार्थासमुत्पन्नोमहायशा । आस्तीक सत्यसद्योमापन्नगेभ्योभिरक्षुद्रु । रात्रीव्यव्यदायतीइतिरात्रीसूक्तजप्त्वा नमोनदिकेश्वरायेतिनत्वप्रा
च्यादधिपतोवाधिर कृत्वास्वपेदितिकमलाकार । २ वामनपुराणे—बुधेचयोपानसमालभेतपूर्णासुयोपित्परिवर्जनीया ।

र्घण्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् । मनुः—तासामाद्याश्चतस्रस्तुनिदितैकादशीचया । चतुर्दशीचशेषाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः । मैथुनप्रशस्तःऋतुकालिकद
 शरात्रमध्येमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनांदशानांक्रमणसंभवस्तत्रपर्वस्वप्निमैथुनेदोषाभावः । ऋताहुपेयादित्यंतयोगाल्प्रयोगव्यवच्छेदस्यवि
 ध्यर्थत्वादितिशंकोरपाध्यायाः । तन्न । पर्वस्वप्निनिषेधात् । अतोयत्रद्वयार्थनिषेधःस्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधोवातत्रार्थशास्त्रबाधः । बौधायनः—
 एवमजरोत्रेत्काम्यंयावत्सन्निपातंचसहशय्याततोनादकस्पर्शनमपिवालेपान्प्रक्षाल्याचम्यप्रोक्षणमंगानामिति । यावत्स्वलन्तंतावत्सहवाशय्या
 ततोनाना पृथक्शयीयतामित्यर्थः । उदकस्पर्शनंस्नानमितिहरदत्तः । एतद्वतौ । अन्यत्रलेपान्प्रक्षाल्येत्यादि । ऋतौतुगर्भंशंक्त्वात्स्नानंमे
 शुनिनःस्मृतम् । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवदितिदृष्टशातानपात् मूत्रपुरीषवच्छौचद्वयंकार्यमित्यर्थइतिचंद्रिका । अनृतावपिस्नान
 मुक्तंचंद्रिकायाम्—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वासचैलंस्नात्वातुवारुणीभिश्चमार्जयेत् । याज्ञवल्क्यः—नम्रःस्नात्वाच
 सुस्वाचगत्वाचैवदिवास्त्रियम् । यत्तुशंखः—दिवातुमैथुनंग्लानम्रःस्नात्वातंशंसि । नशांपरस्त्रियंद्वाद्विदिनेमेकत्रतीभवेदिति तदभ्यासपर
 मितिशूलपाणिः । अत्रमैथुनोत्तरंसहशय्यानिषेधात्तदभावेसहशय्या । सन्निहितमर्तृकायाःपृथक्शयनस्यदंडत्वात् । पृथक्शय्यातुनारीणामश
 खवधउच्यतइतिवचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियोवालेभत्रांसहापिवापृथक् । निशिनोशयनंकुर्युःकंचुकीकर्णभूपौः । हरैश्चकंठसंसक्तैःसहचेद्विध
 वास्तुताः । भविष्यंतिनसंदेहःकुर्युःशय्यांपतित्रताइतिसह्याद्रिखंडाच्च हारादिभिःसहेत्यर्थः । स्नानंपुंसःनस्त्रियाः । तस्याःशुचित्वात् ।
 तदाहयोगयाज्ञवल्क्यः—उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ । शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान् । वृद्धपराशरः—
 चातुर्वर्ण्यशुचिर्नारीकृताभिगमनापिवा । विप्रमैथुनिनिस्नानंराजकेपिशिरोविना । नाभियावद्विशस्तद्वल्लिगशौचंशश्रुके । स्त्रियाविशेषमा
 हसएव—नचकुर्वतिसास्नानंनाभेरधस्तुशोधयेत् । गौतमः—नमैथुनीभूयशौचंप्रतिविलंबेदिति । मनुः—अमावास्यामष्टमीचपौर्णमासी

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नियमनृतौखातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथाषोडशेहनिपरदेशादागतस्याश्रेऋत्वभा
वादगमनेदोषोगमनेदातुर्भोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्नब्रह्मचार्येवभवतीति । यजुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाज
न्मदिनेचैववक्तुर्यान्मैथुनंप्रती । श्राद्धं दत्त्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थानिचपर्वस्विति तदचतुपरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमनूक्तेः ।
माधवीथेतु—ऋतुकालंनियुक्तोवानेवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्तौतिह्यातिष्ठन्फलेवत्वितिबृद्धमनूक्तेः । श्राद्धब्रह्मचर्यमावश्यकमि
त्युक्तम् । यस्तुधर्मप्रदीपे—आमेहेमेतथानित्येनादीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—
खातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यस्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्रैताःसर्ववर्णेष्वयंविधि
रिति । तत्रास्पृश्यत्वकर्मनिधिकाररूपज्ञेयम् । स्मृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्याल्ल्यायुष्ट्वादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थ
मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थीपुत्रःस्यादल्ल्यायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेतिदोडरानंदः । अन्येतुहानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनि
शस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिघृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिघृत्त्यनिघृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनं युग्मास्वितिबहुवचना
दितिबिज्ञानेश्वरः । अच्युतावपिगमनमाहगौतमः—ऋतालुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमिति । यस्तुभारते—अच्युतौमैथुनं
गच्छेद्बीजलैव्यंकरोम्यहमिति तत्त्व्यनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांमासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमासं
रेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्जोदर्शनात्पत्नीन्याद्भत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकद्वयपसंहि
तायाम्—वर्षीद्वादाशकादूर्ध्वयदिपुष्पंबहिर्नेहि । अंतःपुष्पंभवत्येवपनसोडुंबरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंषुद्धिमात्रः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासंहरसविशेत् । बौधायनः—स्वदारेपुनातीर्थउपेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिवासंध्योर्न मलिनानवयोधिकानाम्भक्तोनोरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यधर्मैत्यजेत्पत्नीमनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रि याचारांद्दुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलंक्लृशांमूतांगभिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोनिचगुरुदेवचृपाल्ये । चैत्यसशानायतनचत्वरान्दु याचारांद्दुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलंक्लृशांमूतांगभिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोनिचगुरुदेवचृपाल्ये । चैत्यसशानायतनचत्वरान्दु चतुष्पथे । पर्वण्यनगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोधृतःशुद्धान्दुःस्थितांगःपिपासितः । बालवृद्धोन्न्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगीचमैथुनम् । ग्राम्यधर्ममैथुनम् । वेगोविण्मूत्रादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानंमृतस्यबाहंशुरकर्मसंगम् । तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिं कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भानिताभवेन्मासत्रयात्परम् । संगतेत्यर्थः । सांचपुराणे—नदिवमैथुनगच्छेद्रंधकीमविवक्षिताम् । प्रवाजिनीनो ल्कृष्टांपिगलांकुष्ठिनीयोगिनीचित्रिणीस्वकुलजांसंबंधिनीहीनमपस्मारिणीचवर्जयेदिति । गारुडे—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धाबालार्कस्तस्वसुखंरुग्धि । प्रमातैमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिषट्इति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतंचरणौसुमाजितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्रशायित्वमपर्वमैथुनचिरप्रनष्टांश्रियमान यंति । तथा—सामार्यायाग्देदक्षासामार्यायाप्रियंवदा । सामार्यायाप्रियप्राणसाभार्यायापतिव्रता । नित्यस्नातासुगंधाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पभुक्चाल्पवादाचसततंगलैर्युता । सततंधर्मबहुलासततंऋतुगामिनी । एवंयासत्कियायुक्तासर्वसौभाग्यवर्धिनी । यस्येदृशीभवेद्भ्रा र्यासदेवेंद्रोनमादुषः । कौर्मे—इत्येतदखिलंभोक्तमहन्यहनियद्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो नकरोतियः । सयातिनरकान्धोरान्काकयोर्नौचजायते । अथदुःस्वप्नशांतिः । शौनकः—स्वप्नोत्पत्तेषुचैतुषुकालरात्र्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापिबतः । पूर्वोक्तंरत्रिसूक्तक

ल्पवत् । होमं कुर्यात्प्रयत्नेन रात्रावेव द्विजोत्तमः । उत्तेनैव विधानेन स घृतं पायसं हुनेत् । प्रत्यूचं पायसं हत्वारात्रीव्यख्यदितिक्रमात् । अष्टोत्तर शतं हुत्वा सूक्तेनानेन वित्त्वा । स्वप्नाधिपतिमंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् । कालरात्रेर्नाममंत्रेणेत्यर्थः । गुरवे दक्षिणां दद्याद्ब्रह्महेमपशूनिपि । तद्युक्तं दक्षिणाभावेऽप्यशक्तो होमकर्मणि । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्तदानीमेव बलुधः । वल्बकुंभादिसकलं तद्दोत्रे प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या सुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्च पायसाच्चैश्चरत्नानि सुबहुनिच । अनेन विधिनायस्तु शांतिं कुर्वीत संयतः । तस्य वर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशयः । इति दुःस्वप्नशांतिः ।

अथाशौचे कार्यकार्यनिर्णयः । तत्र प्रयोगपारिजाते जावाबालिः—संध्यां पंचमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दद्यात्तेषु नः क्रिया । नैत्यकं नित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्ते देवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्तु पुलस्त्यः—संख्यामिष्टिं च रंहोमं यावन्नीवं समाचरेत् । नत्यजेत्सूतके वापित्यजनाच्छेदधोगतिमिति । यच्च योगीश्वरः—संध्यास्नानं त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां ब्रजेत् । तस्मात्संध्यां च स्नानं च सूतकेऽपिन संस्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तु मंत्रोच्चारणपरः । सूतकेऽसूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विजइति पुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्धदानान्यपरम् । सूतके सावित्र्यां जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति पैठीनसिस्मृतेः । अर्घ्यं सावित्र्याः प्राप्तावपि पुनर्वचनं मानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्र दशसंख्यया गायत्रीजप्या । आपन्नश्चाशुचौ कालेति षडपि जपेद्दशत्याश्वलायनोक्तेरिति प्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशति कृत्वोत्र गायत्रीं मनसा जपेदिति देवजानीयेभरद्वाजः । सूतकेऽसूतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्यसूर्यायार्थं निवेदयेत् । मार्जनं तु नवाकार्यमुपस्थानं चैव हि । अमंत्रकमिति प्राणायामे मानसोच्चारस्यापि निवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येति तु सर्वस्थमानसोच्चारोप्राप्तेः पिस्मृत्यंतरत्वाद्

दीपः । तेनार्धदानवर्जसर्वमनसाकार्यमुपस्थान्तुनेतिमाधवप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नाचलन्यादयः । संध्यायामर्थदानस्यश्रीतत्वात्तदे
 वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । चिज्ञानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
 तेनयावदुक्तमेवमनसाकार्यं उपस्थाननेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्पृष्टस्यत्नानाद्यसभयपरः । एकादगाहप्रातःसंध्या
 प्याशौचवदेव तत्कालस्यदशरात्रांतःपातात् । तदूर्ध्वतुशुद्धिदशपत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगौणकालेपितत्करणमिति
 युक्तं उक्तेहेतोरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरदंडत्रयस्यमुख्यकालत्वोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरशुद्धकालइवसंगसंध्या
 वदनमिति । अर्घ्यातामानसीसंध्याप्राणायामविवर्जितेतिच्यवनोक्तेरर्घ्यातासंध्येति तच्चचंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेर्घ्याता
 संध्येतिवदन्विधानपारिजातोप्यपास्तः । कात्यायनः—सूतकेसूतकेचैवरोगोत्पत्तौतथाध्वनि । मानसीतुजपेत्संध्यांशुशवारिविवर्जि-
 ताम् । आशार्क—आशौचेकर्मणांत्यागःसंध्यादीनविधीयते । होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कात्रेनापिवाफलैः । होमःसायप्रातर्नतुवैश्वदेवः ।
 जन्महानौसगोत्रस्यकर्मत्यागो नविद्यते । शालशौकेवलेहोमःकार्यएवान्यान्यगोत्रजैरितिजात्रालस्मृतेः । विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित
 इतिसंवर्तौक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्वन्मनुज्जन्मनोरितिसंवर्तनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःश्रृणुइतिनिषेधतौत्तिरीयाद्यर्थः । तेष
 पंचयज्ञभिन्नवैश्वदेवोक्तेः । हरदत्तस्तु—बहुचानांसूतकेपिवैश्वदेवो भवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वतिसर्वेपानित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वाव
 नध्यायौयदात्माशुचिर्यद्देशइत्येनेनाशौचादौब्रह्मयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तत्र । द्वावेवेत्यन्येनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत
 एवश्रुतिः— ब्रजन्नासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्यनध्यायातरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृ
 तान्नभोजननिषेधादन्नसंस्कारो भवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटाडप्रमाणकमितिमृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

आशौचिनोदीक्षाश्रौतयोर्विचारः । मदनपारिजाते—शिवविष्णवर्चनदीक्षायस्यचापिपरिग्रहः । श्रौतकर्मणि कुर्वीतनातः शुद्धिमवाप्नुयात् । श्रौतातिदेशादुपासनादीनिअहरहःस्वाहाकुर्यादत्राभावेनकेनचिदाकाष्ठादितिश्रुताबुपासनहोमोक्तेः । अत्र—कर्मवैतानिकं कार्यखानोपस्पर्शनात्स्वयमितिहारीतोक्तौ अग्निहोत्रस्यहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तौचैतानिकपदस्योपलक्षणार्थत्वादा शौचेश्रौतस्वयंकुर्यात् । स्मार्ततुल्यागएवनस्वयंकर्तृत्वमितिप्रयोगपारिजातः । अन्यएतानिकुर्युरितिपैठीनस्मिंस्मृतेः । स्मृतकेसृतेकेचैव अशुचौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषुहावयेन्नहापयेदितिबृहस्पतिस्मृतेश्चश्रौतस्मृतेश्चन्येनकारयितव्यम् । त्यागमात्रेणस्वयंकर्तृत्वम् ।

यज्ञादावाशौचिनोभ्यनुज्ञा । याज्ञवल्क्यः—ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रिभ्रतिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदां तथा । सद्यःशौचमितिसर्वत्रानुसंगः । दीक्षितस्यवैतानोपासनाःकार्याइत्यनेनसिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनयाजमानेषुस्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यःस्नानविध्यर्थचेतिविज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तुहारीतवचनादिषुवैतानिकग्रहणादुपलक्षणार्थत्वेमानाभावादन्यद्वाराकरणस्यवचनविनानुपपत्तेश्च स्वयं होमःश्रौतविषयः । अन्यएतानिकुर्युरित्यादीनांविशेषोपादानात् । स्मृतकेतुसमुत्सपेस्मार्तकर्मकथंभवेत् । षिड्यज्ञंचरंहोमसगोत्रेणकारयेदितिकर्मप्रदीपेजानूकण्योक्तेश्चनस्मार्तविषयत्वम् । श्रौतेतात्कालिकशुद्ध्याम्नानाञ्च । निर्णयास्मृतेपि—स्मार्तउद्देश्यागंस्वयंकुर्यादन्यद्वाराहोमादिकारयेत् नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यादित्युक्तम् । तात्कालिकशुद्धिस्तुसंकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्यकर्मपवर्गपर्यंतं धर्मयोग्यत्वलक्षणाज्ञेया । अतएवगोभिलः—अग्निहोत्रस्यहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेत् । पंचयज्ञान्नकुर्वीतब्रह्मशुद्धःपुनरेवेइति । हारीतोपि—कर्मवैतानिकंकार्यंखानोपस्पर्शनात्स्वयम् । एतेनाशौचिसंपूर्णाग्निहोत्रेस्वयंकर्तृत्वमुक्तम् । नचवैतानिकत्वेनदर्शोपिस्वयंकर्तृत्वापत्तिः । तत्रकार्यत्वमात्रोक्त्यासमाख्याप्राप्तकर्तृबाधेनानुपपत्तेः । अग्निहोत्रेणुलाघवाद्धिकल्पप्राप्तस्वकर्तृकत्वनियामकत्वेनोपपत्तेः । यत्पुत्रयोगपारि

जातः—अधिहोत्रेस्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविकल्पः । यच्च स्मृत्यन्तरम्—वर्जयेत्सूतकेकर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेःसदाशुद्धिःसद्य एवविधीयतइति तत्रपूर्वाधमाशौचैकर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धतुवैतानिकपरमिति । तन्न । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् । स्वकर्तृकत्वनिषेधाभावाच्च । नचैवंश्रौतकार्यमितिवचनवैयर्थ्यं श्रौतनिषेधाभावादित्युक्तम् । अशुचित्वेनभ्रमप्राप्तश्रौतनिवृत्तिरसार्थत्वात् । वैतानोपासनाइत्याज्ञावल्क्योक्तिर्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितुप्रारब्धकर्मणि याजमानप्राप्त्यर्थमिति स्मृत्यर्थस्यारः । स्नानशौचायम नभोजननियमास्पृश्यस्नानंक्रुर्यादितिदोडरानंदे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचेत् । नैमित्तिकचतदधःस्रवद्र क्तोनचाचेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञश्चाद्धेदेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिप्यविभ्रंचप्रहृत्यैवचपाणिना । नकुयान्नित्यकर्मणिरेतःपातेचभैरव ।

अथभोजनोत्तरंकार्यकार्यविचारः । स्नानकार्यसायंसंध्यादेःपूर्वतदधिकारार्थतद्धूर्ध्वतु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानसमाचरेदिति पराशरोक्तेः । एतच्चदिनासभवेइतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । अतःसकल्पःस्नानांगतर्पणाद्यपिभवति । नचानश्रदधिकारित्वाह्योपः । स्नाना धिकारेतदशक्तौलोपप्रसंगात् । अतएवगौणस्नानाद्यंगीकारइतिचेत् । अत्रापिगौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नह्यस्यभोजनार्थत्वेकिंचित्प्रमा णमस्ति । अतएवस्नानेजीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्यात्रयंचकर्तव्यद्विजेनात्मविदासदेतिमनूक्तेः । सर्वकालउपस्थानंसंधयोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितइतिविष्णुपुराणेषूतकादिमध्येपिकथितत्वाच्च । सायसंध्यावक्रो जनोत्तरत्वेप्यविरोधाच्च । नचैवंसर्वदातदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुङ्क्तेप्रत्यहंगृही । अनातुरःसतिधने सकृच्छ्रार्धेनशुद्ध्यतीतिदक्षोक्तावभोजनेएवाकरणेप्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणचरेदितिच । अतएवोज्ज्वलायांहर दत्ताः—ब्रह्मयज्ञस्यनित्यत्वेपिप्रातराशेकृतेप्रायश्चित्तमेवब्रह्मयज्ञप्रकरणेआपस्तंबकृतावकृतप्रात

राशइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंगत्वेतुभवति । देवताश्चमुनींश्चैवपितृन्चैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसव्रज
 ल्यइतिहेमाद्रौब्रह्मचैवर्तैअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्रासुंजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिसुत—भोजनोर्ध्व
 देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । मुक्तेसयातिनरकान्सूकरोष्विहजायतइत्यनर्चभोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेबौधाय
 नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तन्न । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइतिसं
 वर्तोक्तेः—आपद्यपिचकष्यापंचयज्ञान्नहापयेदितिब्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा
 यश्चित्तंनवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अमुक्त्वाबलिकर्मचेतिभारताद्वलिदाननेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणाल्यान्ज्ञात्वाप्रती
 ब्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंसुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्दुतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन ।
 तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त
 व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोभातकार्गत्पेड्णेश्यामवास्तव्येन पणशीकरोपाह्वविद्धरश्रीमल्लक्ष्मणशर्मतनुजनुगा वासुदेवशर्मणा सरकृतं तच्च मुंबय्या श्रेष्ठिबैः
 तुकाराम जावजील्यभिल्यैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वाराकवित्वाप्राकाश्यंनीतम् ।

शाकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the
 Nityaya sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay

॥ इति आचाररत्नसंपूर्णम् ॥